Пр. 24 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК. НАУКОВО-ДОСЛІДЧА КАТЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE. LA CHAIRE DE L'HISTOIRE D'UKRAINE
LES ÉTUDES D'HISTOIRE D'UKRAINE
PUBLIÉS PAR LA CHAIRE DE L'HISTOIRE D'UKRAINE, vol. II.
Sommaire voir p. 129.

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В КИЇВІ

ТОМ ДРУГИЙ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Необхідне для кожної книгозбірки на Україні, для кождого українознавця, для кожної людини, що цікавиться минувшиною України та її сучасним життям—

„УКРАЇНА“

науковий двохмісячник українознавства—орган Історичної Секції Української Академії Наук під загальною редакцією голови Секції акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

Нова серія виходить від року 1924—з початку трьома книжками, від р. 1925—п'ятьма, в 1928—**шість книжок на рік.**

Журнал **„Україна“** рекомендовано Державним Науково-Методологічним Комітетом Н.К.О. для вжитку по всіх бібліотеках і зокрема для бібліотек Вищих Шкіл.

„Україна“ містить статті і замітки з економічної і політичної історії України новіших і давніх часів, а також матеріяли з археології, літератури, фольклору, мови, етнографії і краєзнавства України. Особливу увагу звертає при тім на наростання великого соціяльного перевороту протягом останнього століття перед Революцією. Спеціяльно присвячений цьому століттю відділ „Матеріялів з літературного та громадського життя XIX і початку XX століття“, що містить мемуари, листування, недруковані літературні твори і цікавіші документи.

В відділі „Критики» містяться рецензії, огляди, критичні студії, статті про українські і закордонні видання. В „Хроніці“ відомості з сучасного наукового життя.

У випущених уже трьох книгах „України“ за рік 1928 були умішені між ин. такі статті і матеріяли: О. Павлика—Буковина до 1848 року; В. Костащука—Громадське і культурне життя Буковини від 1848 до 1914 р.; С. Гаєвського—Літературна діяльність Ольги Кобилянської; С. Якимовича—На місцях останніх днів Кармелюка; Д. Граховецького—Матеріяли до арешту кирило-методіївців; проф. О. Грушевського—Історичні статті Костомарова в „Основі“; І. Житецького—Київська Громада за 60-х років; акад. М. Грушевського—Галицько-українські взаємини; акад. К. Студинського—До історії взаємин Галичини з Україною; Др. Макарушки—Початки нового українського письменства в Галичині; Др. Ф. Колесси—Українська народня пісня на переломі XVII—XVIII вв.; Др. М. Лозинського—Обопільні стосунки між Великою Україною і Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX вв.; акад. С. Смаль-Стоцького—Східні Слов'яни; В. Щербини—„Преображенський скит“ у Китаїві; проф. О. Грушевського—До статті Костомарова про федеративний лад Старої Руси; С. Козуба—Рід Михайла Коцюбинського; П. Пожарського—Робітнича кооперація України в умовах та в освітленню царської охранки і багато инш.

В книжках 4—6 будуть між иншим подані статті: акад. Смаль-Стоцького—Українська літературна мова; В. Пархоменка—Історичні проблеми Київської Руси; І. Крипякевича—Остафій Астаматій-український резидент в Туреччині; С. Шамрая—Пам'ять про Хмельниччину серед київських бояр XVII в.; В. Грекова—Запорозький Кіш та Коліївщина; В. Данилова—До історії „Малороссійскихъ пѣсенъ“ Максимовича; М. Возняка—Пісня про Вишневецького; статті про Антоновича акад. М. Грушевського, проф. Гермайзе, проф. М. Кордуби й инш.; М. Марковського—про творчість Коцюбинського; спомини А. Берло й инш.

Почавши від минулого року **„Україна“** дає також огляди досягнень української науки в ріжних галузях досліду—соціяльних і природничих—в Радянській Україні і по за її межами. У випущених уже книгах **„України“** з'явилися огляди досягнень історії, літературознавства. мовознавства, етнографії; в дальших книгах друкуються огляди наук юридичних, економічних, природничих, математичних і т. и. Вони необхідні кожному, хто займається наукою, викладачам і студентам Вищих Шкіл і т. д.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ „УКРАЇНИ“.

„Україна“ з додатком **„Наукового Збір**[illegible] України“ і сьома—„Науковий Збірник“) коштують—**8 карб** [illegible] **25 коп.**, окремо книга „України“ **2 карб. 25 коп.**: [illegible] чним передплатникам.

По-за тим можн[illegible] і роки:

За рік 1924 (4 числа в[illegible] ника“) **за 5 карб.**
За рік 1925 (6 чисел в[illegible] ика“) **за 6 карб.**
За рік 1926 (6 чисел в[illegible] ика“) **за 7 карб.**
За рік 1927 (6 чисел в [illegible] ка“) **за 8 карб.**
За рік 1928 (6 чисел в шос[illegible] а“) **за 8 карб.**

Крім того передплатник[illegible] отримувати з великою знижкою ріжні видан[illegible]

Річні передплатники „Укр[illegible] ть одержати талона на знижку в 20% зо всі[illegible] чи, коли купують на суму до 50 карб.

Адреса для передплати: К[illegible]; Харків, **Московські Ряди, № 11, Голов[illegible] уповноважені та всі книгарні ДВУ.** [illegible]нка 35.

Справи передпла[illegible]

Повернуть книгу

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК. НАУКОВО-ДОСЛІДЧА КАТЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE. LA CHAIRE DE L'HISTOIRE D'UKRAINE.
LES ÉTUDES D'HISTOIRE D'UKRAINE
PUBLIÉS PAR LA CHAIRE DE L'HISTOIRE D'UKRAINE, vol. II.
Sommaire voir p. 129.

СТУДІЇ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В КИЇВІ

ТОМ ДРУГИЙ

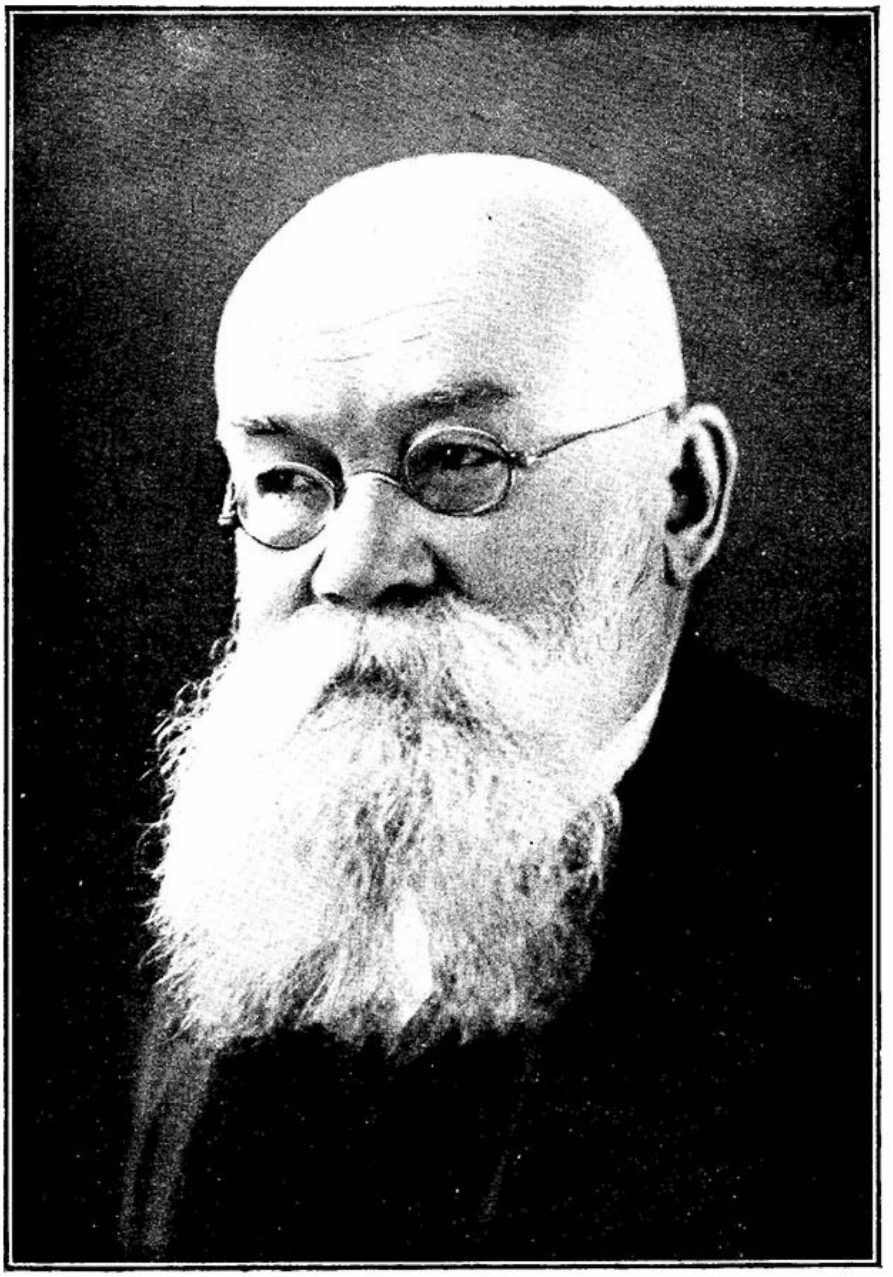
ВИДАНИЙ НА ПОШАНУ АКАДЕМИКА
МИХАЙЛА СЕРГІЄВИЧА
ГРУШЕВСЬКОГО
З НАГОДИ ШІСТЬДЕСЯТОЇ РІЧНИЦІ ЖИТТЯ ТА
СОРОКОВИХ РОКОВИН НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1929

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в „Літописі Українського Друку" та „Картковому репертуарі Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
В. об. Неодмінного Секретаря Академії Наук, акад. О. Корчак-Чепурківський.

Київський Окрліт № 232.
Держ. Трест „Київ-Друк",
1-ша фото - літо - друкарня.
Замовлення № 2210 – 2000.

М. Грушевський

ВИСОКОПОВАЖАНОМУ КЕРІВНИКОВІ

МИХАЙЛУ СЕРГІЄВИЧУ

ГРУШЕВСЬКОМУ

З НАГОДИ ШІСТЬДЕСЯТОЇ РІЧНИЦІ ЖИТТЯ ТА СОРОКОВИХ РОКОВИН НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТИ

НАУКОВО-ДОСЛІДЧА КАТЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПРИСВЯЧУЄ ЦЮ КНИГУ

НАУКОВО-ДОСЛІДЧА КАТЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В КИЇВІ.

Звідомлення про діяльність катедри в 1927/8 році.[1])

Катедру засновано НарКомОс'ом на пропозицію академика М. С. Грушевського весною 1924 р., завершено її організацію в жовтні того-ж року, в складі трьох секцій:

а) методології і соціологічного обґрунтування історії,

б) історії економічної, соціяльної і політичної,

в) історії культури.

Третя секція поділяється на підсекцію історії матеріяльної культури і підсекцію історії інтелектуальної культури. При цій останній підсекції в жовтні 1925 року засновано Кабінет Примітивної Культури.

Катедра звязана не з якою-небудь вищою школою, а з Українською Академією Наук, тому що добирає аспірантів з ріжних вищих шкіл та ріжні вищі школи має обслуговувати.

Своїм найближчим організаційним завданням Катедра ставить своє перетворення в Історичний Інститут, а Кабінета Примітивної Культури також в відповідний Науковий Інститут—що принципіяльно і внесено в п'ятилітній план УкрНауки, вироблений і ухвалений в червні 1926 р. Теперішня організація цих установ орієнтується на цю ціль.

Маючи перед собою таку мету Катедра, за попереднім порозумінням з УкрНаукою, ухвалою 21 лютого 1928 р. постановила перевести поділ на два відділи: а) Історії України, б) Примітивної Культури і Народньої Творчости, з тим щоб кожен відділ мав окремий керуючий осередок і аспірантуру та полагоджував свої справи самостійно, об'єднуючися тільки спільною особою керівника (голови) Катедри; Кабінет Примітивної Культури зістається при відділі б).

Персональний склад Катедри на 1 травня 1928 р.:

керуючий катедрою академик М. С. Грушевський, він-же керівник секції історії культури,

керівник секції методології і соціологічного обґрунтування історії О. Ю. Гермайзе,

керівник секції соціологічної і політичної історії О. С. Грушевський,

дійсні члени в відділі історії В. Ю. Данилевич, П. В. Клименко і В. І. Щербина,

дійсні члени в відділі примітивної культури і народньої творчости: К. М. Грушевська (вона-ж керівниця Кабінету Примітивної Культури), К. О. Копержинський і Ф. Я. Савченко.

Наукові співробітники: О. І. Баранович, С. В. Глушко, М. Н. Петровський, М. М. Ткаченко, П. К. Федоренко, С. В. Шамрай.

---

[1]) Перше звідомлення, деведене до середини березня 1927 р., надруковано в І кн. «Студій». Нинішнє звідомлення, повторюючи в коротких словах загальні відомості, подані там, продовжує хроніку життя Катедри по день 1 липня 1928 р.

Аспіранти: К. Є. Антипович, П. С. Глядківський, В. С. Денисенко, В. С. Євфимовський, В. Я. Камінський, М. Ф. Карачківський, П. А. Кияниця, Д. Є. Кравцов, І. І. Кравченко, П. І. Нечипоренко, Л. О. Окиншевич, О. Я. Павлик, М. О. Степаншина, В. Д. Юркевич.

Згідно з загальними положеннями Катедра працює:

а) як установа науково-дослідча, що має на меті вести науково-дослідчу працю над історією України в звязку з загальною історією культури і соціяльного розвитку,

б) як установа науково-виховуюча, що має завданням підготовляти наукових дослідників в цій спеціяльності і викладачів для вищих шкіл цих предметів.

В сфері науково-дослідчій черговий план *Історичного Відділу* Катедри в наступних роках 1927—8 і 1928—9 ставить такі завдання:

дослідження соціяльно-економічного розвитку України в останніх трьох століттях, 1625—1925,

дослідження тих культурних і політичних процесів що розвивалися на цій економічній основі,

аби крок за кроком поглиблюючи цей дослід і розширяючи його далі й далі охопити по можности всю територію українського розселення в його природних, фізичних, господарчих і колонізаційних межах.

Спеціяльні завдання в цих роках Катедра в цій сфері ставить собі такі:

Систематичне збирання невиданого матеріялу для історії України—соціяльно-економічної, культурної і політичної в другій половині XVII в. Минулий рік був присвячений збиранню цього матеріялу, в архівосховках і бібліотеках Москви, Львова і Кракова, для часів Хмельниччини; рр. 1927—8 і 1928—9 будуть присвячені рр. 1657—1676.

Розроблення актового історичного матеріялу для пізнання соціяльно-економічної історії Лівобережної України XVIII в. (ревізії, генер. слідство о маєтностях, акти манастирського господарства, Румянцевська опись Малоросії).

Досліди над економікою Правобережжя в другій половині XVIII і першій пол. XIX в.

Вивчення економіки українського міста XVIII—XIX вв.

Студії над економічними і соціяльними відносинами Західньої України, головно Галичини в XIX і в першій чверті XX в.

Студії над історією української історіографії XVIII—XIX вв. у звязку з соціяльно-економічними і політичними течіями цеї доби.

Колективно вестимуться заняття:

над вибіркою і обробленням невиданого матеріялу для другої половини XVII в.;

над статистикою й економікою Лівобережжя в середині і в другій половині XVIII в.;

над аграрними відносинами середини XIX в.;

над українською історіографією XVIII і XIX вв.

Особлива увага була звернена в цім році на скріплення культурно-історичного досліду в літературній сфері, з другої сторони—на економічну історію України, та на підсилення занять старою історією України, що останніми роками стала занедбуватися через те що вся увага зосередилася на останніх століттях. Катедра намітила ряд наукових сил з цих спеціяльностей, як кандидатів на своїх дійсних членів і наукових співробітників; дехто з них уже затверджений, декотрих справа ще не покінчена; організація цих дисциплін ще в будучности.

Індивідуальні заняття Відділу такі:

Акад. *М. С. Грушевський*: Політичні і культурні течії першої пол. XVII в. і Хмельниччина. Громадські течії й історіографія XIX в.

Проф. *О. С. Грушевський:* Економічне життя XVII—XVIII вв.

Проф. *О. Ю. Гермайзе:* Соціяльно-економічні відносини Наддніпрянщини XVIII в. Гайдамаччина. Революційний рух XIX—XX вв.

Чл. кореспонд. Акад. *В. І. Щербина:* Історія Київа в XVII—XIX ст.

Проф. *В. Є. Данилевич:* Рання металічна техніка на Україні. Організація Слобідської України в XVII—XVIII вв.

Проф. *П. В. Клименко:* Статистичний метод в історіографії. Міста і цехи на Україні в XVI—XIX вв. з економічного й культурного погляду. Розвиток цукрової промисловости на Україні.

Спів. *О. І. Баранович:* Магнатська верства та її господарство на Волині XVII—XVIII вв.

Спів. *С. В. Глушко:* Соціяльні відносини другої пол. XVII в. Селянські рухи на початку XX століття.

Спів. *М. Н. Петровський:* Українська історіографія XVII—XVIII вв.

Спів. *М. М. Ткаченко:* Процес утворення кріпацтва на Лівобережжі в XVII—XVIII вв.

Спів. *П. К. Федоренко:* Манастирське господарство Гетьманщини.

Спів. *С. В. Шамрай:* Лівобічні міста за Румянцівським описом. Київська Козаччина 1855 р.

В напрямі науково-виховуючім особлива увага в р. 1927—8 була звернена на підготовку аспірантов старших років до переводу їх в категорію наукових співробітників і на добір відповідно підготовлених дослідників для дальшої праці в Катедрі. В р. 1926 — 7 відбулися перші промоції аспірантів Катедри на наукові співробітники (О. І. Баранович і М. М. Ткаченко). В році 1927—8 переведено промоцію ще двох (С. В. Шамрая і С. В. Глушка), і почато останню перевірку ще кількох. Поруч із ними, як одмічено вже, маючи на увазі обхопити дослідчими силами Катедри круг українських історичних дисциплін можливо повно, Катедра постановила ввести в число своїх наукових співробітників кількох сторонніх дослідників, допущених перед тим до занять Катедри, які в процесі своєї наукової роботи дійсно звязалися тісно з її дослідчою працею. Таким чином протягом цього року підготовлено, перевірено і введено в категорію наукових дослідників ряд нових сил, і зростання категорії наукових дослідників Історичного Відділу являється одним із головніших досягнень його в цім році: на початку року він мав тільки два наукові дослідники, тепер має шість затверджених і кілька поданих на затвердження.

Для підготовки аспірантів в попередніх роках читалися в Катедрі такі курси: з сучасної соціології, спеціяльно—дослідження примітивного мишлення та його еволюції (М. Грушевський); з соціологічного обґрунтовання історії (О. Гермайзе); з методології історії (П. Клименко); джерелознавство (О. Грушевський); геологічний вступ до археології України (ак. П. Тутковський); археологія України (В. Данилевич); соціяльні й культурні течії на Україні (М. Грушевський).

Семинарійні заняття велись такі: марксизм і ленінизм (О. Гермайзе); архівознавство (П. Клименко); матеріяльна культура і техніка передісторичної й історичної доби (В. Данилевич); історія Київа (В. Щербина).

В 1927—8 р.р. читалось: методологія (П. Клименко), економіка (О. Попов), техніка середньої доби (В. Данилевич).

Колективні дискусії над науковою літературою в напрямі перевірки, засвоєння і вияснення головніших моментів переведено: в квітні 1926 р. для аспірантів 1924 р. з цілої програми лектури. В грудні 1926 р. з методології історії для аспірантів 1924 і 1925 рр. В квітні 1927 р. з старої й середньої історії України і з нової історії України до кінця XVIII віку, для всіх. В червні з історії XIX і поч. XX в. В листопаді з марксо-ленінської літератури. В лютім

1928 р. з нової історії XIX і поч. XX в. для тих, що не брали участи в попередніх перевірках.

Для обговорення наукових праць аспірантів і кандидатів Катедра регулярно що два тижні в певний означений день збирається в повнім складі, в присутності кандидатів і допущених до занять осіб. Поставлена на порядок дня праця наперед розглядається керівником аспіранта чи кандидата, і потім ставиться на обговорення; короткі тези автора виставляються наперед. По зачитанню праці, що має тривати не довше півтори години, дає її оцінку керівник, а потім беруть голос обов'язково всі члени Катедри і аспіранти, доповідач має останнє слово, потім голова Катедри робить підсумок. За правило вважається, що аспірант підчас свого перебування в Катедрі повинен не менш як два рази виступити з доповіддю в пленумі, і друга з них рішає про закінчення його аспірантської праці.

В році 1927/8 вислухано і обговорено такі доповіді:

20/IX—1927—*С. В. Шамрай*—Київська Козаччина 1855 р. (коротке резюме праці).

20/X—1927—*С. В. Глушко*—Селянський рух на Чернигівщині в кінці XIX та поч. XX ст. (1. Економічний розвиток Чернигівщини та 2. Земельний лад на Чернигівщині).

10/X—1927—Урочисте засідання: 1. Акад. *М. С. Грушевський* — Діяльність Науково-Дослідчої Катедри Історії України.

2. *О. Ю. Гермайзе*—Досягнення української історичної науки за останні 10 років.

3. *П. В. Клименко*—Архівна справа за останні 10 років.

4. *М. М. Ткаченко*—Розроблення археології за останні 10 років.

5. *С. В. Глушко*—Розроблення історії селянських рухів за останні 10 років.

15/XI—1927—*П. К. Федоренко*—Методологія розроблення манастирських господарств.

22/XI—1927—*С. В. Шамрай*—Київська Козаччина 1855 р.

13/XII—1927—*С. В. Глушко*—Шукання землі селянами на Чернигівщині при кінці XIX в.

7/II—1928 р.—*В. М. Костащук*—Буковина за австрійських часів (огляд громадського й культурного життя).

21/II—*В. Д. Отамановський*—Винницька міщанська громада в XVI—XVII вв.

6/III—*О. І. Баранович*—Капіталістична оренда на Україні за польської доби. Критичний розгляд праці А. І. Ярошевича.

20/III—*С. В. Глушко*—Селянські рухи на Чернигівщині кінця XIX та початку XX ст.

27/III—*Т. М. Гавриленко*—Археологічний з'їзд у Київі 1874 р.

3/IV—*П. А. Діхтяр*—Селянський рух на Правобережній Україні 1905—6 р.р.

10/IV—*С. Ю. Гаєвський*—Початки українського літописання в світлі новіших даних.

24/IV—*Л. О. Окиншевич*—Склад генеральної ради на Україні—Гетьманщині.

22/V—*М. Ф. Карачківський*—Цехи в Київі до 1785 р.

12/VI—*О. М. Степанишина*—Реформа 1861 р. в маєтках Браніцких.

19/VI—*Її-ж*—Господарство Браніцьких в середині XIX в.

26/VI—*Л. О. Окиншевич*—Компетенція Генеральної Ради.

Відділ Примітивної Культури і Народньої Творчости продовжуватиме в ширших рамцях працю свою над дослідженням примітивної культури, над освітленням цим дослідженням пережитків українського соціяльного побуту, обрядовости і фольклору та обслідуванням з цього становища найбільш законсервованих частин української території.

Ця робота як з одного боку вимагає пильного стеження за поступами світового досліду, за світовою науковою літературою, так з другого—потрибує і самостійної роботи на цім полі; бо-ж засобів для механічного застосування до українського матеріялу вислідів порівняного світового досліду примітивної культури та її пережитків світова наукова література не дає; ця проблема

вимагає самостійних студій на своїм матеріялі. Нарешті вона вимагає також обрахунку з наверствованнями на українському житті, фольклорі і обрядовости тих культурних впливів, що перехрещувалися на українській землі і в українськім житті: переднє- і дальнє-азійських, античних, семитських, християнських і західнє-европейських. Систематична робота в цих напрямках вимагає багато сил і чимало засобів: проєкт інституту, що мав-би витворитися з дотеперішнього «Кабінету Примітивної Культури», поданий в 1927 році УкрНауці, передбачає саме таку організацію, що мала-б змогу вести роботу в тільки-що зазначених напрямках. Але хоч цей інститут принципіяльно прийнятий в план Нар. Ком. Ос., але його здійснення все ще не певне, і тимчасом «Кабінет» являється тільки мініятюрним ембріоном такої справжньої організації праці, і може її здійснити тільки в дуже малих розмірах.

Робота його полягала в слідженню за головнішими явищами світової літератури з методології, соціології, порівняної етнології і фольклору, та реферуванню їх на засіданнях «Кабінету». В освітлюванню тих явищ, де український фольклор дає особливо виразні сліди пережитків примітивної культури. В аналізі наверствовань на таких пережитках впливів економічної і соціяльної еволюції, пережитої людністю, і культурних запозичень із вищевказаних джерел: переднє- і дальнє-азійських, античних і західнє-европейських, та релігійних систем старших і новіших. Нарешті—в хронологізації явищ у звязку з загальним ходом економічної, соціяльної та ідеологічної еволюції. Імпульси до цеї роботи давали новини наукової західнє-европейської літератури, цінні находки матеріялу, дані екскурсіями або кореспондентськими звідомленнями, запитання кореспондентів і т. д. Виливалася ця робота в оцінках і звідомленнях про наукові новини, що містилися в «Україні» і в «Первіснім Громадянстві», в програмах та інформаційних статтях анкет, нарешті—в спеціяльних розвідках. Обговорення їх в засіданнях Кабінету служило методологічною школою для членів і учасників роботи; прийнялося, що всі висловлюють свої гадки з приводу зачитаного, ставлять запитання, дають критичні замітки, жадають пояснень.

Засідання Кабінету являлися таким чином заняттями семинарія з методології примітивної культури, соціології, етнології і фольклору; до них загодя приготовлялися не тільки доповідачі, але й учасники. Кермування заняттями цього семинарія лежало в руках К. М. Грушевської, керівниці занять Кабінету. Ф. Я. Савченко кермував заняттями етнографічної секції краєзнавчого гуртка Інституту Нар. Освіти (колишнього університету), що являється просеминарієм Кабінету. Головніші теми, які оброблялися в семинарії і просеминарії: головніші ступні економічної еволюції; історія житла; організація родового і племінного колектива, поколінні організації; вірування і обрядовість уродин; вірування, обрядовість і народня творчість звязана з смертю; тотем і мана; початки моралі і релігії. За браком власних коштів і приміщення робота ця велася в тіснім контакті з науковими комісіями Академії: Культурно-історичною комісією і Комісією історичної пісенности.

Спільними силами велась також дуже інтенсивна екскурсійна діяльність. Всіх таких екскурсій за інструкціями Кабінету і Культ.-іст. ком. зроблено 21. Л. П. Шевченко відбула десять екскурсій в ріжні райони Полісся і одну на Полтавщину, М. А. Жуківська дві на Волинь, Т. М. Гавриленко дві екскурсії на Херсонщину, одну в околиці Ніжина з Є. С. Смолинською, одну в Димерський район Київщини, В. С. Денисенко три на Херсонщину і Азовське побережжя, В. К. Стеценко дві на Прип'ятське Полісся і дві в район Дніпрельстану; 3 колективні екскурсії відбуто в районі Київського Полісся і Дніпрельстану. Екскурсії ці дали незвичайно цінний і оригінальний матеріял.

Анкети до збирання матеріялу, з інформаційними вступними статтями були вироблені такі:

Пострижини й инші обряди відправлювані над дітьми й підлітками (М. С. Грушевського).

Парубоцька й дівоцька громада (Ф. Я. Савченка).

Звичаї при виїзді в дорогу (К. М. Грушевської).

Звичаї звязані з закладинами будинку (Л. П. Шевченко).

Скотарство в світогляді й обряді укр. людности ріжних господарських зон (велика колективна робота К. М. Грушевської, Л. П. Шевченко і Т. М. Гавриленка).

Останки істор. пісень на Запоріжжю (В. С. Денисенка).

Поділ господарства між чоловіком і жінкою (К. М. Грушевської).

Голе тіло, як магічний засіб (К. М. Грушевської).

Обрядовість хліба (Л. П. Шевченко).

Протягом 1927/28 року Відділ і Кабінет спільно з Культурно-Історичною Комісією і Комісією Історичної Пісенности відбув 16 засідань на котрих заслухано і розроблено було 46 доповідів, між иншим:

Ф. Савченко: З сучасних пережитків.

В. Денисенко: Роля громади в похороннім обряді.

М. Грушевський: Століття українського народництва (погляди Максимовича на завдання української фольклористики).

К. Грушевська: З примітивного господарства—засоби жіночої господарської магії.

М. Возняк: І. Франко як етнограф.

К. Грушевська: Еспанська праця про куваду.

В. Юркевич: Польська література про сліди тотемізму у Поляків.

В. Денисенко: Дещо до історії праці Драгоманова про весільний обряд.

М. Коросташ: Сопілка, її техніка і побутовий вжиток.

К. Грушевська: Культура о. Пасхи.

К. Копержинський: Господарські сезони у Слов'ян.

К. Грушевська: Негри Анголи.

Є. Кагаров: Відділ еволюції і типології культури ленінградського етнографічного музею.

К. Грушевська: Прохальні обходи, з приводу нової літератури.

К. Штепа: До українських легенд про створення людини.

Є. Смолинська: Обрядовість виїздів в дорогу в українській пісні.

К. Копержинський. Поняття часу у Слов'ян.

І. Сильченко: Методологія досліду народньої пісні у Потебні

Весною 1927 року Катедра випустила перший том свого видання: «Студії з історії України», що крім інформаційної статті про Катедру містить промоційну працю О. І. Барановича: «Нариси магнатського господарства на півдні Волини в XVIII ст.», кандидатську працю Д. І. Мандзюка: «Гоголівська сотня Київського полку 1766 р.», і аспірантську працю В. Я. Камінського: «До історії реформи 1861 року на Поділлі». Тепер отсе виходить том другий. Инші праці членів і аспірантів Катедри друкувалися в «Україні», «Збірнику Іст.-Філ. Відділу Академії» й т. и.

Органом Кабінету Примітивної Культури було видавництво «Первісне Громадянство», що виходило під редакцією керівниці Кабінету К. М. Грушевської; за рік 1296 вийшло три випуски в двох книгах, в них уміщено:

Випуск 1—2: *К. Грушевської:* Дума про пригоду на морі поповича. *К. Копержинського:* Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку. *Ф. Савченка:* «Родини, хрестини і похрестини», запись О. Марковича. *М. Грушевського:* Пострижини й инші обряди відправлювані над дітьми і підлітками. *Л. Шевченко:* Звичаї звязані з закладинами будівлі. *К. Грушевської:* Спроби соціологічного об'яснення народньої казки. *М. Грушевського:* Відродження французької соціологічної школи. *М. Возняка:* Невидана стаття Драгоманова про фольклорну літературу. *П. Глядківського:* «*Вдячний* мрець», тимч. резюме. *В. Кравченко:* Від'їзд на море у м. Бердянську. Рецензії, протоколи.

Випуск 3: *П. Тутковського:* Причини так зв. «наступів азійських варварів» на Европу. *К. Квітки:* Первісні тоноряди. *Ф. Савченка:* Парубоцькі та дівоцькі громади на Україні. *К. Грушевської:* Людський колектив як підвалина пам'яти. *Ф. Савченка:* Соціологія в розумінні французької «нової демократії». *К. Копержинського:* Новіші праці з слов'янської мітології. *Л. Шевченко:* Спомини про академика В. Гнатюка. *К. Грушевської:* До соціології старцівства. *Б. Луговського:* Чернигівські старці. Рецензії, протоколи.

За рік 1927 всі три випуски вийшли одною книжкою, в ній надруковані: М. Грушевського: Сто літ українського народництва («Сборник Малорос. Песен» 1827 р.). *К. Грушевської:* З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у звязку з найстаршими формами жіночого господарства. *К. Копержинського:* Провідні шляхи дослідження обрядовости новорічного циклу. *Ф. Колесси:* Речитативні форми в українській народній поезії. *К. Штепи:* Проблеми античного релігійного синкретизму в звязку з мотивами староукраїнської легендарної творчости. *Ф. Савченка:* З сучасних пережитків. Маршал Фош і «прелогічне мишлення». *Є. Кагарова:* Відділ еволюції і типології культури в Музеї Антропології та Етнографії в Ленінграді. *К. Грушевської:* До збірки матеріялів про вогонь В. Г. Кравченка. *В. Кравченко:* Погляди і вірування про вогонь. Рецензії. Протоколи за р. 1927. Додатки до протоколів: *А. Степовича:* І. Їзда королів, ІІ. Кралиці, ІІІ. Вибори «царя» у Болгар.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА ЗА ОСТАННЄ ДЕСЯТИЛІТТЯ.

Для української історіографії останні десять років, безперечно, складають епоху глибокого перевороту.

Наука української історії до 1917 року, з одного боку, була бойовою лінією боротьби за українське відродження, вона здавна формувала оту ідею відродження, надаючи їй історичної аргументації і зі складів минулого черпаючи матеріял для отих, мовляв, позвів з противниками національного руху.

З другого боку, наука української історії була переслідуваною, майже нетерпимою наукою, витиснутою з ужитку в університетському житті і допущеною тільки в установах з приватної ініціятиви заснованих.

Основним осередком, де розвивалася українська наука взагалі, в тому числі і історична наука, було Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові та Українське Наукове Товариство у Київі. Оце останнє товариство на Наддніпрянській Україні видавало свої «Записки» та ще орган «Україна», призначений для ширших кіл.

Найвищим досягненням української історичної науки за цей час була наукова творчість *Мих. Грушевського,* голови і керівника обох наукових організацій. Його «Історія України-Руси», що її вийшло тоді сім повних і восьмий ще незакінчений том, була предметом гордощів української національно-активної інтелігенції і становила всебічно пророблену історію України, в основу розуміння процессу якої було покладено ідею національної боротьби українського національного колективу.

Біля М. Грушевського та «Наукового Товариства» групувались всі живі сили українських істориків, ближчих чи дальших від бойової ідеї українського відродження. Характерним виявом наукової творчости груп, що близько стояли до українства і поділяли всі принципові засади висунуті українською історіографією, треба мабуть вважати появлення книги *М. П. Василенка* «Очерки по истории Западной Руси и Украины» (К., 1916), що не зважаючи на уміщення її у виданню далекому від українських змагань, будучи писана українським істориком і членом Наукового Товариства, відбивала ті погляди, що висувала їх українська наука і обороняла українські наукові позиції.

Поруч із цією роботою українських істориків, можна було помітити і працю над українським минулим тої групи, що дуже далеко стояла від українства, займаючи чи-то байдуже чи-то навіть вороже супроти українського руху становище. Характерним для цього напрямку з'явищем було появлення праць ніжинського ученого *Г. Максимовича,* його докторська дисертація, що вийшла вже в 1917 р. «Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г.» (Ніжин, 1917).

Революційні події і ті глибокі процеси в громадському житті, що заходять одночасно з жовтневими завоюваннями, кладуть глибоку печать на розвиток української історичної науки і вводять його в нові умовини.

По-перше, революція вертає українській нації тих, що від неї були формально одійшли.

З 1917 р. починаючи, ціла низка українських дослідників, що працюючи над українською історією і подекуди маючи навіть звязок з українськими науковими організаціями, проте писала російською мовою і не виступала декларативно, як українські учені, приходить до українства, стаючи в лави українських учених і дослідників. Самим визначним таким завоюванням для української історичної науки був виразний прихід до неї старого й заслуженого історика Слобожанщини *Дм. Ів. Багалія.* В 1918 році Д. І. Багалій видає українською мовою свою «Історію Слобідської України» (В-во кооперативне «Союз») і переробляє з колишніх своїх російських статтів на українську мову книжечку «Заселення Степової України». Те саме можна сказати і про покійного *В. Л. Модзалевського,* що з початком революції остаточно звязує свою діяльність з українським науковим життям і з українськими науковими організаціями, мавши, правда, з ними доволі близький звязок і в до-революційні часи.

Книжкова продукція за перші роки революції, присвячена українській історії, носить, по-первах, популяризаторський або підпорядкований практичним потребам політичного дня характер.

Так виходять популяризації *Дм. Дорошенка* «Коротенька історія Чернигівщини» (В-во «Сіверянська Думка», Чернигів, 1918) та «Про минулі часи на Поділлю» (коротенька історія краю — Кам'янець-Подільський, 1919); *Дм. Яворницького* «Як жило славне запорожське низове військо» (Катеринослав, 1918); *А. Кащенка* «Оповідання про славне військо запорожське низове» (Катеринослав, 1917) і т. д.

М. Грушевський, крім популярних видань загальної історії України, випускає історико-юридичний етюд «Переяславська умова України з Москвою 1654 р.» (Київ, 1917), писаний з огляду на актуальність українсько-російських відносин в тодішньому життю.

Відомий націоналістичний публіцист *Дм. Донцов* береться до історії, щоби підсилити свої націоналістичні і великодержавницькі думки, й випускає в світ свої історичні етюди: «Історія розвитку української державної ідеї» (Вінниця, 1917), «Похід Карла XII на Україну» (Київ, 1918), «Мазепа й мазепинство» (Черкаси, Київ, Т-во «Сіяч», 1918).

Не можна не відмітити і того характерного стремління на той час— зібрати стару продукцію, наново її видати. Ми вже одзначили видання Багалієви. *М. Грушевський* також видав збірку своїх старих історичних статтів «З політичного життя Старої України».

Хоч наукове життя вливалося широким струменем в українські форми, одначе стара інерція видавати по-російському ще не вповні була поборена в перші роки революції, і в 1918 р. в Київі виходить російською мовою праця такого виразно українського ученого, як *Ол. Грушевський* («Города Великого Княжества Литовского в XIV—XVI вв.»).

В колах українських дослідників минулого спостерігаємо ми навіть певну диференціяцію, шукання инакших форм роботи. Гурток істориків та істориків літератури ставить перед собою завдання з'осередити увагу свою над виявами життя громадського, переважно, з не дуже давнього часу. Таким побитом повстає київський журнал «Наше Минуле», що виходив протягом 1918—1919 рр. за редакцією *П. Зайцева.*

Матеріяльну базу для праці, головне, видавничої, українських істориків в перші часи революції давали громадські установи та приватні особи (Наукове Товариство, В-во «Друкар», В-во «Сіверянська Думка», кооперативні видавництва і т. д.).

Університети на Україні, як і слід було сподіватися, не відгукнулися на нові вимоги життя, не взяли участи у формуванню нової роботи дослідження українського минулого.

Удержавлення української науки ішло поволі й дістало свого остаточного завершення тільки із жовтневим переворотом на Україні.

По-перше, українська історична наука дістає змогу розвиватися на державні кошти і при державній допомозі в новозаснованій Українській Академії Наук. Українська Академія Наук з перших часів свого існування подбала за те, щоб вхопити нитку тої громадської і приватної наукової ініціятиви, що снувалася попереду, і роботу, поставлену аматорськи старою ініціятивою поодиноких осіб та приватних гуртків, поставити на грунт державної роботи. Із заснуванням Академії Наук повстають в ній установи, де продовжується та історична праця, що розпочата була перед тим.

Ще за часів проф. В. Б. Антоновича за його ініціятивою і за його керівництвом гурт українських учених і просто інтелігентних людей заходився коло збирання матеріялів та систематизації їх для словника історико-географічного і бібліографічного. До революції було зібрано чимало матеріялів, а в Академії Наук той матеріял ліг в основу діяльности новозаснованих постійних комісій для складання біографічного та історико-географічного словника України. На чолі Історично-Географічної Комісії було поставлено за директора проф. *О. С. Грушевського,* на чолі Бібліографічної Комісії—керівником *В. Л. Модзалевського.* Обидві комісії стали до дуже поважної роботи, яка можлива тільки при умові організованої колективної праці.

Так само перейняла до своїх рук Академія Наук і археографічну працю, приєднавши до себе, так звану, «Временную Комиссию для разбора древних актов», що існувала довгі десятиліття й успіла зарекомендувати себе отими десятками томів цінних актів («Архив Юго-Западной Росіи»). Ця приєднана до Академії Наук комісія дістає назву Археографічної Комісії і відразу ставить перед собою ще ширші завдання, аніж ті, що стояли перед «Комиссіею для разбора древних актов». Та стара комісія працювала переважно на матеріялах Київського Центрального Архіва, що освітлювали минуле Правобережжя; тимчасом в українських археографічних виданнях бракувало таких фундаментально виданих збірок актів, як для правобережної України, для инших українських територій. Археографічна Комісія поставила перед собою завдання заповнити цю прогалину і стала готуватись до видання актів, почавши з історичних документів Лівобережної Гетьманщини.

Пізніше Археографічна Комісія Академії Наук стає до великої видавничої роботи. Видає наново Величків літопис, видає томи «Археографічного Збірника», готує до видання акти генеральних слідств полків Гетьманщини, гайдамацькі акти, організовує на довгі роки задуману археографічну експедицію до Москви з метою вивчення джерел історії середини другої половини XVII ст., щоб продовжити в майбутньому видання Костомаровських «Актов Южной и Западной России», виявляє матеріял до української історії в закордонних архівах і т. д.

Поруч з історичними установами Академії Наук в перші роки революції окремо ще працює Історична Секція Наукового Товариства. Її робота з тимчасовим пониженням видавничих можливостей переводиться на підготовку молодших дослідників і на повільно-систематичне розроблення питань соціяльно-економічної історії України. Так, в Історичній Секції набирає більшої організованости дослідження економічної історії Гетьманщини XVII ст. на підставі Рум'янцевського опису.

Незабаром, Наукове Товариство приєднується до Академії Наук, створюючи тут Історичну Секцію, діяльність якої пишним цвітом розцвітає

в пізніші роки, коли до керування нею повертається акад. *М. Грушевський.* З його поворотом розвиває Історична Секція велику видавничу продукцію, відновлюючи своє давнє видання—журнал українознавства—«Україну», випускаючи що-року «Науковий Збірник», що продовжує «Записки» Київського Наукового Товариства, та організуючи при собі комісії порайонного дослідження України (Комісія Київа й Правобережжя, Комісія Лівобережжя й Слобожанщини, Комісія Степової України, Комісія Західньої України), що так само починають випускати у світ свої збірники («Київ та його околиця», «Чернигів та північне Лівобережжя»).

Академією Наук і Історичною Секцією при ній не вичерпуються заходи радянської влади щодо удержавлення української історичної науки. НарКомОс України засновує низку науково-дослідчих катедр із завданням працювати в галузі української історії.

Першою такою науково-дослідчою катедрою була катедра української культури в Харкові з акад. *Д. І. Багалієм* на чолі. Її секція української історії зосередила навколо себе спочатку харківських учених, як от історика Гетьманщини *В. О. Барвінського,* відомого архівіста *Є. М. Іванова,* а потім приєднавши і молодших учених з инших місцевостей, як *Н. Мірзу-Авак'янц,* що приїхала з Полтави, *В. Дубровського,* що приїхав з Чернигова, *В. О. Романовського* з Київа, *М. Горбаня* та ин.

Катедра видає свої «Наукові Збірники», але продукція співробітників катедри не вміщується в самих катедральних виданнях, і в багатьох виданнях, як київських, так і харківських, ми зустрічаємо твори співробітників харківської катедри. Роботи їх торкаються здебільшого історії Гетьманщини, соціяльної передусім, помітний інтерес можна спостерігти у співробітників катедри і до новішої економічної та соціяльної історії (напр., робота *Н. Мірзи-Авак'янц* про селянські рухи на Харківщині та на Полтавщині на початку XX ст.).

Другою науково-дослідчою катедрою, спеціяльно української історії, була київська катедра на чолі з акад. *М. С. Грушевським.* Її науковий осередок склався з проф. *О. С. Грушевського, В. І. Щербини, В. Ю. Данилевича, П. В. Клименка* та *О. Ю. Гермайзе.* Сюди ж треба додати наукових співробітників катедри та аспірантів: *М. Ткаченка, О. Барановича, С. Шамрая, С. Глушка* та багатьох инших.

Катедра досліджувала економічний устрій Гетьманщини. В цій галузі треба відзначити систематичну роботу над Рум'янцевським описом (праці *М. Ткаченка, С. Шамрая, І. Пустовойта, І. Мандзюка* та ин.), розроблення економічної організації панського господарства на Правобережжі XVII—XVIII ст. (праця *О. Барановича* про магнатське господарство на Волині), студії з історії XIX та XX ст. (праця *С. Глушка* про селянські розрухи на Чернигівщині) і т. д.

З катедр по инших містах заснована була дослідча катедра в Дніпропетровську (Катеринославі) з відомим істориком Запоріжжя *Д. І. Яворницьким* на чолі, та у Ніжині. Ніжинська катедра успіла вже висунути кілька нових імен дослідників українського минулого, як от *М. Петровського, А. Єршова.* Обидва ці дослідники зайнялися студіями переважно в галузі українського джерелознавства та історіографії XVII—XVIII ст.

Говорячи про початок організованої колективної роботи українських істориків, треба підкреслити, що революція дала для цієї роботи нові можливості. Вона зробила для дослідників приступними ті численні архіви, до яких раніше не було жадної змоги доступитися. В короткий час українська історична наука дістала до свого розпорядження документи й матеріяли, що внесли багато нового в наші уявлення чи зміни в наші знання фактів. Для

прикладу вкажу хоч-би на опублікування *П. Зайцевим* «Книги битія українського народу» та про нові матеріяли для історії Коліївщини, що їх опрацював автор цієї статті. До речи тут сказати, що справа упорядковування архівів за це десятиліття зробила величезний успіх.

Утворено центральне управління архівними справами (УкрЦентрАрхів), яке крім організаційної діяльности, стало видавати архівний матеріял та навіть історичні досліди у своїому виданню «Архівна Справа» і видала ще підручну книжку для історика-архівіста, писану *В. Романовським:* «Нариси з архівознавства».

Ми ще матимемо нагоду сказати про інші установи, що взяли участь в дослідженню українського минулого. Тепер перейдемо до тих основних інтересів, що намітилися в українській історіографії за останнє десятиліття. Спочатку, як ми бачили, українська історіографія стала на роздоріжжі. Популяризаторство і продукція для ширшого споживання характеризує цей час. Навіть академічні деякі видання носять иноді не дослідчий, а скоріше науково-популярний характер. Можемо таке сказати, напр., про «Нарис української історіографії» акад. *Д. Багалія.*

Тимчасом, велитенські події, що знаменовані були перемогою пролетаріяту та зміцненням його ідеологічного впливу, штовхали українських істориків старшого покоління перебудувати свою методологію та своє попереднє розуміння українського історичного процесу.

Акад. *Багалій* в своїй монографії про Сковороду так само, як і в инших своїх публікаціях виразно говорить про свій перехід до нових методів дослідження, називаючи ті методи, що до них він береться, соціологічними, марксівськими методами, і заповідаючи навіть подати цілий курс української історії в цьому новому освітленню. Ця декларація шановного академика була знаменним явищем, показуючи те, що українські учені виявили багато уваги до потреб життя і велику готовність в міру своїх сил пристосуватись до нової для них ідеологічної обстановки.

Акад. *М. Грушевський,* що він за собою українську історичну науку в попередню добу, перебув також за революційні роки інтересну еволюцію. Його наукові інтереси, так само, як і його науковий метод, глибоко пройнялися соціологічним змістом. Учений, що досліджував українську історію переважно, він тепер поширює свої наукові спостереження, узагальнює їх, дає спробу синтетичної всесвітньої історії, освітлюючи не тільки европейське минуле, але трактуючи історію *всесвітню* в справжньому змислі цього слова, випускає свій курс генетичної соціології, наближаючись в своїх висновках і поміченнях так само, як і в методі, до французької соціологічної школи Еміля Дюркгейма.

В своїй великій фундаментальній спробі дати огляд розвитку української культури, що відбивалася в народній творчості і в письменстві, *М. Грушевський* користується соціологічним методом, застосовуючи його до пізнання народньої поезії і народніх пережитків, а також виявляючи уміння опанувати матеріялістичним методом пояснення суспільних процесів, напр., виясняючи ідеологічні результати розвитку торговельного капіталізму в Галичині XVII ст. («Історія української літератури», т. V, в. I).

В галузі суто-історичній акад. *М. Грушевський* за це десятиліття перевидав третю частину VIII-го тому своєї «Історії Руси-України» (перше видання її загинуло) та видрукував низку ювілейних статтів з приводу поминок українських діячів, головним чином істориків, так що в наслідок цього, українська наука збагатилася на чимало просторих характеристик діячів нашої історичної науки.

Із старіших українських дослідників виявив нові інтереси акад. *М. Васи-*

ленко, що раніше своїми науковими інтересами приникав до напрямку О. Лазаревського. Обраний академіком на катедру історії західньо-руського та українського права, акад. *М. Василенко* цим інтересам до історії права присвятив свою діяльність, формуючи навколо себе молодших дослідників історії українського права. З них уже визначилися *Л. Окиншевич* та *С. Іваницький-Василенко.*

В роботі українських істориків стали що дальше то виразніш намічатися ті епохи і питання, що до них з більшою енергією й охотою стали братися дослідники.

Давній період української історії не притяг до себе уваги дослідників, особливо молодших. Намітилися подекуди деякі спірні питання та й ті не дістали будь якого ширшого освітлення й студіювання. Можна вказати на одне лиш ім'я з числа старіших дослідників — проф. *В. Пархоменка,* що продовжив свої студії з історії давньої Руси-України, друкуючи їх і по російському і по вкраїнському.

Період нашого середньовіччя—Литовський так само не глибоко зацікавив дослідників. І тут також можна вказати хіба на ім я проф. *О. Грушевського,* що випустив уже названу нами вище свою книгу про литовські міста та ще низку розвідок з тої ж таки царини.

Козаччина була предмтом студій акад. *М. Грушевського,* що видав так само вже названий нами випуск «Хмельниччина в розцвіті» і продовжував студії над Хмельниччиною, маючи намір її оглядом заповнити черговий IX-й том «Історії Руси-України».

Найбільше дослідницької уваги було зосереджено над історією Лівобережної Гетьманщини XVII—XVIII ст. Ми вже казали про відповідні заходи в цій галузі дослідчих катедр харківської та київської. Українська наука навіть збагатилася на велике видання—аж чотирі томи «Організації народнього господарства України від Хмельниччини до світової війни», що належать перу одеського ученого проф. *М. Є. Слабченка.* Проф. М. Слабченко, відомий з своїх праць і в до-революційні часи, поставив перед собою грандіозну задачу—дати економічну історію України за останніх 300—400 років. Тимчасом подав проф. М. Слабченко чотирі томи економічної історії Гетьманщини. Стан розроблення джерел нашої історії останніх віків не такий, щоб цю задачу можна було виповнити легко і задовольнити вимоги сучасної науки. Робота проф. М. Слабченка має багато неповноти і нерозробленности питань, але як вступ до студіювання економічного минулого Гетьманщини, вона досягла своєї мети.

Ім'я проф. *М. Слабченка* стало відомим за це десятиліття і через те, що він так само взявся за освітлення майже нерозробленої історії XIX ст. Випустив він два томи «Матеріялів до соціяльно-економічної історії України XIX—XX ст.», збірник, власне, коротких розділів про економіку та соціяльну історію України XIX—XX ст. В них, як і треба було сподіватися, що менше доведеного до дослідницького кінця і систематичного завершення, аніж в «Організації господарства». Автор посідає величезну ерудицію, безперечний талант, иноді навіть блискучість, що доходить до парадоксальности, але і ця робота проф. М. Слабченка має тільки завдовольнити пекучу потребу у нас мати курса соціяльно-економічної історії нових часів, а не бути спробою повного дослідження економічної історії України.

Оця друга робота проф. М. Слабченка знаменує собою той підвищений інтерес, що склався у нас до економічної історії XIX ст. Бажаючи його задовольнити проф. *М. Яворський* складає свою не позбавлену інтересу хрестоматію під заголовком «Україна в добу капіталізма» з цікавими самостійними узагальненнями і висновками.

З робот монографічних, спеціяльно присвячених економічній історії України останніх віків, треба назвати другий том «Истории горной промышленности Юга России» харківського економіста проф. *Фоміна,* два томи «Истории украинской фабрики» київського молодого історика *О. Оглоблина* та «Історію цукрової промисловости в Росії і на Україні» акад. *К. Г. Воблого.* Інтерес до економічної історії, особливо, XIX ст. становить те нове явище в наших наукових шуканнях, що з помітною силою позначилося за минуле десятиліття. Безперечно, що наступні роки мають ще більш виявити у виданнях і публікаціях ту роботу, що ведеться старими й молодими дослідниками над цим питанням.

Другим характерним явищем для історичних інтересів минулого десятиліття треба поставити інтенсивний і глибокий інтерес до історії громадських та революційних рухів також останніх часів. Із істориків, що працюють над цими питаннями треба назвати *В. Міяковського,* автора розвідок про 40-ві та 60-ті р.р. в громадському житті України, прекрасного знавця архівних джерел до історії громадських рухів, *М. Яворського,* автора короткого огляду революційних рухів на Україні і великої студії «Нариси з історії революційної боротьби на Україні», де особливо детально простудійовані декабристи, Кирило-Методіївські братчики та народники на Україні, *М. Равича-Черкаського,* історика К.П.(б.)У., *Л. Добровольського,* що видав цінну і дуже детально обслідувану історію повстання Чернигівського полку, та *О. Гермайзе,* що видав перший том «Нарисів з історії революційного руху на Україні», присвячений історії Революційної Української Партії. Цінним дуже вкладом в літературу з історії громадських рухів на Україні був збірник, укладений акад. *М. Грушевським* «З починів українського соціялістичного руху—Мих. Драгоманів і Женевський соціялістичний гурток» (Відень, 1922). З установ, що організовано взялися за розроблення історії громадських рухів на Україні треба назвати Комісію дослідження громадських течій при Академії Наук, що працює під головуванням акад. *С. Єфремова* і вспіла видати цікавий збірник про декабристів на Україні.

Особливу увагу доводиться звернути на ту колосальну роботу по збиранню матеріялів з історії революційного руху останніх десятиліть та їх опрацюванню, що провадять комісії істпарт'у при комітетах К.П.(б)У. Істпартовська комісія приЦ.К.П.(б)У. видає свого органа «Летопись Революции», де друкується сила цінних матеріялів, споминів та розвідок з історії революційної боротьби на Україні, соціял-демократичної та комуністичної партії, підготовки та організації Жовтня і т. д. Звертають на себе увагу роботи *М. Рубача,* що освітлюють перші роки громадської боротьби на Україні.

Енергійну роботу повів Київський Істпарт, що випустив кілька розвідок *В. Манілова* про київську раду робітничих депутатів, про повстання саперів у Київі в 1905 р. і инш. Велику роботу провадять Комісії Істпарту по укладанню хроніки революційних подій як революції 1905 р., так і революції 1917 р., а також проводячи бібліографічну роботу в галузі історії боротьби за Жовтень на Україні.

Ми зумисне до цього часу побіжно тільки сказали про марксівський метод в дослідженню минулого України для того, щоби про це сказати докладніше і повніше. До революції ми власне української марксівської історіографії не мали. Можна дві історичні роботи назвати писані марксистами в до-революційні часи, і обидві ці роботи належали не історикам. Це робота економіста *М. Порша* «Робітництво України за переписом 1897 р.» та робота галицького соціял-демократа *В. Левинського* «З історії робітничого руху в Галичині». Революція різко зміняє становище. Марксизм стає не тільки за тактичну науку для революційного пролетаріяту, марксизм стає за єдино при-

знаний метод наукового пізнання, і учені, в тому числі і історики роблять зусилля удачні і неудачні стати марксистами, застосовувати метод історичного матеріялізму в царині дослідів над українською історією. Навіть представники старшої дослідницької генерації, як от акад. Д. Багалій, щиро взялися до опанування методу марксивського досліду.

Що торкається до середньої й молодшої генерації істориків України, то у всіх у них виразно позначається оце користування марксивським методом. Про те найбільш активним пропагандистом ідей марксизма в українській історії явився, без сумніву, проф. М. І. Яворський. Його публікації хронологічно були першими, яскраво виявленими марксивськими публікаціями, густо насиченими революційним запалом. В його першому короткому огляді революційного руху на Україні проте рясно було фактичних помилок, так само, як в його двох частинах «Нарисів з історії України» доволі багато було неточних і спірних тверджень, не опертих на самостійне глибше студіювання.

В пізніших публікаціях проф. М. Яворського ми спостерігаємо, як оті дефекти ранніх його робіт згладжуються й поволі щезають. Мусимо визнати, що в лавах істориків України за М. Яворським остається місце найбільш активного, бойового і запального марксиста, що одважно веде боротьбу з спадщиною старої історіографії на Україні, ставлячи собі чим далі, тим солідніші і серйозніші науково-дослідницькі задачі.

Радянська влада поставила задачею пройняти ідеями революційного марксизму всю науку, що розвивається в робітничо-селянському союзі, і марксивський світогляд для ученого, особливо, молодого і особливо того, що береться до студіювання соціяльних явищ, є основною передумовою для допущення його до праці і підготовки у відповідних наукових установах.

Але поза тим радянська влада подбала й за те, щоби створити бойові форпости для марксивської думки і марксивського методу дослідження. Такими форпостами на Україні є Інститут максизму-ленінізму в Харкові та Марксо-ленінська дослідча катедра при В. У. А. Н. в Київі. І в Харківському Інституті і в Київській катедрі існують спеціяльні секції української історії, що ставлять своєю задачею і наукове розроблення української історії методом марксизму і підготовку кадрів активних істориків-марксистів.

Як робити підсумки усьому сказаному, то можна до таких прийти висновків, оцінюючи досягнення української історичної науки за минуле десятиліття.

Що-до зовнішніх умов розвитку, то українська історична наука дістала зовсім одмінніше від попереднього становище. Епоха приватних героїчних зусилль самотніх дослідників та громадської ініціятиви невеличких гуртків навіки вмерла разом з перемогою революції, особливо з зростанням радянської робітничо-селянської держави. На її місце прийшла доба організованої, планованої державою і нею підтримуваної праці. Організація науково-дослідчих катедр дає змогу молоди систематично вчитися і готувати себе до наукової роботи, забезпечуючи таким побитом зміну і наукову преємственність в роботі дослідників українського минулого.

Українська історія стала предметом викладання у вищій школі, й дістала вище завершення в двох академічних катедрах, що доручені найстаршим і найзаслуженішим представникам української історичної науки. Українська історія здобула величезні можливості для свого розвитку через відкриття різнородних архівів, так що цілі величезні галузі нашого минулого, як от економічна історія останніх часів, історія революційних рухів і т. д. стали тепер вповні можливим об'єктом наукового вивчання.

Що-до змісту та інтересів, то українська історична наука зробила значний здвиг. Інтерес дослідника перенісся до ближчих до нас часів, XIX століт-

тя, епоха формування капіталізму на Україні, історія пролетаріяту та історія робітничо-селянської боротьби на Україні становлять тепер більш бажаний матеріял для історика, аніж давня історія України.

І в новій історії України увага дослідника більше звертається до соціяльно-економічних процесів.

Нарешті, що-до напрямків, то ідеї матеріялістичної соціології дістали пануюче становище, і нові праці українських істориків все більше й більше проймаються ними. Розуміється, що вповні робити підсумки десятилітній роботі ще рано і трудно. Тільки в другу половину цього десятиліття, коли ущухла потроху буря соціяльного змагання й радянська держава дістала змогу більше уваги приділяти культурному фронту й науковій роботі, почалася систематична і більш організована робота українських істориків. За ці часи все-ж таки тільки покладені підвалини, прочищені шляхи, поставлені задачи. Тими прочищеними шляхами до нових задач простує чималенька армія дослідників української історії, і наступні роки виявлять ту роботу дослідників, що зараз за нових умов ведеться в кабінетах Академії Наук, по дослідчих катедрах, індивідуальними зусиллями окремих учених.

Осип Гермайзе.

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО ЗА ОСТАННІ 10 РОКІВ [1]).

На підставі картотеки, зложеної Українським Відділом Ц. Н. Б. в Одесі за нашими вказівками аспірантом *О. М. Горецким* за участю співробітниці Б-ки *С. М. П'ятницької* та аспірантки *М. В. Рапопорт* [2]).

За перейдений десятьрічний період українська наука в галузі наукового літературознавства досягла чималих наслідків у розробці багатьох наукових проблем, а що найважливіше—міцно закріпила за собою певні організаційні позиції, що забезпечують успіх дальших кроків на шляху наукового дослідження. За дореволюційних часів найважливішим власне українським осередком літературознавчих вивчень було Львівське Наукове т-во ім. Шевченка, що свого часу відогравало ролю Укр. Ак. Наук. Чимало зроблено було для науки й по університетських містах України та Росії, але студії з історії літератури тут провадилися переважно мовою російською. Зараз, коли науковою роботою на Україні керує Українська Академія Наук, ми маємо зовсім відмінне становище. У виданнях УАН зосередковано найбільше праць та матеріялів, що характеризують наукову роботу в галузі літературознавства.

У своїому короткому огляді досягнень ми накреслимо лише найголовніші—провідні лінії, що ними йшло студіювання літературних з'явищ і спинятимемося тільки на власне наукових працях, або на таких, що містять у собі елементи науковости. Зовсім оминаємо критику літературну, огляд якої міг би становити цілком окреме завдання. Класифікацію матеріялу подаватимемо не за темами дослідження, не за письменниками й пам'ятками літератури, а за основними літературознавчими напрямами, й це наблизить нас до характеристики найважливіших сучасних методологічних прямувань. Мусимо зробити тут застереження, що наша спроба може мати характер лише приблизного орієнтовочного розпланування літературознавчого матеріялу та не претендує на остаточну викінченість, бо маємо до діла з *сучасними,* инколи не цілком рафінованими, течіями.

Найцікавішим моментом усякого наукового дослідження є найперше та методологічна настанова, що так би мовити заздалегідь визначає самі наслідки праці. Розуміється, для визначення методологічних прийомів, краще сказати, суми їх, має велике значення й самий матеріял, оскільки складніші літературні з'явища вимагають і більшої напружености думки і більшої витончености методологічних прийомів. Передреволюційна доба характеризується особливою увагою до нового українського письменства, яке до революції було в осередку уваги переважно літературної критики, а натомість наука цікави-

---

[1]) Огляд літературознавства за 1927 рік ми подали в «Україні»—кн. 3 за 1928 р., а тому тут спинятимемося переважно на працях, що вийшли друком до 1927 р.

[2]) У примітці до літературознавства і критики за рік 1927 (Україна, 1928, кн. 3, стор. 110) помилково зазначено, що огляд склав я і асп. О. М. Горецький. Насправді О. М. Горецький брав участь тільки в складанні картотеки.

лася майже виключно історією старого письменства. Факти нової літератури ніби-то лекше зрозуміти, бо вони ближчі до нас, але з другого боку вони такі складні, що для наукового їх студіювання доводиться шукати нових методологічних засад, усвідомлюючи досвід старих поколінь і нові досягнення західньо-европейської науки. Але мимо того, перед дослідниками постало загальне завдання на нових підвалинах усвідомити рух літературного процесу.

І. Методологічні розправи та суперечки.

Методологічні проблеми не раз ставили перед собою дослідники ще дореволюційних часів (І. Франко, ак. В. М. Перетц та инші). Ці-ж проблеми займали увагу і новочасних учених. Загальну класифікацію методологічних шкіл спробував був дати проф. *Леонид Білецький* у кн. «Основи літературно-наукової критики» (Спроба літературно-наукової методології) том І. Прага. 1925. 308+4 ненум. Ця книжка, хоч вийшла вона друком за кордоном, але проте в основі зложена була автором на Наддніпрянській Україні. Оцінку її ми вже мали нагоду зробити («Україна», 1927, кн. 5, стор. 151—154). Подана в ній спроба класифікації студій за методологічними напрямами та їх розгалуженням допоможе і нам розібратися в тому матеріялі, що його оце зараз переглядаємо. Не можна минути ще й спроби иншої класифікації, запропонованої проф. *Е. Кагаровим* (Криза історії літератури. Ч. ІІІ. 1923, кн. 6—7, стор. 175)—властиво прийнятої ним за Р. Майєром: методи—*систематична* (алегорична, філософічна, естетична) й *генетична* (історична, технічна або морфологічна, психологічна), але цю класифікацію названий учений подав не узгляднюючи ні літературного матеріялу, ні дослідів російських та українських.

Року 1923, на стор. «Шляхів Мистецтва» й потім, коли засновано Харківський журнал «Червоний Шлях», починаються в нас суперечки про формальну методу в літературознавстві—відгомін аналогічної суперечки в Росії. Ці суперечки мають не так наукове, як громадське значення—вони виявляють процес засвоєння нашим громадянством з одного боку марксизму в його пристосуванні до літератури, з другого-ж боку, як прихильники, так і супротивники т. зв. «формалізму» засвоюють поодинокі, вживані ленінградськими вченими, прийоми наукового дослідження. В оборону формальної методи виступив *Юр. Меженко* (На шляхах до нової теорії. Ч. Ш., 1923, кн. 2, стор. 199—210), але більшість авторів виступила у значній мірі проти формалізму в його чистій формі: *А. Ковалівський*. Питання економічно-соціяльної формули в історії літератури. Ч. Ш., 1923, кн. 3, стор. 195—215 і окремо. *В. Гадзинський*. Ще кілька слів до питання «форми і змісту». Ч. Ш., 1923, кн. 4—5, стор. 174—179. *Б. Якубський*. Соціологічний метод у письменстві. К. «Слово», 1923. (Рец. *А. Ковалівського*. Ч. Ш. 1923, кн. 6—7, стор. 254—257. *А. Ветухов*. Шл. Осв., 1923, кн. 7—8, стор. 260—262) [1]). *В. Коряк*. Форма і зміст. Нове Мистецтво, 1922, № 2 (4), 40—47; його-ж Наукова критика, там само, 5, стор. 44—52, його-ж Боротьба поверхів. Ч. Ш., 1925, кн. 6—7, стор. 238—254). Ці статті передруковано в кн. *В. Коряка*. Організація Жовтневої Літератури. [Х.] ДВУ. 1925 [2]). З усіх названих статей найбільше звернули на себе увагу статті *Б. Якубського* й *В. Коряка*. Обидва повторили формули Плеханова, який, як відомо, у своїх студіях з мистецтва й літератури брав на увагу досягнення найвидатніших учених свойого часу (напр., ак. О. М. Веселовського). Наші літературознавці, намічаючи шляхи досліду, виявили себе прихильниками соціологічної методи, що її вони розуміють широко, зводячи поодинокі

[1]) Рец. *М. Доленга* на дві кн.—Б. Якубського та А. Ковалівського див. Книга, 1925, 4, ст. 37.

[2]) Рец. *І. Сенченка*. Плужан. 1925, № 6, стор. 38.

старі методи до прийомів, які мають увійти до загальної системи єдиного марксівського методу (Б. Якубський). Як і Плеханов, вони взяли на увагу рівень досягнень сучасної науки (формально-поетикальна школа), і, напр., у В. Коряка (Боротьба поверхів) ми знаходимо цілий каталог формальних завдань, що стоять перед дослідниками літератури. У цьому можна вбачати дещо нове.

По році 1923-ьому методологічні суперечки тривали далі (див., напр., ст. *М. Могилянського.* Література як соціяльний факт і як соціяльний фактор Ж. Р., 1925, кн. 11, стор. 40—45), але з найбільшою силою знялися вони знову р. 1926, після харківського диспуту, коли *Б. Ейхенбаум* на сторінках Ч. Ш. (кн. 7—8, стор. 182—207) виступив із статтею «Теорія «формального методу» й розповів у ній про той процес наукової думки, що призвів т. зв. формалістів до диференціювання літературного прийому по функціях й до історично-літературної проблеми—до питання еволюції форм. Б. Ейхенбавмові відповідали *З. Чучмарьов* (Ч. Ш., кн. 7—8, стор. 208—232), *А. Шамрай* (там само, стор. 233—266) та *В. Бойко* (Ч. Ш., кн. 11—12, стор. 141—164). З'явилися потім іще деякі компілятивні статті *(С. Щупака,* Ж. Р., 1926, кн. 7, стор. 58—76, *Б. Якубського),* але ні в цих статтях, ні в відповідних російських *(Я. Назаренка*—Проблемы литературоведения в свете марксизма. Див. Пробл. социол. искусства. Лнгр., Acad., 1926, стор. 72—82), ніяких нових наслідків проти р. 1923, досягнуто не було—більшість погодилася на тому, що слід визначати соціяльну функцію літератури, а форму розглядати, уживаючи методи соціологічної.

Широко поставити літературознавчі проблеми спробував був *Б. Навроцький* у відомій книжці—Мова та поезія. К. «Книгосп.», 1925 [1]). (Рец. *Ів. Перліна.* Ж. Р., 1926, кн. 2—3, стор. 139—140, В. Петрова, Зап. І.-Ф. відд., 1927, кн. XII, стор. 328—334). Для заокруглення цей автор торкнувся і таких питань, як походження слова й поезії, взяв на увагу соціологічну методу та досягнення з поля поетики, а в основі використав теорію Потебні. Книжка його робить велику послугу, як підручник, але не може правити за теоретичний дослід.

Ім'я О. Потебні, як й О. Веселовського, раз-у-раз фігурує в сучасних теоретичних суперечках. Проти Потебні сучасні теоретики вивчення форми літературної, виставляли ідею специфічности мистецтва, що виявляється в особливому користуванні з матеріялу, щоб надати формі більшої відчутности й особливо багато нападали на Потебніяльське вчення про образовість, яку трактовано в них лише як один із засобів поетичної мови. Знов же проти генетичної точки зору О. Веселовського, його «етнографізму», який, на думку формалістів, може з'ясувати тільки походження деяких особливостей літературного з'явища (епічні повторення Веселовський з'ясовував первісною амебейністю співу) виставлено було потребу для поетики з'ясувати функцію прийому літературного, що зберегає своє значення й незалежно від звязку з побутом.

З огляду на велике значення для сучасної науки теорії Потебні й Веселовського, річ зрозуміла, звернули увагу на дослідження та вирозуміння цих теорій. Зокрема на Україні цілий гурт учених заходився коло студіювання наукової спадщини українського вченого Потебні [2]). Не можна проте сказати, щоб оця,

---

[1]) Див ще ст. його—Поезії і музика. Ч. Ш. 1925, кн. 1—2, стор. 200—212.

[2]) *Потебня А. А.* Пол. собр. соч. под ред. Комитета по изд. сочин. А. А. Потебни при Всеукр. А. Н. Од. ГИУ. Т. I. Мысль и язык. Изд. 4, пересм. и испр. Од. ГИУ. 1922. Рец. В. Петрова (Потебня й Лотце). Зап. І.-Ф. відд. УАН, 1923, кн. IV, стор. 259—263. *Сумцов, Н.,* проф. Велетень думки і слова (О. П. Потебня). Х., 1922. Рец. *А—к., И.* Путь Просв., 1922, № 6, стор. 263—264. *Райнов, Т.* А. А. Потебня. Л. «Колос», 1924, 110 стор., Рец. Іер. Айзенштока. Ч. Ш., 1924, № 8—9, стор. 340—345. *Харціев, В.* Потебня и «лапки». (З приводу однієї академічної рецензії). Ч. Ш., 1925, кн. 5, стор. 158—164. *Лезін, Б.* Де-що про теорію й психологію слова О. О. Потебні. Ч. Ш., 1925, кн. 1—2, стор. 291—297; статті в Наук. Зб. Харк. Н.-Д. Катедри історії Укр.

провадженa спорадичними зусиллями праця наших потебніянців, призвела зараз до будь-яких серйозних наслідків. Виняток складає стаття *В. Харціева* «Потебня й сучасна поетика» Ч. Ш., 1927, № 12, стор. 117—134),—в ній розгорнуто примітки цього вченого до назв. ст. Б. Ейхенбавма. Стаття б'є по двох основних положеннях сучасних теоретиків поетики: протиставленню мови поетичної й практичної та запереченню образовости, яко сутности поезії.

Спеціяльні питання поетики обговорювалися в таких статтях: *Кулаківський, Л.* Ритміка мови (Тонічний віршований ритм). Ч. Ш., 1925, кн. 6—7, стор. 254—274. *Булаховський Л.* Динаміка слова. Ч. Ш., 1926, № 9, стор. 196—211.

Не можемо судити про кн. *В. Добровського* «Українська стилістика і ритміка» (Перемишль, 1923, стор. V+177, 8°). (Див. рец. ЛНВ, 1924, кн. 2, стор. 185—186). Відомі нам інші статті та книжки з теорії поезії (С. Гаєвського, Д. Загула, Вєтухова) мають характер популярних підручників. Серйозне значення має лише «Наука віршування» *Б. Якубського* [К.] «Слово», 1922, високо оцінена в науці [1]).

Цікаві для з'ясування процесу творчости проблеми фройдизму й рефлексології трактовано в статтях: *Майфет, Гр.* Суть літературно-художньої творчости та її впливу на людину в освітленні рефлексології. Ч. Ш., 1925, № 3, стор. 168—188; *Гаєвський С.* Фрайдизм у літературознавстві. Ж. Р., 1926, № 10, стор. 70—75.

Увесь переглянутий у нас матеріял, не зважаючи на скрайню, здавалося-б, бідність нового проти часів Плеханова, Веселовського, Потебні, все-ж таки не можна вважати за зовсім непотрібну працю. Він свідчить про те, що наша доба характеризується позитивізмом наукового світогляду, який несе на своєму прапорі конкретно-речеве ставлення проблем та соціологічне трактування літературних з'явищ. Замість блукати в естетичних, моральних та инших нетрях дослідники уніфікують свої методологічні настанови в напрямі об'єктивізму. Те, що колись майже зовсім упливало з уваги дослідників, елементи системи технічних, стилістичних прийомів мистецтва—все це тепер детально студіюється. Гострота недавніх суперечок про те, що в літературі треба вивчати, втрачується. Питання, чи треба погоджувати «ряд» власне літературний із «рядом» соціяльно-економічним є тепер чисто теоретичним питанням (стоїть воно не на користь прихильників обмеження). На практиці звичайно виходить так, що дослідники, визнаючи рацію всіх вимог соціологічної методи, дуже часто свідомо обмежують теми, даючи перевагу чи то формальним, чи то соціологичним проблемам. Умовне обмеження завдання завжди допускалося в науці й безперечно в багатьох випадках може бути користним. Можна сказати навіть більше: при сучасному стані нашої науки від розробки спеціяльних питань залежить усе майбутнє історії літератури, як наукової дисципліни. Обсяг спостережень над літературними з'явищами за наших часів значно поширився й таке маленьке питання, як рима або композиція якого-небудь твору Т. Шевченка, поставлене яко теоретична й історична проблема, значно міняє всі наші попередні уявлення про цілу низку ґенетично звязаних літературних з'явищ.

Соціологічна метода та школа формально-поетикальна за наших часів займають, так би мовити, «войовничу» позицію в науці, але в дійсності зараз ми маємо далеко більше напрямів студіювання. Вони заявляють про своє існування не так теоретичними трактатами, як окремими розвідками, що викли-

1925, № 2—3, стор. 5—10. *Айзеншток, Ієремія.* Потебня і ми. Ж. Р., 1926, кн. 12, стор. 25—36.

[1]) Рец. *Б. Томашевського.* Книга и Рев. М. 1923, № 1 (25), ст. 52. Див. ще статтю: Навроцький, Б. Ораторське мистецтво та його сучасне значіння. Ж. Р. 1925, № 9, стор. 44—51; № 10, стор. 50—54.

каються потребами наукового дослідження. Можемо назвати такі головні прямування, що позначаються в численних працях: Школа філологічна, порівняльно-історична, формально-поетикальна, формально-психологічна та психологічна, лінгвістична, соціологічна. Проміжну позицію займає та частина сучасної літературної критики, що використовує, поряд із принципами суто-критичними, також деякі наукові. (Див. далі — *Науково-критичні портрети письменників, Школа ідеологічна)* [1]). Простежити за напрямом роботи всіх цих шкіл це значить виявити цікавий процес розвитку наукової думки за останніх 10 років.

II. Філологічна школа.

Наукове дослідження літературних з'явищ складається з багатьох ступневих моментів, кожен із яких має свою систему наукових прийомів. Виявляючи сутність літературного процесу, історію літературних стилів за ріжних епох і потім поєднуючи цю сторону культурно-історичного процесу з усім цілокупним історичним процесом, дослідник, перш за все, має до діла з текстом. Соціологічні висновки можуть бути добре уґрунтованими тільки в разі, коли цілком науково пророблено і перший етап студіювання. Філологічна школа вже давно виробила досить усталену систему прийомів наукового видання та дослідження текстів, їх ріжних варіянтів та редакцій. В кн. акад. В. М. Перетца «Из лекций по метод. ист. р. лит.», а потім в «Кратком очерке методологии ист. рус. лит. Птгр. Academia, 1922), ці прийоми докладно розроблено. Як за дореволюційних часів, так і тепер усіх цих прийомів філологічної школи найбільше вживали до пам'яток старого письменства.

Справжнє наукове видання вимагає попереднього текстологічного досліду. Таких видань у нас було небагато. Найвидатнішим виданням цього типу є вміщене в студії акад. *В. М. Перетца* видання «Слово о полку Ігор.» (Перетц, Володимир, акад. Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. Вступ. Текст. Коментар (УАН) у Київі, 1926. Текст на стор. 93—130). Для вивчення «Слова», деякий інтерес мають ще видання: Слово о полку Игоревѣ. Снимокъ съ перваго изданія 1800 г. гр. А. И. Мусина-Пушкина, подъ ред. Д. Ф. Малиновскаго (є факсимиле рукописи А. Малиновскаго). М. Изд. М. и С. Сабашниковыхъ 1920 г. Рец. Д. Абрамовича. Начала. Журнал истории литературы и истории общественности, Птб., 1921, № 1, стор. 212—213; *Ильинский, Л. К.* Перевод «Слова о полку Игоревѣ» по рукописи XVIII века. Петр., 1920. (Памятники др. письменности и искусства, CLXXXIX). Рец. Д. Абрамовича. Начала, № 1, стор. 212 [2]). Російський учений *Павло Сімоні* видав цікаве для українського дослідника—Сказаніе о кіевскихъ богатырехъ, какъ ходили во Царьградъ и какъ побили Цареградскихъ богатырей, учинили себѣ честь». (Сб. Отд. Р. Я. и Сл. Р. А. Н., 1922, № 1, 64 сс). Українська Академія Наук видала три томи текстів старих українських драматичних творів *(Резанов, В.,* проф. Драма Українська. У Київі. 1926/7. Якість цього видання викликала великі сумніви. (Див. рецензії: Єреміна. Укр. 1926, кн. 4, стр. 146—149. А. Руліна. Ч. Ш., 1926, кн. 4, стор. 236—239. В Перетца Изв. Отд. Р. Я. и Слов. А. Н. СССР. 1926, т. XVI, ст. 369—383). Вкажемо ще: *Возняк, М.* Діялог Йоаникія Волковича з 1631 р. Зап. Н. Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1920, т. CXXIX, стор. 33—79; його-ж—Два співанники половини й третьої четвертини XVIII в.

[1]) Уживаємо терміну «школа» (за проф. М. Білецким), але, власне кажучи, слід було-б говорити лише про *напрями* дослідження.

[2]) Не можемо судити про таке вид.: *Мандичевський, Ів., др.* Слово о полку Игореві (1188 р.). Літ. реконструкція. У Льв., 1918, 95 сс. Див. рец. *М. Гудзія.* Наше Мин., 1918, ч. 2, 229—230. Акад. В. М. Перетц негативно оцінив цю працю. Див. «К изученію о «Сл. о п. Игор.», стор. 20.

Там само, 1922, т. CXXXIII, стор. 115—172; *Рулін, П.* Українська пісня в старовинному російському співаннику. Зап. І.-Ф. відд. УАН, 1923, кн. IV, стор. 148—199; *Щурат, В.* Двоязичні тексти українських пісень XVIII ст., Зап. Н. Т-ва ім. Ш. у Льв., 1921, т. CXXXI, стор. 249—254.

Дуже мало зроблено для видання українських класиків XIX ст., але на потребу наукових видань цього періоду звернули увагу [1]), й дещо все-таки зроблено. За найкраще видання творів І. Котляревського вважається таке: *Твори.* За редакцією і з переднім словом та примітками акад. *С. Єфремова.* К. ДВУ. 1926. (Див. текстолог. поправки. І. Айзенштока. Ч. Ш., 1926, № 7—8, стор. 394—396). За найкраще видання творів Шевченка раніш уважалося вид. Доманицького, тепер одначе певно встановлено контамінування цим ученим Шевченкових текстів та инші хиби [2]). Отож виникла потреба нового, справді наукового видання. Серйозною спробою такого видання були «Поезії. Кобзар. Зредагували та примітки додали *І. Айзеншток* та *М. Плевако.* Друге видання [Х.] ДВУ, 1926. (Рец. Р. Заклинського. Ж. Р., 1927, № 5, стор. 270). Стараючись брати за основу останню редакцію кожного поодинокого твору, І. Айзеншток проте таки дещо, як виявилося пізніше, наплутав та допустив навіть невільні контамінації й перекрутив такий, напр., твір, як «Заповіт». Далеко вище стоїть видання: Поезія, I—II. Під ред. акад. С. Єфремова і М. Новицького. [К.] Книгосп. 1927. Це видання є попередником академічного, що має незабаром вийти—не подано тільки варіянтів. Принцип його надзвичайно цікавий з боку методологічного.—М. Новицький цілком справедливо гадає, що останній хронологічно текст даного твору не завжди можна вважати за основу й питання треба розвязувати для кожного письменника індивідуально. Зокрема для Шевченка за остаточні редакції треба вважати ті тексти, що ввійшли в уложені самим поетом збірки: їх М. Новицький і взяв яко основний текст. Так ригористично проведений принцип, правдивий у цілому, не виправдується на поодиноких творах, але в майбутньому академічному виданні безперечно будуть подані поправки, рівнобіжні редакції то-що. Важливою подією в Шевченкознавстві є видання: Щоденні Записки. (Журнал, Текст, первісні варіянти, коментарії. Редакція і вступне слово акад. С. Єфремова. [К.] ДВУ, 1927. Рец. В. Гадзінського. Літ. Газ. 1927, № 4, стор. 5; П. Єфремова. Зоря, № 4—5, с. 59—60. По революції щоденник Шевченка видавався кілька раз. Аналізу його подано в кн. Ф. Сушицького—Щоденник Т. Шевченка. Од., 1919, 45 сс. Уривки подано в кн.: Шевченко, Т., Щоденник (Уривки). Під ред., з прим. й вступ. ст. М. Плевака. Х.—К. Книгосп. 1924). Повне, але неточне вид. з помилками, вийшло друком у кн. Шевченко, Т. Дневник. Ред. й вступ. стаття *И. Айзенштока* [Х.] Пролетарій, 1925. Рец. М. Могилянського. Ч. Ш., 1925, кв. 8, стор. 234—236; *В. Дорошенка.* ЛНВ., 1925, VII—VIII, ст. 347—350. *Ю. Соболева.* Кр. Новь, 1925, кн. 4, стор. 293—295. Академічне видання безперечно є величезне досягнення. Його виконано, додержуючи всіх правописних особливостей, але можна поскаржитися на недостатність передмови та, навпаки, зайву розтягненість коментарів,—викладено мало не всю географію України й Росії та надто просторі біографічні подробиці про Пушкина, Гоголя, Лермонтова та інш. Вкажемо ще публікацію: *Новицький, М.* Поема Шевченка «Мар'яна Черниця». (За автографом з архіву О. Корсуна). Зап. І.-Ф. відд.

[1]) Див. ст. *І. Айзенштока.* Видання українських класиків. Шл. Осв. 1926, кн. 11, стор. 214—219; раніша стаття *І. Айзенштока*—Шевченкознавство—сучасна проблема. До тексту Ш-вих творів. Х. 1922, 23 сс.; *С. Єфремова.* Без «Кобзаря». Книгар, 1918, ч. 6, стор. 297—299; *П. Зайцева.* Два «Кобзарі». Там само, 1919, ч. 19, стор. 1161—1167. [Рецензія на вид. «Руху». К.—Льв.—Харк., 1918 та т. І. Вид. Б. Лепкого К.—Ляйпц., 1918]; *П. Зайцева.* Видання творів П. Куліша. Там само, 1919, № 23—24, стор. 1573—1587 (Оцінка кількох видань).

[2]) *Зайцев, П.* (Рец. на кн:) Т. Шевченко. Кобзарь. В редакції В. Доманицького, «Криниця», К. 1917. Книгар, 1918, ч. 8, стор. 470—472.

УАН, 1923, кн. IV, стор. 19—35. Инші вид. Т. Шевченка (напр., Кобзар. До друку впорядкував та передмову написав Юр. Меженко. К. Час, 1926. Рец. М. Новицького. Ж.Р., 1926, кн. 2—3, стор. 129—131), як правило, нижчі за всяку критику. Цікаві також деякі науково-популярні вид.: *Глібів Л.* Твори. Том перший. За ред. Ів. Капустянського та М. Плевака. [Х.] ДВУ. 1927. *Глібів, Л.* Ювіл., випр. та поповн. вид. 1827—1927. Ред., вст. ст. та уваги Б. Шевелева. [К.] Сяйво [1927]. *Гулак-Артемовський, П.* Твори. Ред., вступ. ст. та примітки І. Айзенштока. [Х.] ДВУ 1927. Деякий інтерес має попул. вид.: *Самійленко, В.* Вибрані творн. З переднім словом, приміками і за ред. О. Дорошкевича. [К.] Книгосп. 1926, 256 сс.; *Щоголів, Я. Поезії.* Передмова, вибір М. Зерова. [К.] Книгосп. 1926. *Коцюбинський, М.* Вибрані твори. За ред. та з вступ. статтею Ан. Лебедя, кн. I—II. К. Час. 1926. (Див. текстолог. поправки І. Лютого. Ж. Р. 1926, № 8, стор. 118—121). *Коцюбинський, М.* Fata morgana. За ред. А. Лебедя (Див. текстолог. поправки С. Козуба. Ч. Ш., 1926, № 11, стор. 192—194). *Марко-Вовчок.* Твори. За ред. О. Дорошкевича. I—III. [К.] ДВУ. 1926—27. *Мирний, П.—І. Білик.* Хіба ревуть воли, як ясла повні. Роман. Вид. др. Ред. та вступ. ст. Б. В. Якубського. [К.] Книгосп. [1926]. (Уваги до тексту М. Марковського, див. Укр. 1926, кн. 5, с. 173).

Передумовою всякого наукового видання й широких порівнавчих студій, як ми зауважували, є пильні текстологічні розшукування. Цій праці ми надаємо великого значення й тому вкажимо тут такі за методою філологічною переважно текстологічні розправи. У напрямі філологічної школи написана розвідка М. Сперанського—Девгеніево дѣяніе. Къ исторіи его текста въ старинной русской письменности. Изслѣдованія и тексты. Петр., 1922. (Сб. ОРЯ. и Сл. РАН., т. XCIX, № 7), праця *І. Єреміна:* «Причта о слепце хромце» в древне-русской письменности. И. О. Р. Я. и Сл. 1925, т. XXX, стор. 322—352. На підставі пильного розсліду списків, автор по иншому, ніж Франко, розподіляє їх на редакції (дві) та стежить за їхньою судьбою. Важливо відмітити, що молодий дослідник старався робити порівняння текстів, узгляднюючи моменти стилістичні. Значним внеском у науку є в напрямі філологічної школи написана праця *М. Марковського*: Як утворився роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні? Панаса Мирного та Ів. Білика. Розвідки та додатки (за архівним матеріялом Полтавського Пролетарського Музею). Збірник І.-Ф. відд., вип. 22. У Київі. 1925, 184 сс. (Наша рец. «Укр. 1926, кн. 5, стор. 174—177). Слабким моментом цієї цінної праці є те, що при порівнянні мало звернено уваги на стилістичні особливості. Автор мав попередників—*Ткаченко, І.* Літературна спілка Панаса Мирного та Івана Білика. Ч. Ш., 1924, кн. 1—2, стор. 187—195. *Рудинська, Е.* Уваги до історії роману—в кн. Мирний, П.—І. Білик. Хіба ревуть воли... Т. II. [К.] 1925, стор. 305—313. Рец. М. Марковського. Укр., 1926, кн. 5, стор. 173.

Відзначимо ще ст. *Ів. Лютого*—До питання про літературне співробітництво бр. Рудченків (П. Мирного і Ів. Білика) (Оповідання «За водою»). Укр., 1924, кн. 4, стор. 43—53; *М. Могилянського.* Процес творчости М. М. Коцюбинського. Записки І.-Ф. УАН, кн. IX, 1926, стор. 208—229; *Л. Лебедя*—Творча путь М. Коцюбинського. Див. Коцюбинський, М. Вибр. тв. [К.] Книгоспілка, 1926, ст. VII—XXXIII,—рец. С. Козуба. Укр., 1926, кн. 4, ст. 150—154; А. Лебедя—Вст. ст. до згад. вид. Fata morg. Врешті останні статті цікаві більше новим матеріялом.

Вкажемо ще: Яцимирский, А. И. Библиографический обзор апокрифов в южно-словянской и русской письменности (списки памятников). Вып. 1, Апокрифы ветхозаветные. Птгр., 1921. [це — каталог текстів апокрифів]. Рец. див. Укр., 1926, кн. 1, стор. 138—139. *Маштаков, П.* К тексту Слова о Полку Игореве. Изв. О. Р. Я. и Сл. 1918, кн. 2, стор. 74—76. *Щурат, В.* Вид Пліснеська в «Словѣ о полку Игоревѣ». Зап. Наук. Т-ва ім. Ш. 1919, т. CXXVIII,

ст. 21—38. *Сперанський, М.* Новые тексты «Моления» Даниила Заточника. Slavia. 1926. Ročnik IV. Sešit 4, стор. 847—854. *Гаєвський, Ст.* До історії пасійної драми «Слово о збуреню пекла». Наук. Зб. УАН. 1926, ст. 73—82. *Попов, П.* Замітки до історії українського письменства XVII—XVIII в. Зап. І.-Ф., відд. УАН. 1923, кн. IV, стор. 213—233. [Мел. Смотр. і инш.].

Нове письменство (Письменники за абеткою): *Шамрай, А.* До тексту творів Гр. Квітки. Н. Зб. Харк. НДК. Історії України. 1926,№2—3, стор. 209—229. *Зайцев, Пав.* Нове до тексту «Москаля Чарівника». Наше Мин. 1918, ч. I, стор. 149—150. *Филипович, П.* До тексту «Москаля Чарівника». Зап. УАН., 1923, кн. IV, стор. 236—237 [Дод. до вид. Єфрем. 1918 р.]. Згадані вид. творів Коцюбинського. *Лютий, Ів.* М. Коцюбинський і М. Кононенко. Сторінка з історії ранньої творчости Коцюбинського. Укр. 1926, кн. 1, стор. 51—60. *Лисиченко, Д.* Рукописи Ів. Манжури. Бібліолог. Вісті. № 1—2 (8—9). ДВУ. 1925, стор. 128—131. *Стебницький, П.* «Кобзар» під судом. Зап. І.-Ф. відд. УАН. 1923, кн. IV, стор. 36—48. [Ценз. утиски]. *Тисяченко, Гр.* Історія Великої Книги. Книгар, 1918, ч. 6, стор. 300—308. [Про «Кобзар» Т. Шевченка]. *Яшек, М.* До історії «Кобзаря» (Матеріяли). Ч. Ш., 1925, кн. 3, стор. 285—293. [Бібл.]. *Станіславський,* В. Кобзарь 1867 року. Укр., 1925, кн. 1—2, стор. 153—154. *Єфремов, С.,* акад. Спадщина Кобзаря Дармограя. Укр. 1925, кн. 1—2, стор. 10—23. [Перегл. рукопис. з фототипією]. *Новицький, М.* До тексту шевченковського «Кобзаря». Укр. 1924, кн. 4, стор. 75—83. *Сумцов, М.*—До тексту творів Я. И. Щоголева. Наше Мин. 1918, ч. 3, стор. 112—114. [Порівн. двох вар. «Орла»].

III. Порівняльно-історична школа.

В основі всякого дослідження, так само в основі студіювання тексту школою філологічною, стоїть принцип порівнавчий (comparer c'est comprendre). Порівняння може обмежуватися на варіянтах і редакціях одного літературного твору й має в даному разі на меті виявити його текстологічну історію, з другого-ж боку, можуть порівнюватися ріжні твори того самого письменника, що складають певний літературний ряд і нарешті даний твір може порівнюватися з утворами инших авторів, щоб виявити його джерела або обсяг його впливу на наступні твори. Порівняння в такому обсязі робляться або текстологічні (власне це є характерною ознакою філологічної школи), або-ж рівняються ідеї, висловлені в ріжних творах одного або кількох письменників. Філологічна школа аж ніяк не ставить порівняння щойно яко мету для встановлення архетипу й етапів тексту даного письменника. Коли цю роботу зроблено, учений робить дальші кроки й рівняє даний літературний твір до инших—попередніх або пізніших, як що вони розвивають ту саму фабулу, або-ж схожі з ним стилістично, чи то виникли як певне заперечення старої стилистичної традиції. Ось чому школа філологічна є водночас і школою порівняльно-історичною, що ставить собі широкі історично-літературні завдання та не обмежується літературою даної нації або країни. Треба проте зауважити, що не всі дослідники, користуючись порівняльно-історичною методою, перше ніж рівняти два чи то кілька творів попереду переводять критику тексту та зважують, що до чого можна рівняти. Це треба зауважити особливо що-до деяких нових дослідників—крім текстологічної схожости наукова методологія вимагає також з'ясування соціяльних моментів та чисто фактичної історії даного впливу, користуючись матеріялом біографічним то-що. Трапляються в дослідників і штучні зближення, що мають дуже умовне значення.

Яко підсумок, може мати для українського дослідника інтерес праця акад. *В. М. Истрина.* «Оч. истории др. русской литературы домонгольского

периода (11—13 вв.), Петр. Наука и Школа, 1822, 248 сс. У цій праці широко вжито принципів історично-порівняльної школи, зроблено цікаві підсумки, але погляд на старе україно-руське письменство — старий, традиційний, національно-російський (Рец. М. Сперанського в Zschr. f. Sl. Phil. 1926, III. H. 1—2).

Найвидатнійшою працею широкого історично-порівняльного типу є згадана студія представника філологічної школи акад. *В. М. Перетца* «Слово о полку Игоревім», 1926, та друга праця того-ж ученого (частина тої-ж студії) «К изученію Сл. о П. Игореве». Лнгр. 1926. (Відб. з «Изв. Отд. Р. Я. і Сл. А. Н. СССР», т. XXVIII—XXX). Акад. В. М. Перетц досліджував «Слово о П. І.» у звязку з соціяльними умовами життя й, що дуже характерно для школи філологічної, почав з пильної критики тексту (тут маємо підсумок усіх дотеперішніх студій над текстом), не минаючи жадної стадії дослідження й лише тоді підійшов до виявлення джерел. Для акад. Перетца реальним доказом впливу є не лише близькість думок, ідей, а в першій мірі текстуальна та стилістична (зокрема що-до композиції) схожість пам'яток. Не маючи змоги докладно спинятися на цій праці, вкажемо проте, що вона викликала низку досить критичних зауважень [1]), але-ж, не погоджуючись з автором, дослідники все-ж таки виходять з його праці як з відправної точки. Характерною рисою дальших студій про «Слово» є заглиблення стилістичних розслідів над пам'яткою, які дають нові поправки до реконструкції тексту й у новому світлі змальовують художню її сторону (Ржіга, див. далі). Другою видатною працею того-ж напрямку є студія учениці акад. В. М. Перетца проф. *В. П. Адріянової:* Житіе Алексѣя человѣка Божія въ древней русской литературѣ и народной словесности. Петр. 1917. VII+518 сс.+табл. Дослідник простежив за фабулою, її обробками в ріжних народів та в ріжних жанрах літературних. Праця викликала багато рецензій, що підносили її вартість, та проте вказували хиби і зазначали, що нових шляхів вона не прокладає. *(Петровский,* Н. М. Изв. ОРЯС, 1918, т. XXIII, кн. 2, стор. 251—268. *Петров, Д.* Там само, 1919, т. XXIV, кн. 1, стор. 307—320. *Перетц, В.* Там само, 1921, т. XXVI, ст. 251—270. *Грушевський, М.* Україна, 1924, кн. 4, стор. 158—159. *Пархоменко, В.* Ч. Ш., 1926, кн. 11—12, стор. 257—258). Вкажемо ще працю *С. Щеглової* «Богогласникъ». Ист.-лит. изслѣдован. К. 1918, 344 сс. У цій праці простежено змінливість складу та джерела цієї видатної збірки старих українських віршів. (Рец. *А. Лободи.* Зап. І.-Ф. відд. УАН, 1919, кн. 1, стор. 124—129. З инших студій велике значення мають праці *А. І. Лященка:* Етюди о «Слове о полку Игореве». Изв. Отд. Р. Я. и Сл. 1926, т. XXXI, сс. 137—158), де наново переглянуто кілька спірних питань і висловлено думку, що пам'ятку зложено в-осени 1185 року, говориться про джерела (м. ин. вплив Іпатського Літопису) й походження автора (киянин), його-ж Летописные сказания о смерти Олега Вещего», відбитка із т. XXIX Изв. Отд. русск. яз. Р. А. Н. 1925. (Рец. Ч. Ш., 1926, кн. 2, стор. 189—190—*В. Пархоменка,* його-ж «Сага про Олафа Трігвасона й літописне оповідання про Ольгу. Укр., 1926, кн. 4, стор. 3—23. В «Исследованиях и материялах по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв.». (Сб. ОРЯ и Сл. А. Н. СССР, 1926, т. CI, № 2) акад. *В. Перетца* звертає на себе увагу ст. про І. Вишенського, яка встановлює стилістичний звязок його творів з польським письменством та спростовує стару думку про простоту та неосвіченість полеміста. Стаття *М. Сперанського*—

[1]) Рец. В. Ржіги. Укр. 1927, кн. 3, стор. 177—183; В. Пархоменка. Ч. Ш., 1926, кн. 11—12, стор. 257—258.

Література про «Слово о Полку Ігореві» повніше вказана у згаданій праці акад. В. Перетца «К изученію Сл. о Полку Игор.».—У Zschr. f. Sl. Phil. 1926, III H. 1—2, стор. 229—233—вміщено рецензію акад. *В. Перетца* на дві кн. Д. Прінса (Zwei Arbeiten über das Igorlied).

К истории взаимоотношений русской и юго-славянських литератур (Русские памятники письменности на юге славянства). Изв. ОРЯС, 1926, т. XXVI, стор. 143—206 звернула увагу ак. *М. Грушевського.* Укр. 1926, № 5, стор. 164—165. Значний інтерес має студія *Я. Гординського*—«Владиміръ» Теофана Прокоповича. Зап. Н. Т-ва ім. Ш., 1920, т. CXXX, ст. 19—71. 1921, т. CXXXI, ст. 65—122; 1922, т. CXXXII, стор. 65—134. Рец. *Ів. Єрофеєва*—Ч. Ш., 1924, кн. 11—12, стор. 301, *М. Марковського.* Укр., 1925, кн. 5, стор. 161—163. Яко підсумок, цікава кн. проф. А. Білецького. Старинный театр в России. М. 1923: Рец. М. Марковского, Зап. І.-Ф. від. УАН., 1924—1925, кн. V, стор. 229—235 та наша, там само, 1924, кн. IV, стор. 254—257.

З инших статей вкажемо: *Загул, Д.* Де-які риси старонімецької пісні про Вальтарія з IX ст., аналогічні до окремих місць «Слова о Полку Игоревѣ» Зап. УАН.(1926, кн. VII—VIII, стор. 47—53. *Богуславський, С.* К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру. Изв.... 1924, т. XXIX, стор. 105—159. *Соколов, Б.* По поводу «Слова о законѣ и благодати» Иларіона. Изв. 1917, т. XXII, стор. 314—319. *Адріянова-Перетц, В.* Паломник XVI в. Дан. Корсунський. Зап. І.-Ф. від.,, кн. IX, сс. 60—77. *Щеглова, С. О.* Вірші про Мазепу, складені після його «зради». Наук. Зб. під ред. акад. Мих. Грушевського, т. XXI, т. XXI, сс. 82—111. *Щеглова, С. А.* Русская пастораль XVII в. «Беседы пастушеские» Симеона Полоцького. Див. Старинный театр в России XVII—XVIII вв. Сб. ст. под ред. акад. В. Н. Перетца. Птб. «Academia», 1923. *Луговський, Б.* З приводу «Української Паралелі» до повісти «Горе—Злосчастіе» акад. Перетца. Укр. 1926, кн. 1, стор. 43—51. *Перетц, В.* Ще раз дума про Олексія Поповича, Зап. Н. Т-ва ім Ш., 1925, т. CXLI—CXLIII, ст. 1—6. [Про джерело думи]. *Сушицький, Ф.* До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батия. Зап. Іст.-Ф. від. УАН., 1919, кн. 1, ст. 85—103; кн., II—III, 1920—1922 р., ст. 3—28. *Дорошкевич, Ол.* Критичні замітки про «Преніе Панагіота с Азимитом». Зап. Іст.-Ф. від. УАН. 1920, кн. II—III, стор. 60—76. *Копержинський, К.* Український письменник XVI ст. Василь Суразький. Наук. Зб. УАН., під ред. акад. М. Грушевського, 1926, стор. 38—82. Широко вжито порівнавчих прийомів у згаданій праці В. Резанова (Др. Укр.).

Історично-порівняльна метода широко вживається тепер також дослідниками нового українського письменства. Найперше треба згадати студію проф. *М. Марковського.* «Енеїда» І. П. Котляревського. Зап. І.-Ф. УАН, кн. X, 1926; XI, 1927 і окремо. Дослідник розпочав студію з пильної аналізи текстів та обставин їх походження й тоді поставив історично-літературне питання про літературну традицію, при чому висловив цілком нове твердження, що наша Енеїда не залежить від Російської. Як бачимо, М. Марковський пішов у цій студії з методологічного боку далі, ніж у попередній праці про П. Мирного, широко вживши методи історично-порівняльної. Висновок його мав би великий культурно-історичний інтерес, як би не те, що, як з'ясувалося пізніш, він зробив помилку на найпершому кроці своїх логічних міркувань (Це вказав І. Айзеншток у вст. ст. до вид. Енеїда. [К.] Книгосп. [1928]). Все-ж таки праця є корисною—на жаль, одначе, в ній, як і в попередній, слабкий стилістичний аналіз[1]).

З инших спроб користуватися прийомами порівняльно-історичної школи варто вказати коротеньку, але цікаву статтю *П. Зайцева:* Перші українські поетеси, XIX в. І. Марта Писаревська. Наше Мин. 1918, I, стор. 129—134. Порівнюючи переклад поетки з оригіналом (Петрарка), дослідник перш за все з'ясував собі, що таке є мотив. Він пішов за Веселовським (тепер є вже нові

[1]) Див. ще ст. того ж автора—Літературні паралелі: І. С. Левицький і І. С. Тургенев. Укр. 1925, кн. 3, стор. 130—134.

дефініції), але його шлях цікавий принциповим підступом, якого бракує в порівняних багатьох сучасних учених [1]). Як одна з перших спроб користуватися методою порівняльно-історичною, цікава студія *В. Бойка.* Марко-Вовчок. Історично-літ. начерк. К., 1918, 239 сс. (Рец. М. Жученка. Книгар., 1918, ч. 18, стор. 1129—1131). Див. ще ст. *В. Бойка* До питання про вплив «Записок охотника» Тургенева на «Народні оповідання» Марка-Вовчка». Наше Мин., 1918, кн. I, стор. 135—145. В напрямі порівняльно-історичної школи побудована ст. *І. Брика.* Шевченкова поема «Іван Гус» (Перша частина). Зап. Н. Т-ва ім. Ш., 1917, т. CXIX—CXX, ст. 95—168; 1918, т. CXXVI—CXXVII, ст. 223—258 [2]). Широко вживає соціологічні методи *П. Филипович.* Завдання шевченкознавства в цьому напрямі накреслено в його відомій статті — Шевченко і романтизм. Зап. Іст.-Ф. відд. УАН., 1923, кн. IV, стор. 3 — 18. Порівняльно-історичної методи вжито в статтях того-ж ученого: Коцюбинський і Шевченко (Ж. Р., кн. 2—3, стор. 49—56); Шевченко і Декабристи [2]). Шевч. Зб., т. 1, 1924, сс. 25—41; Шевченко і Гребінка. Укр. 1925, кн. 1—2, стор. 24—36. (Є текстолог. порівн.). Взаємини поезії Франка з літературною традицією з'ясовано в ст. П. Филиповича—Шляхи Франкової поезії (Іван Франко. Зб. За загальн. ред. Лакизи-Филиповича-Кияниці, стор. 183—223), в ст. його «Генеза Франкової поеми «Смерть Каїна», див. вид.: Франко, І. Смерть Каїна. К., Слово, 1924. Рец. Б. Якубського. Ч. Ш., 1924, 11—12, стор. 302—304. Надзвичайно широко використав П. Филипович методи порівняльно-історичної у своїй вступній статті до «У неділю рано зілля копала» Ольги Кобилянської [К.]. Книгосп. [1927]. У «Літературознавстві» за рік 1927 (Укр. 1928, кн. 3) ми вже вказали свої непогодження з деякими моментами цієї статті.

Велику увагу притягнула студія *А. Багрія*—Шевченко в литературной обстановке. Баку. 1925, 172 сс. Рец. *П. Филиповича.* Ж. Р., 1925, кн. 9, стор. 105—106; *Я. Айзенштока.* Ч. Ш., 1926, № 4, стор. 239—240; *М. Марковського.* Зап. І.-Ф. відд. 1927, XII с. 334—337. В цій праці цілком своєчасно поставлено питання про звязок Шевченка з літературною традицією. Не менший інтерес має студія того-ж автора: Т. Г. Шевченко в русских переводах. Изв. Азербейдж. Госуниверс. Баку, 1925, т. 4—5, стор. 100—190 [3]). У цій праці з'ясовано, оскільки точно передають український оригінал ріжні російські переклади Шевченкових творів. Заглибити дослід слід було-б у той спосіб, щоб звернути увагу на естетичні уподобання тих чи инших перекладачів, бо характер перекладу взагалі залежить від стану художньої освіти та стану російського віршування тої чи иншої доби. З цього боку має інтерес студія иншого ученого. *Л. В. Арасимович* — Т. Г. Шевченко в польських перекладах (Зап. І.-Ф. відд. УАН., 1927, XII, стор. 78—102). Методологічне значення цієї останньої праці про Шевченкові переклади в тому власне й полягає, що звернено в ній увагу на такий важливий визначник якости перекладу, як віршування в Польщі за даної доби та стилістичні літературні уподобання перекладачів.

У значній мірі на цій самій методі побудовано статтю *Ол. Дорошкевича*— Шевченко в соціялістичному оточенні. Шевч. Зб., т. I, 1924, стор. 42—57 та його-ж—Шевченко і петрашевці в 40 р., Шевченко та його доба. Зб. II, 1926,

---

[1]) Див. ще рец. *П. Зайцева:* Др. І. Шишманов: Роля України в Болгарськім відродженні. Вплив Шевченка на болг. поетів передвизв. доби. Відень. Союз визвол. укр. 1916. Книгар, 1918, ч. 8, стор. 449.

[2]) Див. ще ст. І. Брика. Драма з коліївщини на основі драми Кернера. Зап. Н. Т-ва ім. Ш. 1920, Т. CXXX, стор. 122—131. (Про драму Helena czyli Haydamacy na Ucrainie); Його-ж «Любушин суд» в українським перекладі Каз. Йос. Турівського з 1885 р. Зап.: Н. ім. Ш. Т-ва, 1919, т. CXXVIII, стор. 121—129, додатки, стор. 130—133.

[3]) Цю працю див. і в «Изв. Айзербайджанск. Госуниверс. 1925, т. 2—3, стор. 165—327.

стор. 23—44. *С. Козуб* у ст.—1905 рік у творчості Коцюбинського (Укр. 1925, кн. 4, стор. 129—147) та в ст. Джерела «Тіней забутих предків» (Ч. Ш,. 1925, кн. 4, стор. 231—254, спробував був використати порівняльної методи, але його зближення не досить теоретично угрунтовані. Мало пощастило в уживанні методи порівняльної *Я. Гординському* в студії—Т. Шевченко і Ж. Красінський. Зап. Н. Т-ва ім. Ш., 1917, т. CXIX—CXX, ст. 169—216. Це помітив проф. Л. Білецький у «Основах Літ.-Наук. Кр.» (стор. 376). Багато корисних міркувань можна знайти в старій ст. проф. О. Білецького—В шуканнях нової повістярської форми. Шл. Мист. 1923, 5, стор. 59—63. Помічено, наприклад, звязок новаторства Хвильового-повістяра з творчістю Пильняка та инш. Надзвичайно багато нового дала кн. *М. Зерова* — Нове українське письменство. Історичний нарис, вип. І. К Слово. 1924. Рец. *М. Могилянського*. Нова Громада. 1924, кн. 19, стор. 32; *О. Білецького*. Ч. Ш., 1924, кн. 1—2, стор. 247—249; *В. Дорошенка*. ЛНВ, 1924, кн. XII, стор. 278—281; *А. Музички*. Ч. Ш., 1925, кн. 1—2, стор. 222—237; *С. Єфремова*. Зап. Іст.-Ф. відд. УАН., 1926, кн. VII—VIII, стор. 583; наша рец., Укр. 1926, кн. 2—3, стор. 209—218. Не все в цій книжці висловлено в об'єктивній науковій формі [1]), але проте маємо тут чимало спостережень над стилем певних груп літературних творів, широко вжито історично-порівняльної методи, при чому висновки про літературні впливи робляться найперше на підставі текстологічних зближень. Головну увагу звернено на художню сторону літератури і під цим зглядом подано нову періодизацію нового українського письменства. Елемент соціологічної аналізи в книжці безперечно є (літературне оточення) і єдине, що можна було-б закинути авторові, це є непогодження літературного процесу з процесом загально-історичним (див. поділ письменства на періоди) та ще нерівномірний виклад—деякі важливі з'явища обговорення мимохідь.

Порівняльно-історичної методи, іноді з більшим, іноді з меншим успіхом уживали в нас ще такі автори, як *М. Мочульський* [2]), *Юноша* [3]), *Діденко* [4]), *Г. Хоткевич* [5]), *С. Таранушенко* [5]), *Гліб Дорошкевич* [7]), *В. Білецька* [8]), *Л. Луців* [9]), *В. Шепот'єв* [10]), Ткаченко в своїй не закінченій праці [11]), *П. Тиховський* [12]), *Т. Слабченко* [13]). Уживав цієї методи також І. Айзен-

[1]) Трапляються чисто естетичні оцінки.

[2]) а) До генези й пояснення «Інтродукції» до «Гайдамаків» Т. Шевченка. Зап. Н. Т-ва ім. Ш., 1922, т. CXXXIII, стор. 99—114.

б) Літературні паралелі. Шевченків «Сон» та «Призраки» Тургенева. Укр. 1924, кн. 3, стор. 62—71.

[3]) Островський і Карпенко-Карий. Січ. Зб., кн. І. Січеслов., 1919.

[4]) Літ. паралелі: «Пиворізи» М. Довгалевського і «Чумаки» Карп.-Карого. Укр., 1925, кн. 5, стор. 74—76.

[5]) Федькович і Шевченко. Ч. Ш., 1924, кн. 10, стор. 174—215.

[6]) До питання про Лермонтовські мотиви в «Кобзарі». Ш. Н. Зб. Харк. НДК. Іст. Укр., № 1, 1924, стор. 143—154. Рец. М. Марковського, Зап. І.-Ф. відд. УАН, 1927, т. XII, стор. 334.

[7]) Шевченко й Гоголь. Ж. Р., 1926, кн. 4, стор. 40—49. [Як ставився Ш. до Г., вплив Г. на Ш.].

[8]) Етнографізм у творах Я. Щоголева. Н. Зб. Харк. НДК. Іст. Укр., 1924, № 1, стор. 123—142.

[9]) Янко Купала і Т. Ш. Л.Н. Вістн., 1926, кн. III, стор. 222—229. (Вплив на Я. К. Ш-ка).

[10]) а. Шевченкова «Калина», як балада на світову тему. Зап. Полт. ІНО. 1926—7, т. IV, стор. 39—42; б. До питання про впл. нар. слов. на Шевч. поезії. Там само, 1925—6, № 2, с. 155—172.

[11]) Літературна історія роману «Повія» П. Мирного. Ч. Ш., 1926, кн. 3, стор. 198—207.

[12]) Дві балади про могили під Бриковим на Волині (До іст. одного сюжету). Наук. Зб. Х., НДК. Іст. Укр., 1926, № 2—3, стор. 231—244.

[13]) Олексій Попович М. Л. Кропивницького. Зап. І.-Ф. 1927. Т. XII, окрема відбитка.

шток, який здається спеціялізувався на спростуванні наявности ріжних впливів та звисока ставиться до «аматорів знаходити впливи». Можемо вказати статті його: «К вопросу о литературных влияниях» (Г. Ф. Квітка й Н. В. Гоголь). Изв. ОРЯС, кн. I, стор. 23—42. (Відкидається наявність впливу); Тургенев і Шевченко. Ч. Ш., 1926, кн. 2, стор. 139—148. В останній статті дослідник негативно ставиться до міркувань Мочульського та Багрія про вплив Шевченкового «Сна» на «Призраки» Тургенева [1]).

Кількість авторів та студій, що в них уживалося порівняльно-історичної методи можна було-б збільшити, коли притягнути також дуже велику критичну (не наукову) українську літературу та ріжні біографічні нариси. Характерною рисою більшости українських критиків є те, що вони роблять не текстологічні порівняння, а понайбільше зближують лише висловлені в творах ріжних письменників думки-ідеї. З погляду наукової методології все це є спрощене користання з методи порівняльно-історичної: наявність впливу може бути доказовою тільки в разі дійсної текстологічної близькости. Випадкові припадання, вказувані без узгляднення стилістичної, зокрема композиційної подібности, ще далеко не обов'язкові до визнання.

Вичислений у нас матеріял може справити враження, що порівняльно-історична школа має в нас велику компактну силу своїх прихильників. Це може здаватися тільки на перший погляд. Адже порівняння, особливо в галузі нового українського письменства, робляться в нас таки доволі недавно, випадково та без достатнього методологічного підготування. Порівнюються, наприклад, мотиви, композиція, поодинокі літературні прийоми, але не кожен дослідник, перше ніж що рівняти, добре здає собі справу, що таке є мотив, композиція, літературний прийом та яку літературну функцію відграє він у даному та в инших літературних творах. Запозичення, вплив народньої поезії, инколи досить добре вказується, але не завжди досліджується питання, як власне використав те чи инше даний поет, письменник, як переробив він чуже для своєї власної мети. Бачимо отож, що методологічна сторона користування з порівняльно-історичного принципу в цілому вимагає ще великого заглиблення. Нам потрібна робота, що її провадить школа порівняльно-історична, потрібні точні дані про звязки між письменниками ріжних епох та літературних шкіл, стилів. Тільки науково перевірені дані дадуть певні підстави для ставлення питання про соціологію даного потоку літературних впливів та його культурно-історичне значення в загальному історичному аспекті. В цілому можемо сказати, що все-ж таки маємо великі досягнення: чимало зроблено для з'ясування стосунків нашої літератури з російською й польською, менше—з чужоземними.

Наприкінці згадаємо дві праці, що належить представникам школи порівняльно-історичної—того її відламу, що базується не на текстологічних, а на ідеологічних порівняннях, але проте з великою ґрунтовністю пророблених. Одна з цих праць належить *В. Щуратові:* Основи Шевченкових звязків з поляками (Зап. Н. Т-ва ім. Ш. 1917, т. CXIX—CXX, стор. 227—347)—її докладно проаналізував проф. Л. Білецький у «Основах літ. наук. критики» (стор. 284—297) [2]),—друга акад. *К. Студинському:* Ἀντιγραφή полемічний твір Максима (Мелетія) Смотрицького з 1608 р. Зап. Н. Т-ва ім. Ш. 1925, т. CXLI—CXLIII, стор. 1—40.

---

[1]) Пригадаємо ще порівняльні зближення у замітці проф. *Н. Сумцова*—Пушкин и Шевченко. Укр. Жизнь, 1917, № 3—4, стор. 84—92.

Вкажемо також ст. П. Руліна: До «Москаля Чарівника» Ів. Котляревського. Зап. УАН. 1923, кн. IV, стор. 237—239. Тут вказано, що пісня «О ты, всѣхъ прелестей палата» зустрічається в співаннику сучасному М. Ч.

[2]) *В. Щуратові* належить також моногр.: Шевченко і поляки. Льв., 1917. Рец. М. Новицького. Зап. І.-Ф. відд. УАН, 1920—22, кн. II—III, стор. 220—225.

IV. Школа формально-поетикальна.

Та робота, що її розпочала формально-поетикальна школа, не є щось абсолютно нове. Сутність досліджень цієї школи полягає в особливій увазі до питань поетики, які цікавлять теоретиків ще з часів Аристотеля. Але-ж у історії нашої науки були епохи більшої й меншої уваги до цих питань, а як раз попередня до нашої доба характеризується підупадом теоретично-поетикальних спостережень, що безперечно перебуває в звязку з соціяльними умовами життя, які висунули були наперед визвольні ідеї та особливу увагу до виявлення їх у літературі. Зусилля акад. Веселовського та Потебні довгий час були вийнятком. Сучасний інтерес до літератури, як мистецтва, до літературних стилів, безперечно має найперше те значення, що він у цілому збільшує сприйнятливість мас до всіх тих елементів, що криються у художніх творах. Врешті і без таких досліджень мистецьке значення творів письменників доволі ясно визначалося нашою критикою, навіть тою її частиною, що цікавилася майже виключно ідеологічною їх стороною. Отож громадське значення досліджень з поля поетики скорше полягає в тому, що неясні почуття краси даного утвору знаходять собі вислів у науково-точних, логічно побудованих формулах, а це сприяє і підвищенню рівня літературно-мистецької освіти. Поети багато користають з таких праць для підвищення своєї техніки. Для них ці досліди є стимулом до накреслення нових мистецьких шляхів,—нормативної поетики нашого часу.

Роблячи розправи в напрямі формально-поетикальної школи, дослідники мають на увазі або завдання спеціяльної теоретичної науки—поетики (опис, класифікація ріжних способів побудування художніх творів), або-ж ідуть простішим шляхом і дають тільки свого роду вправи—аналізу того чи иншого твору під зглядом стилістичним, або ж стежать за одним-двома елементами стилю, вживаним в якого небудь автора (порівняння, рима то-що). Такого роду описи, не маючи особливого теоретичного значення, все-ж-таки цікаві для поетики, принаймні, як матеріял. З другого-ж боку цікаві вони і для історії літератури, як описова характеристика даного письменника-поета та для історика літературних стилів і нарешті їх соціолога. Коли даний автор сам не робить ні теоретичних, ні історично-літературних, ні соціологічних висновків, то за нього це зроблять инші, вживши порівняльно-історичного принципу.

Прикладів чисто-теоретичної постановки питань у нас поки що не багато—їх ми вже відмітили.

Одною з найперших на Україні серйозних спроб описати розміри вживані в Шевченкових поезіях була стаття *Б. Якубського*—Форма поезій Шевченка. Т. Шевченко. Зб. за ред. Григорука й Филиповича. 1921. ДВУ, сс. 49—73. Вужчі, але зате всебічні описові завдання, поставив цей самий автор у своїй ст. — Із студій над Ш. стилем. Ш. Зб., т. I, 1924, ред. П. Филиповича, стор. 58—77. У цій ст. досліджено тільки одного вірша «Мені однаково...», але зате всебічно: особливості розміру, строфічну композицію, систему внутрішніх цезур, риму, загальну інструментовку то-що (правда, не зачеплено мелодики та ще дечого). У цьому досліді Б. Якубський випробував на собі вплив студій Жирмунського, Щерби, А. Белого, та инших. Варто зазначити, що автор марно надав великого значення думці А. Белого, ніби-то метричні перепуски наголосів є ознака особливої художности, тим часом як у дійсності роля перепусків вирішується в залежності від конкретних завдань поета в кожному окремому випадку. Зазначимо ще дослід Шевченкового віршування у ст. Б. Навроцького—Проблеми Шевченкової поетики. Ч. Ш., 1926, кн. 2, стор. 149—161. Докладний, так би мовити, каталог художніх прийомів П. Тичини дав Гр. Майфет у ст.—Матеріяли до характеристики творчости П. Тичини, Ч. Ш., 1925, кн. 10, стор. 132—162; 1926, кн. 1, стор. 177—205; кн. 9, стор.

212—243; окреме видання—[X]. ДВУ. 1926, сс. 68. Яко ілюстрація досліду російського ученого В. Жирмунського, з'явилося в нас ст. Д. Загула—Рима в «Кобзарі» Т. Шевченка. Шевч. Зб. 1924, т. I, стор. 109—118. Спробу дослідити порівняння в «Кобзарі» дала Д. Дудар у ст.—З поетики Т. Шевченка. Порівняння в «Кобзарі» (Шевч. Зб. т. I. 1924, стор. 78—99. Автор ішов головним чином за Потебнею та Веселовським. У тому-ж напрямі робив спостереження над образами, порівняннями в Шевченка Ф. М. Самоненко, автор статті—Образ Шевченкової Музи (з психології творчости Шевченка). Шевч. Зб. 1924, т. I, стор. 100—108. *Ол. Дорошкевич* спеціяльно спинився на ролі пейзажів природи в поезії Шевченка (стор. 75—93).

Питання аналізи композиції романів Нечуя-Левицького порушив *С. Якимович* (До композиції романів Нечуя-Левицького. Ч. Ш., 1925, кн. 3, стор. 208—217).

До праць описового характеру можна прилучити також ст. В. Ржіги—Композиція слова о полку Игореве. Slavia, 1925. Ročnik IV Sesit I, стор. 44—62. Одначе цей автор взагалі скеровує свої стилістичні спостереження до завдань, що стоять в основі школи філологічної. У даному разі наліза композиції потрібна була дослідникові для того, щоб спростувати думку, ніби-то «Слово» не являє собою повного художнього та авторського «единства». У ст. того ж автора—Гармонія мови «Слова о полку Ігоревім» Укр. 1926, кн. 4, стор. 24—34) (Рец. С. Шевченка. Ч. III., 1926, кн. 10, стор. 257—260) досліджено алітерації, повторення в «Слові» й висновки вжито для критики тексту. Вкажемо ще ст. В. Ржіги—Ярослав Осмомисл в «Слові о полку Ігоревім». Наук. Зб. УАН, 1926, ст. 34—38.

Иншим завданням підпорядковано стилістичний розслід у таких працях, як велика студия Е. Гофмана—Beobachtungen zum Stil des „Igorliedes", Arch. für Slav. Philol., Berlin. XXXVIII, Band. 1—2, 1922 (s. 89—107)—3—4 Heft, 1923 (S. 228—244). Реч. А. Б. Никольської. Изв. ОРЯС, т. XXX, 1925, стор. 455 — 470; оцінку див. також у кн. В. Н. Перетца «К изуч. «Слова о П. Игор.». Стор. 53—54. Праця дістала не дуже прихильних відзивів, але цікаво у ній те, що стилістичну аналізу поєднано з прийомами школи порівняльно - історичної. За таким самим принципом переведено аналізу композиції «Слова» у брошурі М. А. Яковлева «Слово о полку Игореве и былинный эпос, Птгр., 1923, 47 сс. Порівняльно-історичну частину цієї статті визнано за незадовольняючу, див. Б. Перетц, там само, стор. 49—53. Зазначимо ще цікаву студію В. М. Отроковського—Тарасій Земка, Южнорусский литературный дѣятель XVII в. Сб. ОРЯ. и Сл. РАН. 1921, т. XCVI, № 2, IV, 122 стр. Тут виявлено шаблони старих українських панегіриків. Ця праця однаково відноситься і до порівн.-іст. і до філологіч. школи (виявлення джерел Тар. Земки. Рец. С. Щеглової, Укр., 1924, кн. 1—2, стор. 195).

У ст. *С. Родзевича*—Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка «Катерина» і «Слепая» (Шевч. та його доба. Зб. II, 1926, стор. 44—70) переведено порівняльну аналізу між «Катериною» та «Бедной Лизой» Карамзина й «Эдой» Баратинського. Твердження дослідника про композиційну подібність Катерини до Еди мало переконуюче. Порівняльний елемент є і в ст. Б. Навроцького: Т. Шевченко, як прозаїк (порівнюючий розгляд прозової і ліро-епічної композиційної техніки творчости Шевченка). Ч. Ш., 1925, кн. 10, стор. 163—180. Дослідник виявив ознайомлення з теорією композиції, але мало заглибив аналізу, та до того зійшов на естетичну *оцінку* якости Шевченкових творів, а тим часом це аж ніяк не є завданням історика літератури. Праця Ст. *Смаль-Стоцького*—До проблеми ритму Шевченкової поезії (Прага, 1925) викликала ст. Б. Якубського—До проблеми ритму Шевченкової поезії. Шевч. та його доба. Зб. II, 1926, стор. 70—83. Критикуючи Смаль-Стоцького, Б. Якуб-

ський зійшов у своїй статті з ґрунту чисто описового та спробував одночасно вжити прийомів порівняльно-історичної методи.

Коли ми відносили наведені праці до школи формально-поетикальної, то мали на увазі лише домінуючий у них елемент, а тим часом впадає на очі, що в деяких з них досить широко вжито також методи порівняльно-історичної. З другого-ж боку варто зазначити, що і серед деяких із праць, які віднесено в нас до школи порівняльно-історичної є такі, що у значній мірі використовують прийоми стилістичного опису (Перетц та інші). Питання поетики цікавлять за наших часів також деяких критиків. Так, напр., у ст. Ю. Савченка про евфронію (Плуж., 1920, № 8—9, стор. 4—8, № 10, стор. 6—11) можна знайти цікавий добір матеріялу з української поезії. Взагалі інтерес до питань поетики у теперішній час дуже великий: популярні журнали систематично вміщують статті на ріжні теми з поля поетики—досить широко популяризуються досягнення науки.

Підсумовуючи наш огляд спостережень над українською художньою літературою, зроблених у напрямі школи формально-поетикальної, можемо сказати, що досі вдалося охопити ще порівнюючи невеликий обсяг літературних з'явищ. Науковими прийомами школи формально-поетикальної в нас уміє користуватися всього лише лічена кількість осіб. Дозволимо собі зауважити, що надалі не слід обмежуватися на чистих формальних описах-вправах на теми поетики, а натомість варто заразом шукати звязків між стилістичними системами творів, щоб у такий спосіб накреслювати шляхи історично-літературного процесу та створити тверді підстави для дослідження соціології стилів. Тим то ми гадаємо, що внесення порівняльно-історичного принципу, яке ми помітили в деяких авторів, слід тільки вітати.

V. Школа формально-психологічна та психологічна.

В розділі про школу формально-поетикальну ми зазначили деякі статті, що їх написано під значним впливом Потебніянського вчення (Д. Дудар, Ф. М. Самоненко), але ці статті скеровано більше в напрямі не психологічної, а скорше формально-поетикальної школи). Наше літературнознавство взагалі дуже мало використовує Потебневу теорію, і це не зважаючи на те, що існують у нас цілі інституції, що студіюють наукову спадщину Потебні, підходячи, правда, до завдання досить формально.

Чи не єдиним відбитком у сучасному літературознавстві школи формально-психологічної є студія *Я. Гординського* «Милость Божія», українська драма з 1728 р. (Зап. Н. Т. ім. Ш. у Льв., 1925, т. CXXXV—CXXXVI, стор. 1—42). Автор цієї студії цілком пішов за тими принципами, що їх накреслив *Ernst Elster* у своїй розвідці Prziplen der Literaturwissenschaft, B. II. Halle, 1911. Далі, ніж Ельстер, він не пішов (не використав инших теоретичних праць того-ж напрямку), але проте аналіза навіть у такому вигляді дещо з'ясувала в нашій старій українській драмі.

Чисто психологічний напрям відбивається в статті акад. *Ст. Смаль-Стоцького* «Чигирин»—ЛНВ., 1927, VII—VIII, стор. 266—279, але тут ми маємо властиво тільки коментар, що пояснює, як треба розуміти поодинокі місця Шевченкової поеми. Такі психологічні інтерпретації більше відносяться до критики літературної [1]).

VI. Лінгвістична аналіза художніх творів.

Коли ми маємо до діла з пам'ятками старого українського письменства, яких мова дуже далека від нашої сучасної, то зчаста доводиться давати ве-

[1]) Див. ще: *Балей, С.* Трійця в творчості Ш. Зб. мат.-природ.-лік. секц. Н. Т-ва ім. Ш. 1925, т. 23—24, стор. 105—133.

ликі коментарі до лексичних, морфологічних та синтаксичних особливостей її. Все це є потрібне, бо тільки правдиво розуміючи старий текст, можна дійти до літературної аналізи. Школа філологічна, що найбільше та найпильніше досліджує текст, дуже багато звертає уваги на чисто-лінгвістичні коментарі до пам'яток письменства. Чимало роблять у цьому напрямі всі взагалі дослідники старого письменства (див. згадані праці ак. В. Перетца, А. Лященка, Ржіги та инших). Але мимо того у науці є тенденція зближувати літературну аналізу з аналізою лінгвістичною. Свого часу глибоко поставив це питання О. Потебня,—зараз його розроблюють такі, напр., учені, як російські дослідники Щерба та Віноградов [1]). Що правда, скеровують вони аналізу не в психологічному (Потебня), а більше в формальному напрямі. Українські дослідувачі дуже мало розроблюють теоретично ті проблеми, що їх поставили названі вчені. Натомість у нас здебільшого ставлять собі дуже обмежені завдання та досліджують дрібні питання синтакси то-що. Можемо назвати такі праці: *Синявський, О.*—Мова творів Гр. Сковороди. Ч. Ш., 1924, кн. 4—5, стор. 248—255, його ж—Дещо про Шевченкову мову. Укр. 1925, кн. 1—2, стор. 100—114; *Сулима М.*—Найяскравіші особливості фрази Шевченкового «Кобзаря». Ч. Ш., 1924, кн. 10, стор. 216—222, його ж—фразеологія Миколи Хвильового (фрагменти). Ч. Ш., 1925, кн. 1—2, стор. 263—290, його ж—До характеристики мови Архипа Тесленка. Ч. Ш., 1926, кн. 5—6, стор. 218—229, його ж—Конструкції з прийменником «по» в Шевченковій мові. Наук. Зб. під ред. ак. М. Грушевського. 1926, стор. 177—190. *Цебенко, В.* — Аналіз мови поезій Йогансена. Ч. Ш., 1925, кн. 4, стор. 216—230. *Довгань, К.*—На давніх позиціях. (Про сучасну укр. літер. мову). Ж. Р., 1925, № 11, стор. 50—55. *Смаль-Стоцький, С.*—Франко і українська літерат. мова. Л.-Н. Вісн., кн. IV, 1926, стор. 131—142. *Ніковський, А.*—Мова «Бурлачки». Див. Нечуй-Левицький, Ів. Бурлачка. Ред. і вступ. ст. А. Ніковського. «Сяйво». 1926, ст. 29—41.

Не можна сказати, щоб уся ця робота не мала ніякого значення для науки: всілякі каталоги словесних форм, звичайно, є річчю корисною—хоч би як довідник. Корисні були-б і словники мови письменників. Деяке значення мають подібні статті й для завдань чисто практичних, власне зараз, коли в нас велику увагу звертають на утворення літературної української мови. Все-ж таки навіть побіжний перегляд тем, що розроблювалися, виявляє, як мало нагадують нам сучасні розправи той глибокий діяпазон, який узяла колись українська лінгвістика, представлена славним іменем О. Потебні. Замість того, взято в нас однобічний курс на цілковито механічну роботу підрахування форм то-що. Мимоволі згадуються архаїчні і тридцять років тому назад дисертації, як «Ей у Гомера». Тільки деякі статті, як М. Сулими про Хвильового, Смаль-Стоцького про Шевченка, Ніковського про Бурлачку (є спостереження над стилем), можуть зацікавити літературознавця. У цілому-ж доводиться констатувати, що справжньої лінгвістичної школи в літературознавстві в нас зараз немає.

VII. Прийоми наукової методології в сучасній українській критиці.

Літературна критика, існуючи поруч з наукою та аналізуючи з иншого боку дуже часто ті самі літературні з'явища, завжди підпадала впливові ріжних методологічних шкіл, що панували в науці. Критики, підходячи до аналізи з естетичними, моральними, політичними та иншими критеріями, зчаста використовували прийоми школи порівняльно-історичної, формально-поетикальної то-що. Найбільше елементів науковости зустрічаємо в *науково-критичних портретах письменників,* менш їх у т. зв. *школі ідеологічній.*

[1]) Він, напр., розроблював проблему розповіди та инші.

1. Науково-критичні портрети письменників. Є в нашій літературі досить значна група критичних статей, що займають посереднє місце між наукою та критикою. У той час, коли наука зараз ставить переважно обмежені теми, дослідники стараються виявити одну якусь сторону літературної спадщини того чи иншого письменника, автори цих статей прагнуть дати загальний образ поета, письменника. До такої портретности прагнули колись старі наші і російські літературознавці. У теперішній час потреба таких узагальнень безперечно почувається. Особливо-ж бувають вони потрібні тоді, коли, напр., видаються вибрані твори даного письменника. Передмови до видань доручаються в нас або критикам (їх минаємо), або вченим, що совісно ставляться до своїх завдань—подають трохи біографії, трохи формальної аналізи творів, трохи торкаються ідеології, дещо говорять про літературну традицію, дещо про літературне й соціяльне оточення та добу, трохи часом аналізують мову письменників та роблять зауваження про текст та видання його, а инколи навіть подають бібліографію питання. Звичайно, не завжди подається все те, що ми тут згадали. Не завжди доводиться мати позаду науково пророблений матеріял і через те автори передмов та нарисів висловлюють міркування та присуди дуже приблизні та зміцнені небагатьма власними спостереженнями. З боку методологічного ця група статей являє собою здебільшого цілковитий еклектизм, але лейт-мотивом їхнім є настанова на художність, трохи забарвлена естетичними оцінками.

Найцікавішою групою статей, що ми їх застосовуємо до цієї групи, є ті, які можна назвати *критично-біографічними* нарисами, розвинутими в нашій критиці вже давно—стараннями акад. С. Єфремова та тих, хто наслідував його систему. Деякі з критично-біографічних нарисів наближаються до наукового викладу й безперечно будуть правити за відправну точку для дальших дослідів, бо біографія письменників є допомічною для літературознавця наукою.

За найкращі приклади цих критично-біографічних нарисів треба вважати такі: У вид.—Леся Українка, Твори, т. І. [Х.—К.] Книгосп. 1924 [1]), вміщено вступну ст. *М. Зерова (стор. VII—X VI),* що вийшла також окремим виданням: *Зеров, М.* Леся Українка. Критично-біографічний нарис [Х.—К.] Книгосп. 1924. Рец. А. Музички, Ч. Ш., 1924, 8—9, стор. 345—348; Д. Д., ЛНВ, 1924, кн. XI, стор. 185—187. Настанова цієї книжечки—критична: дати загальний образ життя й творчости поета. За Зеровим Л. Українка не є представниця розпачливого «мрійницького» індивідуалізму «гинучих класів»—її індивідуалізм—бурхливий протест «проти кволости й дрімливости громадянства»... (стор. 63). До цього висновку М. Зеров приходить після перегляду біографічних даних і дуже побіжної аналізи образів, тем і мотивів, навіть будови діялогу (гноми, стихомітії), але, користуючись принципами школи формально-поетикальної, раз-у-раз сходить на чисто-естетичні оціночні судження. Річ ясна, що оскільки творчість Л. Укр. до цієї монографії докладно досліджено не було, то висновки й спостереження критика можуть мати значення лише приблизне й бути корисними, як перші підвалини для дальшої роботи. Приблизно того-ж самого типу є монографія *М. Драй-Хмари*—Леся Українка. Життя й творчість. [К.] ДВУ. 1926 (156 сс.; Рец. Ст. Гаєвського. Ж. Р., 1926, № 8, стор. 124—125 [2])). У цій монографії особливо цінна біографія та наявність рясних бібліографічних указівок на критичну літературу, чи не повністю використану автором. Аналіза самих творів більше скидається на коментар до змісту: настанова формально-естетична та до певної міри виявляється стремління до соціологічного трактування.

Значний інтерес має ст. *М. Зерова* про Я. Щоголева — Непривітаний

[1]) Рец. на все вид. Михайла М. Див. Нова Гром. 1924, кн. 28—29, стор. 10.

[2]) Див. ще суперечку: Гаєвський, С. До писань про Лесю Українку. Ж. Р., 1925, кн. 10, стор. 105—109; Зеров, М. Перед судом методолога. Ж. Р., кн. 7, стор. 84—91.

Співець, уміщена в кн. — Щоглів, Я. Поезії. Передмова і вибір М. Зерова. [К.] Книгосп. [1926]. Тут (стор. VII—XL) крім біографії можна знайти і вказівки на критику про Щоголева і аналізу мотивів—тем, вірша поета, насиченого инколи рясното ю ріжної номенклатури (ботанічна та инша), порівняння з Баратинським то-що. Настанова та сама, що й у попередній монографії того ж автора. Змальовуючи загальний образ поета, автор вказує старосвітськість, як властивість його психології (порівн. загальну ідею М. Зерова про відсталість укр. літературного процесу).

Важлива ст. *О. Дорошкевича* про В. Самійленка у кн.: Самійленко, В. Вибр. Твори з переднім словом, приміткаміі за ред. Ол. Дорошкевича [К.] Книгосп. 1926 (стор. 7—55), додано листи, автобіографію та спогади. Іг. П. Житецького та Мих. Могилянського. Рец. М. Обідного. ЛНВ. 1926, кн. X, стор. 186—189; Б. Якубського Ж. Р., 1926, № 11, стор. 104. У нарисі О. Дорошкевича зокрема звернено увагу на громадський гумор Самійленка й є побіжні вказівки на звязок його з літературною традицією.

Значення видання—Артемовський-Гулак, П. Твори. Вст. ст. та примітки І. Айзенштока. [Х.] ДВУ, 1927 ми вказували в спеціяльній рецензії (Укр. 1927, кн. 4, стор. 195—199). Невеликий інтерес має брош. *Івана Капустянського:* Валеріян Поліщук. Спроба характеристики творчости з портретом, автографом і біографією поета та бібліографічним покажчиком. Х. ДВУ. 1925, сс. 169+2 нен. Критика виявила (Зеров, М. Ж. Р., № 8, стор. 89—90) хиби цієї приятельської характеристики (біографію в ній заміняє автобіографія Поліщука), але вона все-ж таки цікава, як одна з перших спроб монографії про сучасного, правда, далеко не першорядного поета, який дуже вже кричить сам про себе.

Відзначити слід ще докладну ст. *В. Герасименка* про С. Руданського у вид.—Руданський, С. Поезії. Вибір і стат. В. Герасименка. [К.] Книгосп. [1927]. Автор подає (стор. V—XLII) і короткий огляд критики про Руданського, і фактичний матеріял з біографії, і побіжний перегляд тематики (баладно-романтичний стиль, народньо-побутові та родинні мотиви, песимізм то-що). Зокрема торкнувся соціяльних мотивів та навіть, спробував ужити порівняльно-історичної методи, виявляючи ролю літературної традиції в творчості Руданського й порівнює приказки поета з народнім. Великий вплив на Герасименка справила ідея М. Зерова про консервативний світогляд та запізнений розвиток українського літературного процесу. Це автор ілюструє на Руданському й рівно-ж дає спробу виявити його постать на ґрунті соціяльно-економічних умовин тогочасного життя. Докладних наукових дослідів про С. Руданського досі не було, отож не дивно, що висновки автора про поодинокі сфери його діяльности не можуть претендувати на наукову точність: загальний образ—портрет Руданського і в цій статті змальовано приблизно, випереджаючи наслідки детального дослідження, цеб-то за методою критики літературної.

До того-ж типу належить передмова Б. Шевелева до згаданого видання творів Л. Глібова.

Зауважимо, що всі названі тут критично-біографічні нариси позначаються далеко більшим об'єктивізмом, ніж, напр., нариси народницького напряму критиків (див. далі—школа ідеологічна).

До переглянутих нарисів наближаються своєю науково-критичною настановою ті, що в них збільшена увага до поетично-письменницької, цеб-то літературної сторони діяльности за рахунок частини біографічної. Маємо кілька майже переважно літературних портретів. Кілька таких характеристик подав *М. Зеров:* Франко—поет (Див. Франко, Ів. Поезія. Вст. стаття та ред. М. Зерова. [К.] Книгосп. 1925, ст. V—LV; рец. М. Могилянського Ж. Р., 1925, 10, стор. 109—110): Поетична діяльність Куліша (Див. Куліш, П. Поезії. Вибір, ред. і ст.

М. Зерова. [К.] Книгосп. [1927], сс. V—LXIV, Марко Черемшина і галицька проза. (Див. Черемшина, М. Село вимирає. Новели з гуцульського життя. Ред. та вступ. ст. М. Зерова. [К.] Книгосп. 1925, ст. 7—22, є бібліографія); До джерел. Літературно-критичні статті. [К.] Слово, 1926, сс. 131. Рец. Р. Юнака. ЛНВ. 1926, кн. VII—VIII, стор. 358—359). Не маючи змоги спинитися на кожній із названих статей, зауважимо, що в останній книжці М. Зерова є характеристика творчости Олеся [1])—супротилежна поданій П. Филиповичем у ст., вміщеній у «Вибраних творах» (ред. П. Филиповича. [К.] Книгосп. 1926, стор. VII—XLVII). Не погоджуючись із П. Филиповичем, М. Зеров висловлює думку, що зараз іще рано говорити про смерть Олеся, як поета. П. Филиповичеві належить ще ст.: Спустошена ідилія («Земля» О. Кобилянської) (Див. Кобилянська О. Земля повість. Вст. ст. П. Филиповича [К.], 1926, VII—XXVII). Ця стаття не викликала особливого співчуття в критиці (Рец. Вас. Василенка, Ж. Р., 1926, кн. 9, стор. 121—123). *В. Якубському* належить стаття—Михайло Семенко (Ч. Ш., 1925, кн. 1—2, стор. 238—262), у якій побіжно накреслено шлях цього поета від наївного символізму до футуризму, панфутуризму та революційного світогляду, при чому звернено увагу на віршування в Семенка. Вкажемо ще дуже поверхову статтю Б. Якубського—Ольга Кобилянська та її новелі. Див.: Кобилянська, О. Новелі. Ред. та вст. ст. Б. Якубського. [К.] Книгосп., 1925, стор. VII—XLI. Рец. В. Десняка. Ж. Р., 1925, ч. 6—7. Стаття *А. Шамрая:* Творчість О. Васильченка (Ч. Ш., 1926, кн. 4, стор. 178—203) наближається до типу характеристик М. Зерова,—між иншим автор використав Вальцеля. Гідні уваги статті *І. Майдана:* Зріст і сила творчости Павла Тичини (Ч. Ш., 1925, кн. 3, стор. 189—201)—про «Вітер з Укр.»; Літературно-мистецька спадщина В. Еллана (Глобус. 1926, № 1, стор. 18—20). Тут є спостереження над римою, інструментовкою. Дещо цікавого можна знайти у ст. *І. Сенченка*—Про шаблон, безфабульність та Г. Коляду. Плужан., 1925, № 2, стор. 14—15.

Підсумовуючи огляд усіх названих тут літературних портретів, можемо констатувати, що, не зважаючи на мішаність у їх авторів прийомів наукової аналізи з прийомами чисто критичними, вони мають деякий інтерес для літературознавця. Автори їх переважно добрі знавці нової літератури і те, що вони дали у своїх статтях громадянству, безперечно корисне та значно наближає творчість схарактеризованих поетів до розуміння пересічного українського читача.

2. *Школа ідеологічна.* Досі переглянуті в нас школи студіювання літератури, мають ту спільну всім їм рису, що вони за основу своїх висновків покладають аналізу тексту, так би мовити, виходять з текстів, з їх критики прийомами школи філологічної, з текстологічних порівнянь творів ріжних авторів та їх описово-формальної або заразом порівняльної аналізи. Трактуючи в попередньому уступі про наук.-крит. портрети українських письменників, змальовані в електичний спосіб, ми неначе-б то порушили *методологічну* настанову свойого огляду, бо ж школи портретної наукова методологія не знає. Роблячи оце відступлення, ми мали на меті не губити того єдиного нерву, що проймає всі названі праці критичний (не науковий) струмок, що їх пронизує. Хтівши бути послідовними, ми мусіли-б ріжні елементи цих праць віднести до ріжних шкіл, але тоді втратилася-б неподільна суцільність її, як виявлення інтелектуальних інтересів їх авторів та методологічний еклетизм (наука+критика).

Далеко більше елементів критики літературної є в тій течії українського літературознавства, що її яскравим виразником є старий український літератор ак. *С. О. Єфремов.* Проф. Л. Білецький відносив ак. С. Єфремова до школи *ідеологічної* й спробував довести генетичний звязок методологічної настанови

[1]) Цю характеристику передруковано в ЛНВ, 1926, кн. IX, стор. 45—54.

критика з одним із етапів історичної школи, а власне з теорією Дашкевича, яку він називає також *ідеологічною* [1]). Це, одначе, правдиво тільки з психологічного боку, оскільки і С. Єфремовим керували ті принципи, що в них вірив Дашкевич. Насправді ріжниця між обома літературознавцями надто велика: Дашкевич, ідучи слідами европейської науки, так поширив суму вживаних методологічних прийомів, що його постать аж ніяк не вкладається в рямці школи ідеологічної, входячи до неї лише одною своєю стороною. Свої погляди акад. С. О. Єфремов не раз висловлював у пореволюційних виданнях, а власне, в третьому вид. «Історії українського письменства» (У Київі, 1927) і потім нещодавно в четвертому (Київ—Ляйпціг. 1924 [2]). За С. Єфремовим історія літератури насамперед повинна давати історію ідей, що виявлялися в творчості. У акад. С. О. Єфремова є, так би мовити, улюблені ідеї, за якими він стежить, оглядаючи літературу в цілому й творчу путь кожного поодинокого письменника. Це, по-перше, визвольна демократична ідея, по-друге, визвольно-національна і, по-третє, поступова течія народности в змісті й формі, а, насамперед, у літературній мові. Проф. Л. Білецький має рацію, кажучи, що ці самі ідеї акад. С. О. Єфремов проводить і в своїх монографіях: *Коцюбинський*. Кр. біогр. нар. з додатком автобіогр. [К.] Слово. 1922 [3]); *Карпенко-Карий* (Ів. К. Тобілевич). Крит. біогр. нарис. К. Соробкоп. 1924, стор. 114. (Рец. Р. Нова Гром., 1924, кн. 23, стор. 31—32; П. Тихого, Ч. Ш., 1924, кн. 4—5, стор. 394—395); *Страчене життя* (Див. вид. Тесленко, А. З книги життя за ред. й з передм. С. Єфремова [Од.] ДВУ. 1925, стор. III—XXI, рец. О. Дорошкевича. Ж. Р., 1925, № 10, стор. 110—111); *Іван Левицький-Нечуй*. К., Слово, 1925, сс. 190. (Рец. Ков.-Кол., Г., Ч. Ш., 1925, кн. 8, стор. 236—237; М. Марковського, Укр., 1925, кн. 6, стор. 148—150. Див. ще ст. О. Барвінського. Почини письменницької творчости у Неч.-Лев. ЛНВ., 1926, кн. 3, стор. 233—238). *Іван Франко. Кр. біогр. нар.* Вид. друге, з додатками. [К.] Слово 1926, сс. 252 [4]); *Самотній співець* [Руданський] (Див. Кримський, А., акад. та М. Левченко, Знадоби для життєпису Ст. Р. 1926, стор. 3—7) [4]).

Коли взяти наприклад, працю акад. С. Єфремова про К. Карого, то можна легко бачити, що в ній критик головно простежує те, як з Карпенка-Карого став свідомий Українець, свідомий поступовий громадянин та театральний діяч. Трохи в тіні залишається в С. Єфремова, під якими впливами розвивався Карпенко-Карий, як драматург,—характеристику його драм подано тільки—за допомогою характеристики типів—з цитатами, супроводженими замилуванням критика до тих ідей, речником яких був Карпенко-Карий-письменник, і вже зовсім мало подано матеріялу для характеристики К.-К. яко автора—діяча сцени. Багатьма сторонами праці акад. С. Єфремова стосуються більше до публіцистичної критики й надзвичайно цікаві для історика літератури власне для того, щоб установити, як реагували на творчість наших письменників представники українського демократичного народництва. Виступаючи в своїх працях, яко представник ідеологічної школи, найбільше, як критик, акад. С. О. Єфремов дав проте праці цікаві старанним добором біографічного матеріялу, що в значній мірі доповнений власними споминами (про Карп.-Кар., Тесленка,

---

[1]) *Білецький, Л.*, назв. кн., стор. 167—169.

[2]) Див. ще підручник *С. Єфремова*—Коротка історія укр. письменства, вид. II, 1925, кн. I ,стор. 92—95. Рец.: Б. Р. в ЛНВ, 1925, кн. I, стор. 92—95; *Д. Ревуцького*—Книгар., 1919, ч. 21, стор. 1378—1382; відповідь *С. Є.* останньому: «З приводу однії рецензії, див. Книгар, 1919, № 21, стор. 1378—1382.

[3]) Є ще вид. «Заг. Библ.» Липськ., 1925. Див. рец. *Р. Бжеського*—ЛНВ, кн. II, стор. 184—187.

[4]) Див. ще ст. *С. Єфремова:* Пропаща сила. Анатоль Свидницький (В кн. Свидницький, А. Люборацькі: Семейна хроніка. Під ред. з передм. акад. С. Єфремова. «Час», 19., стор. 3—14); його ж: «Без синтезу». До життьової драми Куліша. Зап. УАН, 1923, кн. IV, стор. 58—79.

Франка, Коцюбинського й инш.). Історикові врешті неважко виділити елементи тенденційности, що проймають цей фактичний матеріял і використати все потрібне. Повний инколи брак иншних загальних оцінок і велика ознайомленість С. Єфремова з бібліографією питань, піонерство його що-до багатьох авторів, яких він сам іноді, так би мовити, відкривав для суспільства й висував на літературне поле, роблять деякі праці його першоджерелом, відправною точкою, з якої виходили й будуть виходити дослідчики, що користуються иншими методами, дослідники—не з табору критики. У деяких своїх працях С. Єфремов значно підпав впливові новітніх течій у літературознавстві і, напр., у монографії про Коцюбинського постарався підсилити виклад тих місць біографії письменників, які особливо потрібні для історика письменства (лектура Коцюбинського (стор. 78—79), а користуючись зі своєї широкої ерудиції, висловив цікаві міркування про звязок Коцюбинського з літературною традицією й сучасними йому течіями в літературі. (Див. міркування про звязок К. з школою Золя-Мопасана, з «Андреївщиною», стор. 88—89). Звичайно, ці міркування не прибрано в цілком наукові формули, але по-за тим, вони безперечно мають інтерес для дослідника і виявляють нову нотку в творчості С. Єфремова, що її в додаток до міркувань проф. Л. Білецького треба відмітити. Впадає на очі одна основна риса монографії акад. С. Эфремова.—Всі вони писані в формі «Критично-біографічних нарисів» про того чи иншого письменника, і ці нариси так само, як і попереду обговорена група критично-наукових портретів, прагнуть намалювати загальну постать, образ поета-письменника. Але підступ до кожного письменника в першій мірі біографічний—аналіза-ж творів тільки ілюструє здобуті з біографії дані й не становить основного завдання. В цьому ми вбачаємо непогодженість праці цього критика з науковим літературознавством—для історика літератури біографія письменника править лише за допоміжний засіб, потрібний для дослідження самих літературних творів.

Критично-біографічним нарисам на зразок С. Эфремова дуже повелося в українській популярно-науковій критиці. Важко дати серіозну студію, що вимагає спеціяльного знання методології і натомість лекше підібрати біографічні дані та вкласти їх у готову форму, вироблену хоч би С. Єфремовим. Дуже рідко ці критично-біографічні нариси мають науковий характер, рідко позначаються вони бібліографічною повністю й об'єктивністю викладів. Не маючи достатнього досвіду, біографи подають або випадковий матеріял, або допускають явні пересади, перебільшення, удаючись до красних слів, старомодного патосу й ліризму.

Серед цих насичених ліризмом кр.-біографічних нарисів характерною є книжка критика *А. Музички*—Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість [Од.] ДВУ. 1925 (Рец. М. Марковського, Укр. 1926, кн. 1, стор. 156—158; М. Зерова, Ч. Ш. 1925, кн. 6—7, стор. 327—330). Автор її старався дати образ Лесі Українки в світлі доби 90-х рр. XIX ст., але не випередив ак. С. О. Єфремова з боку методологічного (І С. О. Єфремов висвітлював письменників, беручи на увагу умови громадського життя). В А. Музички ми зустрічаємо три тих самих ідеї, що вони є і в ак. С. О. Єфремова. Він старався виявити визвольно-національну, визвольно-демократичну ідею в житті і поступову течію в змісті творів Лесі Українки, але, порівнюючи з Єфремовим, у дусі сучасности, більше спинявся власне на демократизмі, підновляючи-ж підхід С. Єфремова, Лесю Українку представив він у своїй монографії, як послідовного марксівця, мало не комуністку. Тенденція Єфремова всюди знаходити *демократизм* у Музички прибрала форму *марксизм*. Пересади в освітленні помічено було вже при самім виданні праці А. Музички (М. Кулішем), потім С. Гаєвським у ст. «З писань про Лесю Українку» (Ж. Р., 1925, кн. 10, стор. 105—109) і нарешті Б. Якубський наочно виявив хибність логічної системи автора, що основне твердження своє висловив не як висновок з фактичного матеріялу,

а як бездоказове твердження засноване на самих гіпотезах, підсилених лише характерними словечками «мабуть», «певне». Якубський вповні має рацію, проводячи думку, що з багатьох *мабуть* у сумі не може вийти одного *напевне*. Методологічна техніка критика далеко відстає позаду від. С. Єфремова, який не допускав у своїх монографіях таких великих перебільшень.

Трохи випереджає першу працю А. Музички кн. його «Шляхи поетичної творчости Івана Франка». [Од.] ДВУ. 1927, 200 сс. Рец. М. Марковського. Укр. 1927, кн. 3, стор. 188—190. Тут значно ослаблена одмічена в нас тенденція обов'язково знайти в письменника ті ідеї, які хотів знайти сам критик. Не маючи змоги докладно спинитися на цій праці, можемо констатувати деякий відхід автора від тої позиції, яку він зайняв у першій книзі. Взято, так би мовити, курс на наукове тлумачення Франкової ідеології на підставі зіставлення думок, висловлених Франком у творах і у теоретичних статтях. Зокрема, варто відмітити спробу А. Музички виявити звязок прозової творчости Франка з науковою прозою сучасних Франкові вчених-економістів. Що-правда таке зближення зроблено в кн. не вперше та побіжно, все-ж-таки почувається праця про першоджерелах, якій бракує проте наукових прийомів у зіставленнях. Зате зовсім слабкі короткі міркування А. Музички про форму Франкових творів—питання, яке годі розвязати на 9-х сторінках (191—200). Завдання дослідника не реабілітувати Франка, яко поета, від нападів попередніх критиків, а найперше дослідити його творчість. Ідучи не цим останнім шляхом, А. Музичка обрав собі путь не вченого, а критика.

Для характеристики ідеологічної школи на Україні добре надаються старі статті *М. Плевака:* Григорій Квітка-Основ'яненко. З нагоди 55-ліття з дня смерти (8/VIII 1918). Наше Мин., 1918, ч. 2, стор. 3—25; Іван Франко, 1856—1916 (Див. Boa Constrictor. З предм. М. Плевака. К. ДВУ. [1920], стор. V—XXVIII). У першій із цих статей звернуто особливу увагу на громадську діяльність Квітки та його національні погляди. Під зглядом двох основних принципів (національність та народність) М. Плевако старався виправдати письменника, ідеалізувати його постать як людини й громадянина. Аналізу творів заміняють відозви критиків (головн. чин. С. Єфремова). Добір матеріялу є самостійний елемент праці М. Плевака.

Недавня праця *М. Плевака* Микола Чернявський (В тридцятилітній ювілей його літературної діяльности) (Ч. Ш., 1925, кн. 11—12, стор. 237—267; 1926, кн. I, стор. 206—240) теж побудована на зразок критично-біографічних нарисів, але виявляє деякий відхід від прийомів ідеологічної школи (подано біографію, огляд мотивів, докладні бібліографічні вказівки).

З инших значніших праць ідеологічної школи вкажемо ще брош. *Д. Дорошенка*—П. О. Куліш. Його життя й літературна, громадська діяльність. У Київі. «Просвіта», 1918 (Рец. *П. Зайцева*. Наше Мин., 1918, ч. 3, стор. 190; *М. Могилянського*. Книгар, 1918, ч. 11, стор. 657).

До школи ідеологічної проф. Л. Білецький відніс, правда з деяким обмеженням, працю *М. Возняка* «Історія Української літератури». У Львові. Просвіта. Т. I., II, 1920; т. III, 1924 (Рец., František Tichý, Slavia, 1923—1924, roč. II, seš 4, стор. 766—763; М. Марковського, Україна, 1927, кн. 6, стор. 167—172). Дійсно, коли взяти на увагу деякі теоретичні висказування М. Возняка та ще вказану М. Марковським застарілість методи викладу, що нагадує Незельонова то-що, то доведеться визнати рацію методологічного означення проф. Л. Білецького. Треба проте взяти на увагу ще й инші моменти.—М. Возняк, невтомний робітник у галузі літературнознавства, дав науці велику силу публікацій невідомого матеріялу (вірші, то-що). З бібліографією питань, які ввійшли в обсяг його трьохтомової праці він виявив велике знайомство та використовував для підсумовуючого огляду наслідки студій учених ріжних методологічних напрямів. Власні його переконання зрештою не так силь-

но позначилися на науковій роботі,—отож у цілому його «Іст. Укр. літератури» далеко виходить за межі школи ідеологічної [1]).

Писані в напрямі ідеологічної школи статті—дуже поширене з'явище в сучасній українській критиці (В. Щепотьєв та інші).

Ілюструючи ідеологічну школу, як вона виявила себе на протязі десятьрічного періоду, ми спинилися на тих працях, що дещо вносять у науку [2]), не зважаючи на те, що методологічні принципи школи в цілому не є науковими (критика літературна). У дійсності-ж праць того самого напряму є дуже багато. Було-б помилково гадати, що всі вичислені автори є свідомими речниками певних принципів у тому розумінні, як це звичайно говориться про «школу Веселовського», «школу Шахматова», то-що. Обираючи собі за форму критично-біографічні нариси, побудовані на зразок характеризованих у цьому розділі, звичайно роблять це, так би мовити, несвідомо, не задумуючись ні над старими, ні над новими методами,—йдуть за традицією старих шкільних підручників й популярно-критичної літератури,—одно слово, користуються тими усталеними формами мисли, печать яких ще тяжить над нашим суспільством.

Все-ж таки з переглянутого матеріялу можна бачити, що ідеологічна школа чимало зробила і для науки (біографія, бібліографія, нові матеріяли). Вживаний цією школою прийом ідеологічних (не текстологічних) зіставлень не є те саме, що дає порівняльно-історична школа, але в наслідок певного перегляду результатів цих зіставлень за принципами наукової методології, можна одержати обов'язкові до прийняття наслідки. Таким чином і в даному разі праця ідеологічної школи не пішла на марне. Цінний є і той перелом, що ми його зазначили в представників школи ідеологічної. Не забудьмо і того, що багато висновків школи ідеологічної без посилань, а иноді і з посиланням приймається і иншими школами в літературознавстві [3]). Тенденція обов'язково знайти в даного письменника або в даній добі те, чому сам вірив, зневажати в минулому те, що не подобається й милуватися тим, що подобається, заступило прагнення виявити діялектику історичного процесу в галузі літератури, зрікшись оціночного критерія. Підвалини до цього поклала школа соціологічна.

Підходячи до характеристики тих праць, що їх можна застосувати до школи соціологічної, мусимо оговоритися, що маємо до діла з сучасним матеріялом, аналіза якого викликає багато труднощів. Оминути труднощі далеко лекше, коли, напр., іде мова про давні, цілком вже усталені, прийоми шкіл порівняльно-історичної, філологічної то-що. Там ми мали за собою добре визначену історичну перспективу і методологічну проробку в ріжних нарисах з методології,—тут говоритимемо про принципи, які перебувають (що-до літератури) лише в процесі становлення. Тим то ми ані трохи не можемо претендувати на вичерпну характеристику сучасної соціологічної школи.

VIII. Школа соціологічна.

Ця школа почасти продовжує, почасти руйнує ті традиції, що їх розвивала низка попередніх шкіл (порівн.-істор. ідеологічної й инш. старих), що їх проф. Л. Білецький об'єднує під спільною назвою школи історичної: розгляд з'явищ літературних у звязку з добою, інтерпретація їх у звязку з соціяльно-економічними умовами життя даної доби, в звязку з розшаруванням суспіль-

---

[1]) Див. прихильну оцінку підсумку про «Сл. о П. Іг.» у кн. В. Перетца. «К изуч. Сл. о П. Іг., стор. 29.

[2]) Вкажемо ще: Дорошенко, В. Д-р. Іван Липа. ЛНВ., 1924, кн. 1, стор. 82—86 (біогр.). *Стодоля, П.* Пам'яти Архипа Тесленка (З нагоди 15-річчя з дня смерти). Ж. Р., 1926, кн. 7, стор. 41—47. (Є нові мітеріяли).

[3]) Див. наприкл.—*Коряк, В.* Нарис іст. у. літ., 1925, стор. 294—295, також визначення обсягу школи Котляревського, то-що.

ства на певні громадські угрупування, чи то за принципом культурного чи маєткового, власне соціяльного й політичного становища в межах даної державно-політичної одиниці, даної нації. Иноді (непослідовно) береться на увагу факт поділу суспільства на класи, літературний процес розглядається, як частина загального історичного процесу, як певна функція соціяльного життя даної доби. Береться на увагу теорія Тена та еволюційна теорія в чистому вигляді або з настановою на діялектичний розвиток, як принцип розвитку взагалі. (Гегель, Маркс, Енгельс), зокрема-ж розвитку процесу літературного.

Вимога соціологічного трактування літературного процесу в цілому застала наших літературознавців непідготованими. Дві речі є потрібними для соціологічного трактування літературних з'явищ: по-перше—добре знання історії та соціології, по-друге—самої літератури і при тому, не тільки так, як знає її всякий освічений аматор художнього читання, а розбираючись у всіх подробицях та деталях, усвідомлюючи не почуттям, а розумом динамику розвою літературних з'явищ (літературні впливи) та всієї цілокупности технічних прийомів, за допомогою яких письменники роблять особливо відчутними ті ідеї та їх мистецькі прикраси, що містяться в творах ріжних епох та літературних напрямів, що їх стилі літературні є лише частиною загального стилю доби. Отож, коли історики скоро по революції зорієнтувалися в нових завданнях своєї дисципліни, літературознавці зрештою були непідготованими найперше що-до питань історичних та соціологічних, як передумови будь яких соціологічних узагальнень. Численні досліди над старим українським письменством, проваджені школами філологічною та порівняльно-історічною вже давно підготували ґрунт для перших підсумків соціологочіного порядку (звичайно всіляким розшукуванням є широке поле, розвиток науки не знає кінця). В гіршому стані перебувала історія нового українського письменства, що перед революцією переживала кризу з огляду на панування в нас ненаукових напрямів у літературнознавстві (Згадаймо, що критики Айхенвальд, Мережковський у Росії успішно конкурували з університеськими професорами, а на Україні панувала школа ідеологічна та естетична критика). Ця обставина і досі стоїть на перешкоді до наукових узагальнень соціологічного порядку в галузі історії нового українського письменства, що і досі ще не стала наукою в повному розумінні цього слова. Це проте не значить, що зараз ми мусимо відмовитися від усяких спроб соціологічного студіювання, брак же літературознавців з соціяльно-історичним світоглядом є перешкодою тимчасовою.

Єдиним у нашій науці винятком дослідів, що в них виявляється сполучення історії та соціології з літературознавством є монументальна студія акад. *М. С. Грушевського:* Історія української літератури. Т. I—V. Київ—Льв. 1923—1927. Тут охоплено літературу (і нар. слов.) старої доби. Хоч як багато працювали над її висвітленням дослідники, та проте багато залишалося до певної міри загадкою, і акад. М. Грушевському довелося йти майже непротореними шляхами в розділах про XIII—XIV вв. т. (V) та ин. Праця ак. М. С. Грушевського над узагальненням літературного процесу на Україні, як це і зазначено в передньому слові до першого тому, є продовженням давнього інтересу автора до історії українського письменства й народньої творчости (див. Іст. Укр.-Руси), як першорядної соціяльної функції і многовартного джерела для пізнання соціяльного і культурного життя (т. I, ст. 4). У тому-ж першому томі виразно зазначено, що «Історик літератури мусить поставити собі завданням дослідити поетичну творчість не тільки як соціяльний факт, але як і соціяльну функцію громадянства: що вкладає сюди громадянство в ріжних стадіях своєї еволюції, яку службу несе ся функція в сумі громадського життя і як відбиває на собі се житє» (стор. 20).

Соціологічна настанова не є випадковим моментом в науковій творчості історика України-Руси. Це є продовження давніх інтересів ученого до соціоло-

гії, тепер заглиблених. Соціологічий принцип послідовно переведений у всій праці, і досить буде послатися, напр., на розділ «Клясовий характер старої церковности і книжности» (т. II, стор. 15—21), щоб у цьому переконатися. Повна характеристика соціологічної методи акад. Грушевського, визначення її основ у звязку з европейськими течіями в галузі соціології вимагали-б спеціяльного досліду. Поділ на періоди, за якими проводиться виклад—той самий, що і в «Іст. Укр.-Руси». Тут варто пригадати, що зараз в українській науці прийнято запропонований свого часу акад. М. С. Грушевським принцип викладу історії Східніх Слов'ян, розріжняючи народи та їх території (порівн. стару схему Карамзина, що і зараз доживає свій вік у деяких російських істориків—прихильників «общерусского» принципу—всупереч науковій істині). Оця схема послідовно переводиться і в «Іст. Укр. Літ.»: пильно виділено з пам'яток все, що стосується власне України, її народу та території. Наукова критика високо оцінила працю акад. М. Грушевського, що є не лише підсумком, але заразом містить у собі велику силу нових помічень і міркувань про поодинокі щаблі літературного процесу, про поодиноких письменників та їхні твори (Див. рец. акад. *В. Перетца* на т. I—III. Україна, 1925, кн. 4, стор. 158—165; *М. Марковського* (на т. V, вип. I-й. Укр., 1927, кн. 3, стор. 183—187) [1]). Відзначено і те, що у викладі акад. М. Грушевського (в звязку з історією) старе письменство виглядає цікавою дисципліною—зовсім инакше, ніж це було в старих курсах, що здатні були відбити всякий інтерес громадянства до нашого минулого в літературі. Самостійні досліди (кожна тема, кожен письменник правлять за маленьку розвідку), що містяться в «Іст. Укр. Літер.» акад. М. Грушевського виявляють широке використання принципів порівняльно-історичної школи й сполучені з спостереженням над стилем літературним.

З инших праць акад. М. С. Грушевського вкажемо відому статтю «Соціяльно-традиційні підоснови Кулішевої творчости». (Укр., 1927, кн. 1—2, стор. 9—38). Аналізу світогляду П. Куліша тут переведено соціологічною методою.

Виклад історії українського письменства в звязку з соціяльно-економічними умовами життя за наших часів став принципом sine qua non усякого ширшого підсумку. Не так наукове, як громадське значення (по них вчиться нове покоління), мають популярні підручники історії української літератури з ухилом до соціологічного трактування (почасти марксівського). Найбільше поширеною є книжка: *Дорошкевич, Ол.* Підручник історії української літератури. [Х.—К.] Книгосп. 1924 [2]) (третє вид. 1927) та його-ж: Українська література. [Х.] ДВУ. 1927 (друге вид. 1928 р. [3]). Зазначимо ще бр. *М. Сулими*—Історія українського письменства. Х, ДВУ, 1923. Конспект [4]). Виклад історичної частини у цих спробах провадиться звичайно за найголовнішими сучасними історичними підручниками (Покровського, Яворського) й небагатьма монографіями, оригінальні спостереження над самою літературою трапляються, а загальна настанова соціологічна (у принципі) та формально-поетикальна, але виклад не науковий—догматичний та забарвлений естетичними оцінками [5]).

Має інтерес ще спроба загального огляду історії української літератури *В. Коряка:* Нарис історії української літератури. Література предбуржуазна [Х.] ДВУ, 1925, (друге вид. р. 1927).—В названих у нас статтях В. Коряка й Б. Якубського намітилася, запозичена в істориків тенденція розуміти історію

---

[1]) Були і инші рецензії—на томи змісту етнографічного. М. Марковського (на т. IV) Укр., 1926, кн. 1, стор. 144—147.

[2]) Рец. *П. Филиповича.* Нова Гром., 1924, кн. 30, стор. 36.

[3]) Рец. *В. Сильченка.* Шл. Осв., 1923, № 7—8, стор. 246—249.

[4]) Рец. *М. Йогансена*—Книга, 1923, ч. 3, стор. 33—34, В. Дорошенка, ЛНВ., кн. VII—IX, стор. 337—338.

[5]) Підручники Ол. Дорошкевича ми оцінювали на стор. «України», 1926, кн. 2—3, стор. 209—218.

суспільства як історію класової боротьби, а ввесь історичний процес уявляти собі не як еволюційний, а як діялектичний розвиток. «Нарис» В. Коряка є спробою вхопити ритм цього діялектичного розвитку в одній із надбудов—літературознавстві. Нову книжку (доведено її до доби Шевченка включно) свого часу привітали, як «першу марксівську історію української літератури» (Див. рец. А. Ковалівського. Культ. і Поб. 1925, № 35, стор. 2). «З мистецтва, за *В. Коряком,* є своєрідна організаційна форма відбиття пануючої в певну добу психології та ідеології. Ця мистецька форма становить т. зв. стиль у мистецтві..., що є заразом і формою і змістом його». Історію літератури В. Коряк розуміє, як історію ідеології (частина ідеологічної надбудови в відбитті мистецтва слова (стор. 12) і поділяє її не на періоди зміни формальних літературних течій, а відповідно до змін матеріяльної бази кожної ідеології, при чому заявляє, що історія літератури та історія соціяльна є лише двома боками єдиного процесу: боротьби зі стихійними силами природи людського суспільства, поділеного на класи (стор. 12). В. Коряк поділив історію українського письменства на періоди, пристосувавши схему, що її приймають тепер історики-марксівці (Доба родового побуту, раннього феодалізму...). На протязі всього нарису автор стремів виявити діялектичний розвиток літературного процесу, соціологію літературних стилів (велику увагу звернено на форму) й відбиття в літературі життя та класових взаємовідносин. Автор не претендував на науковий марксизм («З автора лише газетний робітник»), і дав скорше хрестоматію, ніж історію літератури. Не зважаючи на деяку поверховість історичної та власне літературної [1]) сторони праці, з огляду на вперше в загальному курсі вжитий новий принцип, книжка здобула значення більше, ніж звичайна публіцистична розправа—одним своїм стремлінням до об'єктивізму розуміння літературного процесу, який є щось инше, ніж традиційне в нас замилування й естетичне любування в утворах мистецтва, а воно ще й досі здебільшого заміняє дослідження [2]).

Наслідування В. Коряка можна зустріти в популярному підручнику А. Шамрая—Українська література. Стислий огляд [Х.]. Рух [1927], друге вид. 1928 р. 209 стор. Книжечка мало що нового вносить в літературознавство [3]).

Инший характер мають науково-популярні коментарі до літературних творів, характерною рисою яких здебільшого є настанова на історичні узагальнення сучасних істориків.

Рідко пишуть подібні коментарі фахівці-історики. Інтерпретацію ідеології письменників, яко представників певних верств суспільства у звязку з економічною історією України спорадично (тільки що-до деяких письменників) спробував був дати проф. *М. Е. Слабченко* в «Матеріялах до економ.-соціяльн. іст. Укр. XIX ст.» I—II. [Од.] ДВУ. 1926—1927. Що-до старої доби деякі зауваження є в «Нарисі іст. України М. І. Яворського (Друге вид., ч. I—II. (Катеринослав) ДВУ. 1925. Вкажемо ще ст. *О. Гермайзе «Чорна Рада»* (в кн. Куліш, П. Чорна рада. Хроніка 1663 р. Ст. й ред. О. Гермайзе. К. Книгосп. 1925 (стор. VII—XXXI; рец. М. Зерова. Ж. Р., 1925, № 10, стор. 102); *Ол. Рябініна-Скляревського—Козаччина й І. П. Котляревський* (Укр. 1926, кн. 2—3,

---

[1]) Докладно ми спинялися на цій праці в рец.: Україна, 1926 ,кн. 2—3, стор. 209—218.

[2]) Для характеристики поглядів В. Коряка на літературу (крім названих у першому розділі) можемо вказати ще статті його: Між двома класами (творчість В. Стефаника) — див. Стефаник, В. Кленові листки. [Х.] ДВУ. 1924, стор. 5—28; Поет української інтеліґенції М. М. Коцюбинський. Х. Книгосп. 1923. Це є статті, що більше відносяться до категорії критики літературної.

[3]) Див. рец. М. Марковського. Укр. 1927, кн. 4, стор. 184—188. (Настанова книжки формально-соціологічна).

стор. 159—163); *Р. Заклинського*—Громадський і політичний розвиток Галичини і Іван Франко (Див. Іван Франко. Збірник. За заг. ред. Лакизи—Филиповича—Кияниці. [К.] Книгосп. [1926], стор. 45—122(2)[1]). Всі ці статті безперечно корисні, як уґрунтовані висновки фахових істориків і дають підстави для з'ясування історичного тла та соціяльного типу авторів, але літературний твір потрібує рівнобіжної аналізи його мистецьких особливостей (не лише історичного коментаря).

Названі в нас перед цими, переважно історичного змісту, працями підручники однаково інтерпретували зміст і форму літературних творів (висловлюємося старими термінами).—Соціологічну інтерпретацію виключно ідейного змісту творчости окремого письменника дав *А. Річицький* у своїй книжці «Тарас Шевченко в світлі епохи» (Публіцистична розвідка. Вид. друге [Катеринослав]. ДВУ. 1925, 228 сс., перше вид. р. 1923. Соціологічні погляди А. Річицького зрештою ті самі, що й В. Коряка, але не узгляднював він стилю епохи, зокрема стилю літературного. Автор розвідки спробував був глянути на Шевченка «через промінь світла від його епохи й суспільної верстви» (стор. 5), розкриваючи під Шевченком його суспільно-історичний ґрунт. Значення Шевченка визначено в формулі—був він «борцем за визволення соціяльної верстви матери сучасної робітничої класи, тієї верстви, що своє здобуває лише в боротьбі цієї класи проти капіталізму і в поваленню його». Инакше кажучи, з Шевченка був співець передпролетаріяту. Так крізь призму марксівської аналізи, подано було спробу вирішити важливе питання про соціяльні коріння творчости Шевченка, виявити ту функцію, яку ця творчість виконувала в умовах життя певної історичної доби, але-ж основний висновок *повторений* був А. Річицьким за В. Коряком[2]). Критика відмітила це, а також дорікала авторові незнанням історії (О. Гермайзе, Нові непорозуміння з Шевченком Укр. 1925, кн. 1—2, стор. 170—178), неправильною з боку марксівського аналізою суспільних відносин доби та навіть неправильним розумінням Маркса-Енгельса, на яких автор посилався. Критики з літературознавців дорікали А. Річицькому головним чином за твердження про «мужицтво» Шевченка, що на їх думку, не виправдується з огляду на цілу низку даних[3]). Автор називає свою книжку публіцистичною розвідкою й уже тим самим не претендує на науковість, але все-ж таки зазначити варто настанову в ній на марксівську методу, хоч би поки-що втілену в форму критики публіцистичної. Як публіцист, він зовсім не міг взяти на увагу таку важливу річ, як стилістичні прикмети Шевченкової творчости та літературні впливи на нього, а про ідеологію судив, минаючи наукову аналізу тексту.

Сполучити елемент соціяльно-історичного та літературного коментаря спробував був *О. Дорошкевич* у ст.: Борислав сміється (Розділ з іст. ранніх худ. спроб. Франка-соціяліста)—див. Франко, Іван. Твори виготував до друку І. Лизанівський. За заг. ред. С. Пилипенка Х.—К. Книгосп. 1926, стор. V—XLV; рец. П. Филиповича Ж. Р., кн. 5, стор. 119—120. У другій ст. того-ж автора—Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) (1845—1907), вміщеній у кн. Тобілевич, І. (Карп.-Карий) Вибр. Твори, З передн. сл. прим. і за ред. О. Дорошкевича [К.] Книгосп. 1925, стор. IX—VLI (рец. М. Могилянського. Ж. Р. 1925,(№ 6—7, ст. 139—132) теж взято виразний курс на соціологічну інтерпретацію творчости драматурга й виявлення його соціяльного типу. Те-ж саме—

[1]) Вкажемо ще популярну ст. А. Ковалівського—Історичний коментарій та економ.-соц. з'ясування літературного твору. Див. Коцюбинський, М. Fata Morgana. Юв. Комент. вид. [Х.], ДВУ, 1926, стор. 167—207.

[2]) *Коряк, В.* Шевченко в поколіннях. Вісти, 1921, № 39, додаток.

[3]) Дорошкевич, Ол. Ш. в соціял. сточ. Див. Шевч. Зб. І, 1924, стор. 42; Филипович, П. До студіювання Шевченка та його доби. Див. Шевченко та його доба. Зб. І. 1925, стор. 7—37.

у ст.ст. *Ол. Дорошкевича:* Володимир Самійленко на тлі 80-х років (Ч. Ш., 1925, кн. 11—12, стор. 213—236). Соціяльне коріння творчости *Л. Мартовича* й його літературну постать (інтерпретація гумору за Слонімським, Фройдом, то-що) методами мішаними—науковими й критичними (естетична критика) спробував був змалювати М. Могилянський у ст.—*Лесь Мартович* (у кн.—Мартович, Лесь, Вибр. тв. Ред. та вст. ст. Мих. Могилянського. [К.] Книгосп. (1926). Вкажемо ще ст. *О. Попова*—Михайло Коцюбинський (Ч. Ш., 1923, кн. 2, стор. 183—198), популярну змістом, але цікаву, як на час її надрукування, підкресленням звязку Коцюбинського з РУП'ом та ст. *В. Десняка* «Великий Каменяр» (Ч. Ш., 1926, кн. 5—6, стор. 165—204), в якій використано чималу літературу про Франка. Окремо поставимо ст. *Б. Якубського*—Життя та творчий шлях Панаса Мирного (Мирний, П.—І. Білик. Хіба ревуть волі... Роман, вид. друге. Ред. та вст. ст. Б. В. Якубського [К.] Книгост. 1926, стор. VII—LXXXI; перше вид. р. 1925. У огляді літературознавства за р. 1926 (Укр., 1927, кн. 3) ми вказали значення літературної аналізи, поданої в цій статті. Серіозну постановку питання про соціяльні коріння творчости П. Мирного й побіжну літературну характеристику можна знайти в ст. Б. Якубського про П. Мирного (На світанку революції) у вид.: Лихо давнє і сьогочасне. [Х.] Книгосп., 1925, стор. II—XXIII.

Переглянуті в нас популярно-наукові статті та підручники розраховано переважно на масового читача й відповідно до того в них немає великого заглиблення ні соціологічних, ні літературних проблем. Зі змісту багатьох із них видно, що самі автори вважають себе за представників соціологічної (деякі за марксівців) школи, хоч об'єктивна критика не всіх цих авторів погодиться вважати за таких, що справді вміють орудувати методою. Запроваджуючи названі статті до школи соціологічної, ми мали на увазі не стільки вказати, хто з літературознавців є дійсний соціолог мистецтва, як зазначити наявність у багатьох працях (а не осіб) зосередкованости на соціологічних проблемах літературознавства, виявленій поки-що в незакінченій науковій формі.

IX. Історія української критики.

Історія української критики має для історика української літератури велике значення і як самостійна дисципліна й також тому, що допомагає поставити дане літературне з'явище та й письменника на соціяльний ґрунт. Мало просто ознайомитися з самими літературними пам'ятниками — важливо знати як розуміли той чи инший твір за ріжних обставин соціяльного життя, чим власне, в якій мірі та якими саме своїми елементами причаровував він ріжні пошарування громадянства. Не можна сказати, щоб за десятьрічний період нічого не було зроблено в галузі і історії української літературної критики. Ті статті та монографії, що ми їх обговорювали здебільшого присвячували чимало уваги критиці—їхні автори іноді досить пильно використовували нашу журналістику то-що.—Спробу загального підсумку знаходимо тільки в одній дуже побіжній книжечці—*А. Коваліського.* З історії української критики. Х. ДВУ. 1926, стор. 162 (Рец. О. Дорошкевича. Ж. Р., 1926, кн. 10; стор. 126—127). Ця книжечка, розуміється, не могла поставити предмет на ступінь окремої дисципліни. Инші автори ставили собі вужчі завдання. Огляд критики про Шевченка спробував дати *М. Плевако* у ст. Шевченко й критика (еволюція поглядів на Шевченка). Ч. Ш., 1924, кн. 3, стор. 97—120; кн. 4—5, стор. 108—142; Окремо [Х.]). «Ч. Ш.». 1924, 75 сс. Рец. Юр. Кондратенко. Нова книга, 1924, (Х.), № 1, стор. 38—39. З цієї книжки, найзначнішого огляду за останні роки, літературознавці залишилися не цілком вдоволені. Автор крім побіжности викладу (провина

друкарських умов) зробив помилку, не відріжняючи критику від науки. Книжка все-ж-таки корисна, хоч би як довідник, але головна її хиба полягає в тому, що нечітко проведена лінія—розглядати погляди критики у звязку з соціяльними умовами часу: адже кожен критик є виразником ідеології певної соціяльної групи, що має свої громадські погляди та естетичні уподобання й не одні причуди, фантазії диктують йому ту чи иншу оцінку, яку не треба ні виправдувати, ні спростовувати, а приймати, як певну функцію громадянства, що займає належне їй місце в житті. Наші історики літератури не завжди брали на увагу цей момент і тому, як ми бачили з попереднього огляду, замість наукового дослідження дуже часто збочували, вносячи оціночний критерій туди, де йому не повинно бути місця.

З статей та публікацій, що стосуються історії критики, назвемо такі: *Ревакович, Т.* З початків ширення поезій Шевченка в Галичині. Зап. Н. Т-ва ім. Ш-ка 1918, т. CXXVI—CXXVII, стор. 259—261. *Плевако, М.* Сковорода в світлі художньої літератури. Книга, 1923, ч. 1, стор. 11—17. *Грушевська, К.* Остання стаття Франка про Шевченка. Укр., 1925, кн. 1—2, стор. стор. 5—9. *Филипович, П. А.* Майков про Шевченка Зап. І.-Ф. від. УАН. 1920—1922. кн. II—III, стор. 196—198. *Марковський, М.* Шевченко в освітленні Енсена. Шлях, 1918, № 4—5, стор. 71—80. *Єфремов, С.* Куліш—як літерат. критик. Книгар. 1919, № 23—24, *Дорошкевич, Ол.* Драгоманов в українській критиці. Ж. Р., 1926, кн. 2—3, стор. 57—68. *Студинський, К.* Критика. М. Драгоманова на перше число Львівської «Правди» за рік 1874. Укр., 1926, кн. IV, стор. 135—138. *Ерофіїв, Ів.* Перший журналіст на Слобожаниципі (В. Г. Маслович). (З нагоди 120-го юбілею Харк. Унів. 1805—1925). Ч. Ш., 1925, № 10, стор. 107—117. (Популяр. ст., цікава використ. факт. матеріял). *Дорошкевич, Ол.* Естет і поміщик. Ж. Р., 1925, № 11, стор. 61—67. (Про В. Д. Горленка, яко критика). *Коваленко, Е.* Модернізм в українській критиці. Ж. Р., 1926, кн. 10, стор. 46—59.

XV. Біографії письменників, нові матеріяли до життя та творчости, листування, документы, бібліографія.

Матеріяли до біографії, листування, документи і бібліографія є допомічними для наукового студіювання історії української літератури. Коли говорити про кількість усього надрукованого за десять років, то можна сказати, що в галузі літературознавства біографії, а особливо ріжного роду матеріяли, складають значну кількість аркушів, що в багато раз перевищує суму стисло наукових розвідок та розправ, які вимагають значних зусиль та роботи думки. Вретті й докладна наукова біографія є не в меншій мірі відповідальна та важка праця, а коментоване подавання матеріялу теж є річ важка.

Доводиться констатувати, що ми і досі не маємо докладної (після О. Кониського) біографії Т. Шевченка. Року 1917-го почав був робити підсумки в цьому напрямі І. Стешенко, якому вдалося опублікувати тільки початок своєї ,праці: «Життя і твори Т. Шевченка». Зап. Н. Т-ва ім. Шевченкка, т. CXIX—CXX, 1917, Львів, стор. 1—58. Після того з'явилося багато нових і нових публікацій та матеріялів, спеціяльних дослідів про стосунки Шевченка з ріжними особами, про Кирила Методієвське Товариство, то-що, але весь цей матеріял ще залишається непідсумованим. Ми позбавлені змоги подати тут великий список нових публікацій про Т. Шевченка та инших письменників [1]). Вкажемо лише такі найголовніші видання: Тарас Шевченко. Збірник.

[1]) Цей список, разом із повною біографією українського літературознавства за 10 років, має друкувати Центральна Наукова Б-ка в Одесі.

За ред. Е. Григорука і П. Филиповича. Державне Видавництво. Київ. (1921) 126 сс. (Рец. Смаль-Стоцького. Slavia. 1922, Ročnik I. Sešit.). *Шевченківський Збірник, том перший,* під ред. П. Филиповича. К. Сорабкоп, 1924. (Рец. Анд. Річ. Шл. Осв., 1924, кн. 6, стор. 245—246; М. Зерова. Укр., 1924, кн. 3, стор. 173—175; його-ж, Нова громада, 1924, кн. 26—27, стор. 28; *І. Л.* Ч. Ш., 1924, кн. 4—5, стор. 294; *Б. Неймана.* Печ. і Рев. 1924, кн. 4, стор. 273—274). *Шевченко та його доба.* Зб. перший, за ред. С. О. Ефремова, М. М. Новицького і П. П. Филиповича. [К.] ДВУ, 1925, 200 сс. (Рец. М. Могилянського. Нова Громада, 1925, кн. 8, стор. 32; Ів. Ерофіїва. Ч. Ш., 1925, кн. 6—7, стор. 325—327; В. Дорошенка, ЛНВ. 1925, кн. X, стор. 187—189); Том другий того самого видання [К.] Книгоспілка (1926); відповідні Шевченківські номері журнала *Україна,* Записок Наук. Т-ва ім. Ш—ка у Львові, Життя й Революція, то-що. — Спеціяльно займається Т. Шевченком М. М. Новицький, який опублікував силу невідомого досі матеріялу.

Багато уваги присвячено було українською наукою цікавій в історії української культури постаті П. Куліша (Пантелеймон Куліш. К. 1927. Зб. І.-Ф. УАН. № 57). Окрему книжку присвячено було П. Кулішеві журналом «Україна» (1927, кн. 1—2). По ріжних журналах видруковано багато матеріялів що характеризують ріжні сторони діяльности цього письменника, історика та громадського діяча.

Великий інтерес має присвячений І. Франкові збірник: Іван Франко. Зб. за заг. ред. І. Лакизи, П. Филиповича, Т. Кияниці, 1926 та кн. 6) і кн. «України» (1926), що містить силу нових матеріялів. Для вивчення творчости М. Коцюбинського велике значення має т. V його творів (Твори. Під ред. і з переднім словом акад. С. Ефремова [К.] ДВУ. 1925, 262 сс. Тут уміщено ранні твори Коцюбинського й докладну бібліографію. Чимало нового можна знайти також у кн. С. Козуба «Ранній Коцюбинський» у Київі 1927 (З «Зап. І.-Ф. Від. УАН., кн. XII, стор. 122—138; кн. XV, стор. 102—132).

Збільшився інтерес до біографії та критики про Ст. Руданського; вкажемо книжку: *Кримський А.,* акад., та Мик. Левченко. Знадоби для життєпису Степана Руданського. У Київі. 1926, 144 сс. Додатки до цієї книжки подано в рец. *В. Станіславського.* Зап. І.-Ф. Від. УАН 1926, кн. 6—7, стор. 589—593, *В. Герасименка.* Ж. Р., кн. 6, стор. 109—112. Крім статті *С. Ефремова* та передрукованої з Зап. І.-Ф. Від. УАН (1924—1925, кн. 5, стор. 41—63) статті *А. Кримського* «До життєпису Ст. Руданського» книжка містить передрук старих критичних статей про письменника, розпорошених по ріжних виданнях. Треба визнати, що це є чи не перша на Україні спроба зосереджувати весь критичний матеріял про письменника в одній книжці. Подібні видання (і що-до инших письменників) безперечно можна тільки вітати: вони значно полегшують студіювання. Отож можемо побажати найскорішого продовження праці [1]).—Переглядаючи наслідки праці ріжних літературних шкіл, ми вказували і біографічні нариси. Вкажемо ще цілком наукову біографію М. Мочульського—Іван Манджура, український поет і етнограф. В сімдесять п'яті роковини його народж. (Критико-біогр. нарис). Укр., 1926, кн. 5, стор. 23—59. Спробу докладної (але без указівки джерел) біографії *В. М. Блакитного* дав *Ф. Таран.*—Блакитний (Еланський), Василь Михайлович. Ч. Ш. 1926, кн. 2, стор. 52—72. Вкажемо ще важливе для вивчення творчости Лесі Українки видання: *Квітка, Клімент*—Народні мелодії з голосу Лесі Українки. Київ, 1917 р., сс 228. Рец. *В. Б. Верховинця.* Шлях. 1918, ч. 3, стор. 47—53. Нарешті, має інтерес кн.: *Науменко, В.*—Нові матеріяли для історії укр. літе-

[1]) Див. ще: *Герасименко, В.* Нові матеріяли до бібліографії С. В. Руданського. Зап. І—ф. відд. УАН, 1924—25, кн. 7, стор. 20—31.

ратури XIX в. Вип. I, К., 1919. Рец. *С. Шевченка.* Книгар., 1919, ч. 23—24, стор. 1607—1110.

Нові матеріяли, листування, розправи про стосунки ріжних письменників з визначними громадськими діячами та про відношення їх до ріжних громадських організацій значно змінили наші уявлення про минуле (див., напр., згадані статті: *П. Филиповича*—«Шевченко і декабристи», *О. Дорошкевича*—Шевченко в соціялістичному оточенні, його-ж—«Шевченко і Петрашенці»).

На жаль, ми позбавлені змоги назвати инші праці.

Рівно-ж мусимо поминути більшість праць біблографічних. Найважливіші такі: *Ефремов, С.*—Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства. Зап. І.-Ф. від. УАН. 1920—22 р., кн. II—III, стор. 89—110. *Айзенштик, И.*—Изучение новой украинской литературы. (Заметки). Путь Просв. 1922, № 6, стор. 135—162. *Дорошенко, Дм.* Покажчик літератури укр. мовою в Росії за 1798—1897 роки. Наук. Зб. Празького Укр. Ун., 1925, стор. 142—238. Рец. І. Айзенштика. Ч. Ш., 1926, кн. 10, стор. 256—257. *Яшек, М.*—Т. Шевченко. Матер. до бібліогр. (р.р. 1903—1921), вип. I, X. 1921, 106 сс. *Плевако, М.*—Хрестоматія нової української літератури, т. І. Перша половина XIX століття. 4 X. ДВУ, 1928; Т. II. Від початку 80-х років XIX ст. до останніх часів. П'яте вид. X. Рух. 1927. *Айзенштик, І.* Доповнення до покажчика літератури про Квітку та його твори. Зап. І.-Ф. відд. УАН, 1919, кн. I, стор. 138—144. *Дорошенко, В.*—Матеріяли до укр. бібліографії. Спис творів Ів. Франка з додатком статтів про нього і рецензій на його писання. Вип. І. Матер. до укр. бібліографії, т. IV, 1918. Вид. Н. Т-ва ім. Шевченко у Льв. 1918. Рец. О. Гуцала. Наше Мин., 1918, ч. 2, стор. 237. Див. ще бібліогр. писань Франка у кн.: Іван Франко. Збірн. за заг. ред. І. Лакизи, П. Филиповича, П. Кияниці, стор. 325—357.

Наш бібліографічний огляд має стисло інформаційне завдання. Ми простежили за тими досягненнями, що їх зроблено в літературознавстві ріжними школами студіювання літератури. Висновок може бути один: за 10 років наша наука, центром якої в галузі українського літературознавства є Радянська Україна, зробила величезні досягнення.

Кость Копержинський.

АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ КИЇВА ТА КИЇВЩИНИ ЗА ОСТАННІ 10 РОКІВ.

Археологічне вивчення території України займає поважне місце в історії розвитку української науки. Багатство пам'яток з історії матеріяльної культури, яким особливо відзначається Україна на всій території Східньої Европи, здавна притягала увагу до себе спочатку аматорів старовини, а пізніше і дослідників.

За царських часів завдяки централізаторській політиці уряду чимало дуже цінних експонатів, що здобувалися шляхом розкопів чи розшуків, потрапляли в центральні столичні музеї, які мали великі економічні можливості для їх придбання. Таким чином зараз чимало цінних пам'яток матеріяльної культури, надзвичайно важливих джерел для вивчення археологічного минулого України, опинилися за її межами і тому з'являються мало приступними для студіювання їх та видання. Існування наукових центрів в столичних містах сприяло також закріпленню за ними певного напрямку та пріоритету в розвитку студій пам'яток матеріяльної культури, видання їх то що. Це все утворювало надзвичайно важкі умови для розвитку української археології, яка мусила ставати на ноги в більшості тільки через допомогу меценатів, які мали значні економічні ресурси.

Революція 1917 р. скинула царській устрій; відкрила нові широкі обрії для розвитку української науки на користь трудових мас. Впало значіння централізаторської політики царського уряду. Почалась велика організаційна робота. Україна поволі починає вкриватися низкою музеїв, куди збирають старовину. Поволі ці нові установи стають під відповідний догляд центральних наукових установ. Все це свідчить про великий рух на місцях що до збирання старовини та її вивчення. Не можна звичайно не згадати того, що чимало пам'яток матеріяльної культури загинуло, але багато вдалося врятувати. Уряд та виконкоми почали відпускати гроші на розшуки, розкопи, на утримання музеїв. За останні три роки 1925—27 особливо в студіях археологічних стало значне оживлення в продовженню археологічного вивчення території України. Тепер вже археологічні розшуки, розкопи, досліди ступили на широкий шлях: вони провадяться в ріжних місцях України, де для цього є відповідні умови та можливості.

Київ, в якому скупчені головні наукові археологічні сили, та Київщина взагалі з її винятковими пам'ятками звичайно в історії цих дослідів займає визначне місце. Відкриття *В. Хвойкою* палеолітичної стації у Київі на Кирилівській вул. в 1893 р. [1]), Трипільської культури в 1896 р., досліди *В. Антоновича,* потім *М. Біляшівського* та низки инших дослідників на території Київа та Київщини виявили давність оселення тут людини, значіння її території в давніші часи та багатство тут пам'яток матеріяльної культури з ріжних її доб існування, але не докінчено було обслідування. Ще для археологічного вивчен-

[1]) Труди XI З'їзду, т. I, ст. В. Хвойки «Каменный век».

ня Київа та Київщини багато треба зробити. Справедливо акад. *М. Грушевський* в 1926 р. відзначив кончу потребу «зібрати як-найбільший матеріял до історії найстаршого заселення київського вузла, по обох боках Дніпра і Десни і далі на південь нижче Київа» [1]), прослідкувати та вивчити як найкраще відносини культур київської околиці до аналогічних краще відомих чорноморських побереж, культур дунайських та балканських—«вияснити найближчі споріднення з ними і тоді сконстатувати, з яким опізненням, більшим чи меншим вони захоплювали в сферу своїх впливів наші краї взагалі і Київську околицю зокрема». Такий напрям вивчення київської околиці виявився також в розшуках та розкопах на зазначеній території.

Далі ми більш докладно на цьому спинимося, а тепер зазначимо, що досліди на Київщині відбивали на собі також течії загального напрямку студій. Тут найбільша увага купчилася біля вивчення Трипільської культури. Трипільська комісія у Київі виявила в цьому відношенню енергійну діяльність. Розкопи *М. Болтенка* Усатівської культури [2]), розкопи *В. Козловської* [3]) на Київщині та Уманщині, *П. Курінного* на Уманщині та Бердичивщині, з низкою цікавих знахідок, важливих для вивчення, *М. Макаренка* на Київщині та Остерщині [4]) *М. Рудинського* на Поділлю [5]) виявили чимало нового матеріялу для вивчення Трипільської культури. Крім дослідів в галузі Трипільської культури, продовжується вивчення метальових культур, потім слов'янських часів. Тут зазначимо важливі по наслідках розкопи сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернигівщині, що їх перевів завідувач археологічним відділом чернигівського музею *П .Смоличев.* Матеріял розкопів дуже цінний і очевидячки дасть нові данні в справі з'ясування так званого «варязького питання» [6]). Вивчаються також пізніші доби матеріяльної культури.

Характер вивчення матеріяльної культури був подвійний. Шляхом розшуків та розкопів здобувалися джерела археологічні, потім провадилися студії над низкою питань, ще невповні висвітлених. Темп та розвиток археологічного вивчення залежав від економічних можливостей. Почав він розвиватися з 1925 р.

При цих умовах почало розгортатися археологічне вивчення Київа та Київщини. Тепер в 1927 р. можна сказати, що вже воно торкається хронологічно ріжних діб. Поки що ми вже маємо початок студій. Територія їх це південна частина сучасної київської округи—райони Трипілля, Ржищева на правому березі Дніпра, район Баришполя по річках колишньої Альти та допливів Трубежа на лівому березі Дніпра. Крім цього вивчалася Остерщина по Десні. Провадилося археологічне вивчення самого Київа та його околиць.

Короткий огляд будемо вести в хронологічному порядку; його почнемо з інформації про наслідки подорожі в с. Тулинці Ржищевського району в 1926 р. Тут в ур. «Старий Курінь» констатували знахідки мамутячих кісток, рогів bos'a prisqus'a, зубів з лівої горішньої шелепи копального коня. Знайдено крім цього уламки кременя, з них один як би в вигляді одбійника. Коли ми додамо ще, що в Ржищівському районі не раз констатували знахідки подібних тварин сучасників кінця льодової доби, то знахідки в с. Тулинці мають інтерес і потребують дальших спостережень в цій території [7]).

---

[1]) Акад. М. Грушевський, «Порайоне історичне дослідження України і обслідування Київського узла». Зб. «Київ та його околиця». К. 1926, стр. 6.

[2]) «Вісник Одеської Комісії Краєзнавства», ч. I (Од. 1924 р.), ст. 12—13, № 2—3 Од. 1925, ст. М. Болтенка.

[3]) В. Козловська, «Керамика культури А» («Трип. Збірник»), в. I, ст. 140 (К. 1926).

[4]) Див. «Коротке звідомлення Археол. Ком.» за 1925 та 1926 р.

[5]) «Коротке звідомлення за р. 1926» стор. 123, ст. М. Рудинського.

[6]) «Україна», 1926, № 1, ст. 179—180.

[7]) «Коротке звідомлення за 1926 р.», ст. 39, ст. В. Козловської.

В галузі неоліту зазначимо знахідки в Київі решток неолітичної стації, яку попсував значно зсув ґрунтів. Тут пощастило знайти черепки, де-які з них з орнаментом в вигляді витиснутих рисок, випуклин, шматки unio кістки тварин та риби (щуки). Рештки неолітичних стацій констатовано по берегах Десни нижче Остра, на нижчій течії річки Остра, в Баришпільському районі, в районі між Ржищевом та Ходоровим [1]). Більш багаті досліди енеолітичних культур. Вони констатовані на Остерщині, в Баришпільському районі, в Ржищевському районі [2]). З енеолітичних культур більш докладної уваги потребують Трипільська культура та культура корчених.

В галузі Трипільської культури розкопи переводилися в 4 місцях на південь від Київа біля с. Халеп'є, в с. Верем'є, біля с. Баликів, потім на Остерщині біля с. Евминки. Хоча на південь від Київа в позначених місцевостях вже раніш переводив розкопи *В. Б. Хвойко,* все-ж вони притягнули увагу археологів для додаткових спостережень над цією культурою. Біля с. Халеп'я знайшли відомий тип Трипільської культури з звичайним інвентарем—печиною, фрагментами посуду, кістками ріжних тварин, зернотерками, фрагментами фігурок то що. Найбільш видатні керамічні знахідки [3]). Инший характер мають знахідки в розкопах в с. Верем'я. Тут знайдено кераміку, що рясно вимережана глибоко врізаним в глину орнаментом, мальованого посуду мало. Знахідки мають аналогічний характер до знахідок культури А *В. В. Хвойки* в 1896 р. [4]).

Цілком окремий характер виявили розкопи біля с. Баликів за 7 в. від м. Ржищева на південь. Тут на кручі над самою Дніпровою долиною знайшли під час розкопів купи з черепашок unio, невелику кількість рибячих кісток, луски, кісток тварин, иноді знаходили шматки вугілля та печини. Серед знайденого посуду є лише невеликий відсоток мальованої кераміки. Можливо, що тут були тимчасові наземні оселі, напр., типу курінів, сліди яких понищила оранка та вода. Коли так, то це нова невідома ще форма виявлення Трипільської культури [5]). Нагадаємо, що біля с. Баликів в иншому місці *В. В. Хвойка* копав землянки Трипільської культури в 1901 р., але кераміка розкопів 1926 р. біля Баликів та характер пам'ятки цілком одмінний.

Новий також матеріял дають розкопи біля с. Евминки в 1925—1926 р. на південь від м. Остра, хоча тут раніш також були виявлені окремі знахідки. Тут пам'ятка була значно поруйнована. Точків не констатовано. Кераміку можна поділити на 2 групи. До одної можна віднести чимало черепків т. зв. Деснянського енеоліту з темної глини, з домішками кварцю, з нерівною поверхнею, ріжноманітним орнаментом лінійним, шнуровим то що. Друга група складається з типової Трипільської кераміки мальованої культури В. [6]).

Розкопи біля Евминки дали можливість констатувати друге місце Трипільської культури на Лівобережжі, цілком досліджене. Перше констатував біля с. Лукашів на Переяславщині *Вадим Щербаківський,* опублікувавши свої спостереження в 1923 році [7]).

Дослідження цієї культури дало, як ми вже зазначали цікаві знахідки далі на захід від Дніпра.

Менше провадилися досліди другої енеолітичної культури—культури корчених кістяків, що поширена була не тільки на Україні, але й в західній Европі

---

[1]) «Коротке звідомлення за 1925 р.», ст. 65, за 1926 р., ст. 49, а також речі Остерського музею та Баришпільського музею.

[2]) Ibid.

[3]) «Кор. звід. за 1925», ст. 33—48, ст. М. Макаренка.

[4]) Ibid., ст. 51—53, ст. В. Козловської.

[5]) «Коротке звідомлення за 1926», ст. 40, ст. В. Козловської.

[6]) Ibid., за 1925, ст. 62; ст. М. Макаренка, 1926, ст. 84.

[7]) В. Щербаківський, «Мальована неолітична кераміка на Полтавщині». Прага, 1923.

і яку *М. Ростовцев* ув'язує з Кубанськими краями [1]). Ми тільки тут подамо відомості про результати розкопів на х. Гороб'ївка за 8 в. на півн.-схід від м. Баришполя. В насипу могили на глибині 0,83 см. знайшли корчений кістяк з посудом з втиснутим кутковим орнаментом. Основний похорон глибше (на глибині 1,77 м.) був подвійний—кістяк чоловіка на спині, біля правого ліктя плесковатий кремінний ніж та кістяк жінки, який менше зберігся; коло місця, де був лівий висок, знайшли срібне кільце. В насипу могили зустрілися шматки черепашки unio. Цікавий матеріял що до напластування похоронів потребує ще дальших дослідів цього району, щоб вивчити культуру її носіїв [2]).

Крім енеолітичних культур переводилося вивчення пізніших метальових культур.

Зазначимо тут наслідки розшуків біля с. Терехтемирова, де познаходили характерні речі для бронзової доби—бронзові речі, вістря, сережки, шпильки, фрагменти типового для цих часів посуду—все більш-менш відомі речі з инших вже місць [3]).

Далеко більш цікавий та визначний матеріял для вивчення метальових культур дали розкопи 16 могил біля с. Сеньківка в 7 в. на півн.-схід від Кучакова в Баришпільському районі в 1926—27 р.р.

Територія біля колишнього доплива Трубежа заховала серед лісу великий могильник, розкинутий певними оазами на підвищенню. На глибині 1—2 м. констатовано були похорони подвійні іноді потрійні, не так часто окремі одинокі поховання. Інвентар складається з бронзових та мідяних речей—шпильок, браслеток, сережок, в де-яких могилах зустрічаються залізні прикраси (платинки то що), скляні намистники. Одна могила давала інвентар, що зустрічаємо за скитської доби—зеркало, срібна бляшанка з виображенням людського обличчя та инші прикраси. В ногах та іноді біля голови у покійників зустрічався посуд або фрагменти посуду темного кольору, грубого виробу, в більшості без орнаменту.

В могилах знайдено все довгоголові черепи. Дослідник, який переводив розкопи, перевів також вирізку окремого жіночого похорону з речами при йому. Ця вирізка перевезена і зараз її можна бачити в Археологічному відділі Історичного Музею ім. Шевченка у Київі. Зараз передчасно остаточно казати, що до населення, яке було носіями цієї культури, можна зазначити лише, що воно жило на початку залізної доби, було можливо якесь місцеве і мало торговельні звязки з греками, про що свідчать де-які прикраси. Оскільки всі ці знахідки дають цікавий матеріял, досліди ще тут мають продовжуватися [4]).

З пізніших від метальових культур продовжувалося вивчення території Київа та Київщини за слов'янських часів. В Баришпільському районі констатована низка селищ та городищ біля Альти та Трубежа, які майже не були відомі до цього часу [5]). Вони мають велике значіння для вивчення заселення Переяславщини за князівських часів. На північ від Київа біля Поштової Віти переводилися розкопи могильника біля городища. Інвентар виявив тут слов'янське поховання XI—XII ст. [6]).

Чимало окремих знахідок—посуду, шиферних виробів, виробів з рогу то-що знайдено у Київі в ріжних місцях на Рейтарській, Великій Житомирській вул., на Аскольдовій могилі під час догляду за комунальними роботами. Подібні речі знаходилися під час розкопів 1925 р. в садибі Софії будови піз-

[1]) М. Ростовцев, «Единство и иранство на Юге России», 1918, ст. 8—25.
[2]) «Коротке звідомлення за 1925», ст. 72—73.
[3]) Ibidem, ст. 100—1.
[4]) «Коротке звідомлення за 1926», ст. 48 та інформації Б. Козловської.
[5]) Ibidem.
[6]) «Наук. Збірник за 1924 р.», стор. 24.

нішого часу; в 1926—27 р.р. провадилися розкопи в садибі б. Трубецького, частину якої в 1910 р. розкопав *Милеєв* [1]). Наслідки розкопів доповнюють матеріял, який був уривково відомий з розкопів Милеєва—похорони князівських часів, знахідки пізніших козацьких часів то що.

Доповнюючий цікавий матеріял дали розкопи проф. В. Г. Ляскоронського в 1927 р. біля Золотої Брами для вивчення часу та характеру збудування, бо попередник—Покришкин, не так докладно це освітив. Підчас розкопів біля Золотої Брами знайдена була траншея (Покришкина), її пройдено на глибину 5 метрів. Констатовано уламки фресок з визерунками, уламки голосників, знайдено залізні речі, черепки посуду, а також констатовано кам'яне спорудження, яке було за основу під фундаменти стінки Золотої Брами.

Також доповняючий матеріял дали розкопи в Церковщині, де раніш переводив розкопи Лашкарьов [2]).

З пізніших від князівських часів переводилися досліди найбільше з історії матеріяльної культури XVII—XVIII ст. Чимало матеріялу дали у Баришполі дослідження городка, потім у Київі розкопи в садибі Софії та садиби б. Трубецького.

Всю цю роботу—розшуки та розкопи—на Київщині та в Київі переводили в більшості окремі дослідники, иноді комісії. Так розкопи в садибі Софії переводила комісія в складі *К. М. Антонович*, проф. *В. Г. Ляскоронського*, *В. Є. Козловської*, *П. П. Курінного* та инших. В числі окремих дослідників одзначимо розкопи проф. *Макаренка* біля Евминки на Остерщині та біля Халеп'я проф. *В. Ляскоронського* у Київі Золотої Брами та Церковщини разом з *П. П. Курінним*, численні розвідки та розкопи *В. Козловської* біля Поштової Віти, потім в Баришпільському районі, в м. Баришполі, на х. Гороб'ївці, біля с. Сеньківки, в Ржищівському районі, в с. Тулинцях, біля с. Баликів та в с. Верем'ї біля Трипілля, далі ще догляд за комунальними роботами у Київі; потім зазначимо останні розкопи *С. С. Гамченка* в садибі б. Трубецького у Київі. Окремо зазначимо розшуки *М. Рудинського* біля Терехтомирова, *А. Розанова* та *С. Магури* на Остерщині, *Б. Якубського* біля с. Кійлова, *А. Полонського* в Баришпільському районі.

Цим ми можемо закінчити короткий огляд відомостей про археологічні розшуки та розкопи у Київі та на Київщині. З огляду можна бачити, що по революції археологічне вивчення Київа та Київського вузла відновилося. Воно або продожувало дальше вивчення місць, де вже раніш почалася робота, або йшла новими шляхами. З нових відкрить зазначимо розкопи проф. *Макаренка* на Остерщині, розкопи *В. Козловської* біля Баликів—обидва місця дали новий матеріял для вивчення Трипільської культури, потім треба відзначити археологічне вивчення *(В. Козловської)* Баришпільського району (с. Сеньківка, Гороб'ївка) та початок вивчення Ржищівського району.

Таким чином Київщина в археологічному відношенню була предметом пильних розкопів та розшуків і дала новий матеріял подібно иншим округам. Напр., Уманщина відкриттям невідомої ще зовсім Білогрудівської культури завдяки розкопам *П. П. Курінного*, Прилуччина завдяки розкопам *М. Макаренка* відзначилася відкриттям тут полів погребальних урн, то-що. Київщина хоча і здавна була предметом уваги археологів, як бачимо, дала низку нових матеріялів, але все-ж ще лишається багато роботи для дальшого систематичного збирання матеріялів та вивчення її шляхом розкопів.

Небагато зроблено, навіть можна сказати, дуже мало ще в галузі студій над здобутим матеріялом, старим та новим. Тут студіювалися спеціяльні питання та робилися спроби узагальнень.

---

[1]) «Изв. Имп. Археолог. Ком.», 37, ст. 206—210.

[2]) «Археологическая летопись», «Кіевск. Старина», 1899, червень, ст. 174—175.

З спеціяльних питань зазначимо розвідку *В. Козловської* «Кераміка культури А», надруковану в «Трипільському збірникові» в І, на яку звернули увагу за кордоном.

Студія укладена на підставі нових та старих матеріялів і є цікава спроба окреслити характерні риси кераміки культури А. Дослідниця гадає, що культуру А потрібно уважати за пізнішу від культури В [1]).

Кілька розвідок маємо по вивченню князівських часів. Зазначимо тут *тої саме* дослідниці розвітку «Археологічні пам'ятки коло с. Поштова Віта на Київщині» [2]), в якій подаються наслідки розкопів могильника біля городища коло Поштової Віти. Дає також матеріял для вивчення Київщини друга розвідка позначеного автора «Таврований посуд слов'янської доби» [3]).

Кілька розвідок для вивчення давнього Києва дав збірник «Київ та його околиця в історії та пам'ятках». Тут зазначимо цікаву розвідку ак. *Павла Тутківського* «Передісторична природа Києва» за четвертинного періоду. Низку важливих питань для дальшого вивчення Київського вузла ставить в своїй статті «Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського узла» акад. *М. Грушевський*, на де-яких з них ми вже вище спинялися. З инших статтей зазначимо розвідку *Ів. Моргілевського* «Київська Софія в світлі нових спостережень». Крім цих розвідок в «Наук. збірнику» надрукована була ст. *Л. Добровольського* «Київські укріплення і Золота Брама». В своїй розвідці «Римські монети, які знайдено на території м. Києва», проф. *Ляскоронський* вистудіювавши відомі скарби римських монет та окремі знахідки, приходить до висновку, що знайдені на території Києва римські монети свідчать про зносини з римським світом в II та III столітті нашої ери. Розвідка ця вийшла в збірнику «Український Музей» в. І.

До загальних розвідок відноситься книжка проф. *В. Данилевича* «Археологічна минувшина Київщини» (К. 1925). Автор на підставі відомого старого та нового матеріялу та новійших поглядів в археологічній літературі подає відомості про життя людини та матеріяльну культуру від давніших часів кінчаючи князівською добою. Зазначимо особливу увагу автора до метальових культур, спостереження над Трипільською культурою та слов'янською. При дальших дослідах з історії матеріяльної культури Київщини доведеться завжди мати на увазі цю працю проф. Данилевича [4]).

---

[1]) «Трипільський збірник», К., 1925, ст. 146, 157.
[2]) «Наук. Зб. Істор. Секції за 1924 р.», ст. 24—9.
[3]) «Наук. Збірник» за 1926 р., ст. 7.
[4]) В числі ширших узагальнень треба відзначити спроби цих узагальнень в книжці проф. Ю. В. Готье «Очерки материальной культуры Восточной Европы до основания русскаго государства» (Лгр. 1925). Автор праці побірник ідей акад. М. І. Ростовцева. Провідна гадка праці книжки Готьє «Ex oriente lux». Більше уваги присвячено метальовим добам, далеко менше палеоліту та неоліту. В книжці, на жаль, не відзначив автор досягнень української археології і не всі відомості звідціля використав. Проф. Ю. Готьє дає стару схему російської археології, до якої, як відомо, відносили досягнення української археології, як частину російської археологічної науки. Зараз по революції 1917 р. вже ця стара схема відпала.

В книжці з мало освітлених питань відзначемо український неоліт, трипільську культуру, культуру корчених. Зауваження можна зробити з приводу поглядів автора на розвиток пізніших культур. Де-які зауваження що до культури грецької на Україні зробив вже А. Кацевалов («Червоний Шлях» 1926, кн. І, ст. 266—8). На ст. 33 подав автор неточну інформацію про знахідку третьої палеолітичної стації у Києві. Такої стації не було знайдено. Отже тому в книжці проф. Ю. Готьє в частинах, які торкаються освітлення археологічної минувшини України та окремо що до Києва та Київщини читач зустрічає неповноту та низку дискусійних поглядів.

Недавно вийшла книжка «Антропологія» (1927—1928 р.) збірка студій Кабінету Антропології та Етнології ім. Ф. К. Вовка (при Укр. Ак. Наук). В цій книжці є цікава, недокінчена розвідка Ф. К. Вовка з галузі трипільської культури. Не можна тільки погодитися з твердженнями автора передмови М. Я. Рудинського що до

З роботи товариств зазначимо працю Археологічної секції Укр. Наукового Т-ва потім Української Академії Наук, яка розпочала підготовчу роботу для укладання археологічної мапи Київщини поруч з мапами инших районів. Далі чималу участь в організації та переведенню розкопів виявив Археологічний Комітет при УАН; в цьому році почала організувати досліди київська інспектура пам'яток старовини.

Окремо потрібно відзначити діяльність районної комісії по вивченню Київа та Правобережжя за головуванням ак. *М. Грушевського*. Потім зазначимо з праць, які правда стосуються історії за пізніших часів—книжку керуючого зазначеною комісією *В. І. Щербини* «Нові студії з історії Київа».

Кінчаючи цим загальний короткий свій огляд ми маємо зазначити, що дальший розвиток успішного вивчення Київа та Київської околиці може піти при дальшому покращанню економічних умов. Тоді може бути продовжено далі і докінчено вивчення низки проблем, які поставили перед дослідниками відомі вже пам'ятники матеріяльної культури. Передбачається утворення Інституту Матеріяльної Культури.

Крім цього чимало дальшому розвитку археологічних студій буде сприяти здійснення мрії де-яких київських археологів про утворення окремого Археологічного Музею у Київі. Будемо сподіватися, що в дальшому ця мрія буде здійснена і в Київі, культурному центрі УСРР, буде існувати Археологічний Музей всесоюзного значіння, бо археологічні пам'ятки київських археологічних збірок справді мають визначне значіння в історії матеріяльної культури східньої Европи.

При існуванні Інститута Матеріяльної Культури та Археологічного Музею в дальшому можна сподіватися дальших успішних дослідів київської околиці та взагалі низки дослідів з історії матеріяльної культури на Украні.

Микола Ткаченко.

оцінки археологічної діяльности акад. М. Біляшівського та В. Хвойки. Праця цих працьовників вже досить відзначена в розвиткові української археології і обидва вони займають поважне місце в історії української археології. Тому не можна казати про недооцінку діяльності ак. М. Т. Біляшівського та робити спроби зменшити значіння діяльности В. В. Хвойки, як це робить автор («Антропологія», ст. 3 (прим. 1) і 4).

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЗА ОСТАННІХ 10 РОКІВ.

Під селянським питанням треба розуміти ввесь той комплекс соціяльно-економічних і політично-правових домагань, що їх ставили широкі маси сільського населення перед владущими верствами, для забезпечення нормальних умов свого існування, а також увесь той процес невпинної, систематичної боротьби за реалізацію тих домагань. На Україні лише на протязі останніх двох століть селянство де-далі то все більше починає виявляти великий інтерес не тільки до економічного, а й до політичного життя країни. Таке піднесення селянської свідомости і активности не було чимсь випадковим, несподіваним. Селянство, як певна соціяльна верства, повсякчас перебувало на Україні під гнітом пануючих верств, завжди було для них за об'єкт для експлоатацій й визиску. Майже до самої революції 1917 року селянська робоча маса була власне тільки ґрунтом, на якому буйним цвітом зростав добробут спочатку дворянина-кріпосника, а далі, зі зміною економічних умов, і буржуазії, що зростала й зміцнювалась у звязку з розвитком торговельного й промислового капіталу на Україні. З 1880-х р.р. збільшується й експлоатація селянства, енергійніше відбувається наступ торговельного й промислового капіталу на добробут селянина.

Ще в середині XIX століття селянство України було в скрутному стані. В результаті спостерігаємо в низці українських губерень селянське незадоволення, яке подекуди, як от на Київщині, досягло кульмінаційної точки, обернувшись на селянські хвилювання, що охопили трохи чи не губерню (т. звана Київська Козаччина). Аналогічні селянські вибухи на економічно-аграрному ґрунті, хоча і в менших розмірах, відбувалися по инших губернях України: на Поділлі, Волині, Чернигівщині то-що. Російський уряд, щоб запобігти лихові, вдається до профілактичних заходів, до реформ. Під тиском фінансових труднощів і систематичних селянських заворушень, він примушений був звільнити селян. Та проте економічний стан селянства від цього не поліпшав. Навпаки, селянська проблема тільки починає підноситись на ввесь свій зріст. Тяжкий економічний стан селянства стає загрозою в пануванні всевладного дворянства і буржуазії. А що селянські маси на Україні таї взагалі в Росії після реформи справді потрапили ще в тяжчі умови, аніж вони перед цим перебували, тому були причиною самі форми переведення так званої «великої» реформи. Річ у тім, що в багатьох губернях України, селяни в наслідок реформи звільнились не тільки від неволі, але подекуди й від землі, тому що чимало селян одержало після реформи менші наділи, аніж вони мали перед тим. Чималу масу селянства отже обезземелено. Навіть більше: селян примусили ще й платить викуп за ту землю, що залишилася в їхньому володінні, і то за цінами значно вищими за її реальну вартість.

В наслідок цієї реформи, «звільнений» від панщини селянин вийшов із рук реформаторів економічно знесиленим і прив'язаним до свого, часто перероловиненого, наділу. Ясно, що опинившись у такій земельній скруті,

український селянин ніяк не міг вирватися з пазурів злиднів і нужди. Велика частина селянства з своєї земельної парцели не мала змоги прохарчувати навіть своєї родини, а згодом, наприкінці XIX і на початку XX століття воно зазнає пору глибокого господарського занепаду. Причиною цього було з одного боку обезземелення селянства — особливо незаможніх, а почасти й середняцьких його елементів, низький рівень сільсько-господарської техніки, повсякчасні недороди, а звідціля брак засобів до існування і хронічне напівголодне життя, а з другого—зростання капіталізму в сільському господарстві, що з кінцем XIX стол. набуває на Україні все більшої сили, тяжко відбиваючись на дрібніших селянських господарствах, доводячи їх часом до повної руїни. А таких дрібних малоземельних господарств на Україні на початку XX стол. за даними статистики нараховувалося по окремих губерніях від 35,4% до 57,6% [1]). Ці числа, отже проречисто говорять про крайню степінь земельної тісноти, про недостатнє забезпечення селянства землею. Щоб закрепитися на своєму господарстві і бодай утримати його від дальшого розроблення і занепаду, малоземельне селянство на Україні жадібно поривається до землі. Ясна річ, що всі поривання призводять селян до конкуренції, до боротьби за землю не тільки поміж тими хто шукав землі та земельними власниками, але й поміж собою. Вже напередодні 1905 року боротьба за землю, за поширення селянського землеволодіння і селянського землекористування на Україні була за основну вісь, що навколо неї групувалися усі інші моменти господарського та суспільного життя селянина. Це малоземельне селянство жадібно поривалось до землі, а втім набувати землю вдавалось йому дуже рідко. Щоб купити декілька десятин землі чи найняти її за гроші, треба було мати відповідні ресурси, певну кількість власної землі з добре організованим господарством. А всього цього в українського незаможнього селянина бракувало. Поширити площу землекористування такий селянин що-найбільше міг тільки через натуральну оренду панської землі, і ось ця відробіткова форма оренди, ця найбільш кріпосницька форма використовування поміщицьких земельних володінь і пригнічувала якраз малоземельну бідноту, особливо на Лівобережжі. Така оренда панської землі, розуміється, ніяк не могла поліпшити матеріяльного стану українського селянства. І хоч не скрізь на Україні вона була росповсюджена, а навпаки, в більшості губерень поширена була оренда грошова, та проте від цього мало було користи для малоземельного селянства, бо орендні умови були такі тяжкі, що йому не під силу було орендувати її.Коли-ж селянин і брав землю, то йому доводилося платити поміщикові таку високу орендну плату, що вона забирала навіть велику частину заробітньої плати селянина, зменшуючи часом навіть і самі засоби виробництва. Навіть по районах багатих на землю, орендна плата на початку XX ст. на Україні так сильно зросла, що призводила і в них до скорочування засобів виробництва. За даними Маслова, в Херсонській губерні ще наприкінці XIX стол. пересічна орендна плата піднеслася була так високо, що орендар мусив покривати її зі своїх лишків, з попередніх літ, а що їх звичайно не було, то із засобів продукції, цеб то мусив продавати худобу, мертвий реманент то що [2]). Згодом справа ускладнялася ще більше, бо окрім збільшення орендних цін зменшувалися на Україні і орендні фонди. Отже надії на експлоатацію панських земель у звязку з цим і зовсім щезли. Селянські наділи зі зростанням населення, що далі, то все більше дробилися; дрібне селянське господарство, обтяжене ріжними податками і повинностями, билося в економічних корчах: процес руйнації його довершувався. Величезна кількість зубожілого й збанкроті-

[1]) П. Маслов, «Крестьянское движение в России», т. II, вид. 1924 р.
[2]) П. Маслов, «Аграрний вопрос...» II, с. 11.

лого селянства переходила в категорію наймитів або сільсько-господарського пролетаріяту, який заповнює собою всі панські маєтки, заводи, фабрики, копальні та всякі инші капіталістичні підприємства. Та проте лише частина з них знаходила постійну роботу, решта працювала тільки посезонно, здебільшого повертаючися взимку до своїх зруйнованих господарств та напівголодних родин. І, до речі, поверталися такі заробітчани чи батраки здебільшого з порожніми руками, бо величезна конкуренція заробітчан знижувала заробітню платню до мінімума. Нарешті була й така частина селянства, що й зовсім не знаходила місця для себе в поміщицькім господарстві і таким чином засуджена була на голодування. Все це призводило до суперечностів і до величезного антагонізму українського селянства з одного боку і поміщиків та й селянської буржуазії з другого. Такий економічний стан селянства в великій мірі сприяв розвиткові революційних настроїв на селі, а в момент загострення—й селянським розрухам. Характерно, що українське селянство, перебуваючи в тяжкому економічному стані і виявляючи супроти поміщика величезне незадоволення, хоча й свідоме було своєї сили, а все-ж таки увесь час оглядалося на події в місті. Стихійні виступи його, здебільшого запізнювались, і це дуже підривало революційну силу як міста, так і села. Російський центральний уряд, як і місцева адміністрація все це дуже добре розуміли і цілком спокійно посилали всі військові сили в район вибухів та жорстоко втихомирювали їх.

Таким чином селянська проблема на Україні аж до 1917 р. так і залишилася нерозвязана. Суспільно-правовий стан українських селян за останні десятиліття також мало в чому відмінився. Після реформи 60 р.р. минулого століття відмінився він на Україні хіба лише в тім, що селян перестали вважати за приватню власність поміщиків, казни та уділів. Ніяких особливих прав селяни не дістали. Вони так і залишилися «тягловим» станом, який виконував і далі ріжні повинності. А щоб вони не ухилялися від виконання цих повинностів, вони були зобов'язані круговою порукою, а щоб і на далі утримати їх у певній пошані до поміщика, запроваджено інститут земських начальників, наділених судовою владою та широкими адміністративними правами. Участь селянства в місцевім самоврядуванні зведено на нуль, а до політичного життя краю також усякими способами селянство не допускалось. Більше того: починаючи з 90 р.р. XIX стол. на Україні навіть кандидатури від селян до місцевих самоврядувань намічали земські начальники, а затверджували губернатори. Мало покращав соціяльно-економічний і політично-правовий стан селянства і після революції 1905 р. Правда, був момент, після 17 жовтня 1905 р., коли здавалося самодержавна російська влада от-от рухне, коли під натиском революційних сил будуть знесені і всі її атрибути: приватня земельна власність, інститут земських начальників тощо, коли і проскрибована верства населення України—селянство звільниться від ріжних обмежень, коли воно після довгої боротьби зможе зажити новим вільним життям,—але так тільки здавалося. Хутко українське селянство переконалося, що всі його надії і плани передчасні, що головні моменти соціяльної боротьби ще попереду і тільки назрівають. Щоб зберегти дворянське землеволодіння, поміщицьке господарство, напівкріпосницький земельний лад та дворянсько-поліцейську державну систему, що той лад охороняла, російський уряд як-найгостріше почав напосідати на революційні сили, і зокрема на українське селянство, що в корені підточували і руйнували їх. Перемігши революцію, офіціяльна урядова реакція в крові потопила і всі селянські жадання землі і волі, викликаючи цим самим правдиве з боку селянства обурення і зненависть до поміщика. Таким чином, як бачимо, не розвязано селянської проблеми і в революцію 1905 року. Свою давно мрію про знищення пана і поділ його землі селянство не здійснило, соціяльну

нерівність не ліквідувало. Треба було великого революційного зрушення, щоб усі ці селянські мрії здійснилися. І воно сталося в 1917 році.

Перше як робити аналіз ріжних течій в українській науковій літературі за останні 10 років (1917—1927), студіюючи селянське питання, ми навмисне зупинилися, хоч і в коротких рисах, над тим соціяльно-економічним і політично-правовим станом, у якому перебувало селянство України за останні часи. І зупинилися саме тому, що майже всі дослідники селянського питання як за часів дореволюційних так і після революційних завсіди в своїх працях торкалися того чи иншого моменту з цієї наміченої сфери. Так, приміром, одні з них за причину селянських хвилювань вважали переважно агітацію ріжних соціялістичних партій, другі, навпаки, вказували як на основну причину незабезпечення селянства землею, на тяжкі орендові умови, на кризу селянських господарств і взагалі на умови економічні. Нарешті, були й такі дослідники, котрі підносили думку, що селянські хвилювання були наслідком соціяльної й політичної нерівноправности. І коли, повторюю, проаналізувати навіть не всі, а лише головніші праці з дослідження селянського питання тільки за якихось 20—30 років, то можна пересвідчитися, що всі ці моменти в тих дослідах є в більшій чи меншій степені. Але в працях що до дослідження селянського питання, які вийшли за останні 10 років, дослідники головну увагу звертають на економічний стан селянства, відкидаючи ріжні инші пояснення, як наприклад згадки про патріотичні почуття селянства, що їх виразно підкреслювали попередні дослідники, от як автор статті «Крестьянское движение на Черниговщине» в «Историческом Вестнике» за 1913 рік.

Для дослідника, який добре розумів дійсну суть систематичних селянських невдоволень і хвилювань, до 1917 р. не завжди легко було висвітлювати в своїх працях оті причини. На перешкоді цьому стояли здебільшого умови об'єктивні, от як цензура, неможливість користуватися найголовнішими архівними фондами, то що. Річ у тім, що для дослідника селянського питання такі надзвичайно цінні фонди як архіви судової палати, окружних судів, канцелярій губернаторів, генерал-губернаторів, жандарських управлінь, департаменту поліції, казенної палати, селянського і дворянського банків,—усе це було таємницею. Отже, при всім бажанні дослідника селянського питання, всі ці матеріяли раніш не можна було використати для його праці. Він мусив тоді для висвітлення певних моментів задовольняться звістками із періодичної преси, а тому не завжди об'єктивними і не завсіди точними. Цим, розуміється, ми зовсім не маємо на меті підносити й підкреслювати об'єктивність відомостів жандарських ротмистрів і полковників, поліцейських урядників і приставів, судових слідчих і прокурорів. Навпаки, безсторонній дослідник і тут не може не добачати суб'єктивности. Та проте це не турбує дослідника селянського питання. Використовуючи всі ці матеріяли, він має можливість перевіряти певні факти, через порівняння їх у ріжному освітленні. Порівнання таких матеріялів як донесення жандарських ротмистрів про певні події, приміром селянські заворушення в якомусь місці, акти обвинувачення тих самих селян та свідчення їх самих на судовому процесі можуть дати повну об'єктивну картину селянського соціяльно-економічного і культурного життя, і не тільки можуть, але й дають. Доказом на це є більшість наукових праць про селянське питання за останніх 10 років.

Дослідники останнього десятиліття неоднакову увагу звертали на ріжні періоди історії селянства. Тим часом, як соціяльно-економічне, політичне й культурне життя українського селянства починаючи з другої половини XIX і початку XX століття виявлено порівнюючи добре, попередніх століть XVII—XVIII дослідники торкалися в своїх працях якось мало, побіжно, у звязку з иншими моментами. Пояснюється це, мабуть тим зацікавленням,

який викликають до себе у дослідника селянського питання нові матеріяли, що були колись заборонені для використовування і до яких тільки з революцією 1917 р. відкрився доступ. Та проте, повторюю, селянське питання і за попередні століття знайшло свій вияв в українській науковій продукції за останніх 10 років. Спинимося лише на головніших працях дослідників, які так чи инакше торкалися цього питання, і то не в загальних курсах історії, а тільки в окремих статтях і розвідках.

Минувшині селянського питання, власне екномічному станові селянства в XVI столітті, було присвячено брошуру *акад. М. С. Грушевського:* «Студії з економічного життя України», що вийшла в 1918 році. В ній автор між иншим яскраво показав як разом з поширенням фільваркового господарства селянство економічно підупадало в звязку з відбиранням селянських ґрунтів, роздробленням селянських господарств і величезним зростанням панщини (ст. 57), а також яким чином спролетаризоване селянство пробувало робити опір економічному гнітові через утікання і переходи. Економічного життя селянства у XVIII стол., хоча й побіжно торкається *М. Слабченко* в своїй книзі: «Организация хозяйства на Украине», подаючи картину, як селяни в звязку з війнами Хмельницького нищили панське господарство та домагалися політичних прав, рівноправности з козаками то що (т. I, стор. 24). У статті «Гетьманські земельні універсали 1660—70 р.р.», надрукованій в «Історично-Географічному Збірникові УАН», вип. I проф. *О. С. Грушевський* спинився на політиці перших гетьманів що до врегулювання селянських відносин того часу.

Ширше в українській науці представлено селянське питання в XVIII стол. Тут маємо цілу низку праць, що в них дослідники в більшій чи меншій мірі торкалися цього питання. Так, у звязку з розробленням матеріялів Рум'янцевської ревізії селянського питання торкалися в своїх працях *М. Ткаченко:* «М. Остер XVII—XVIII в.», «Канівська сотня Переяславського полку за Рум. ревізією»—(«Зап. Іст. Філ. Від.» кн. VII, VIII), *І. Пустовійт* («М. Козелець в 60 р.р. XVIII стол.»), *І. Мандзюк* («Гоголівська сотня Київського полку 1766 р.»), *В. Юркевич* («Селянські переходи та пограничні комісії половини XVIII в.). Торкався побіжно цього питання і *О. Баранович* у своїй студії: «Нариси магнатського господарства на Волині у XVIII в.», указуючи як саме своєю системою допомог під час колонізації, під час ріжних нещасть, фільварок штучно підтримував бідніше селянство, не давав йому пролетаризуватися і разом з тим як він своєю системою опіки над усім господарством селянина не давав рости і заможнішим елементам селянства (с. 45).

Нарешті це селянське питання повстало і перед дослідниками гайдамацьких рухів. Маємо тут на увазі проф. *О. Ю. Гермайзе, М. Яворського* і *М. Горбаня.* Що правда, не всі ці дослідники гайдамацьких рухів визнавали ролю селянства в цих рухах в однаковій мірі. Зокрема проф. О. Ю. Гермайзе вважає, що Коліївщина була ділом степового українського гультяйства, відірваного від хліборобства, гультяйства, що зібралось по запорізьких степах на рибальських промислах, проминяючи риболовлею та торгівлею. Отже на думку проф. Гермайзе, не правобережне селянство становило головні кадри гайдамацьких ватаг, але переважно обезземелені, відірвані від ріллі спролетаризовані *колишні* селяни й козаки Лівобережжя та Правобережжя, що займалися степовими добичницькими промислами, ходили в найми, нарешті брали участь у внутрішній торгівлі чумацького типу. Проте все-ж і проф. Гермайзе визнає, що правобережне селянство приєднується до гайдамацьких загонів пізніше, творячи новий дальший акт кринової трагедії [1]). Аналогічної думки про ролю селянства в гайдамацьких рухах

[1]) «Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів», «Україна», 1924 р., кн. 1—2, с. 34.

дотримується і другий дослідник—*М. Горбань* у статті: «Гайдамаччина 1750 року»[1]). Зате *М. Яворський* вважає, що селянство відограло велику ролю в гайдамацьких рухах. Гайдамаччина на його думку була революційною течією організованого селянства та соціяльно-політичним кривавим протестом проти шляхетської анархії і шляхетського паразитизму. Цю думку доводить він як в статті «Україна в епоху капіталізму»[2]), так і в «Нарисах з історії революційної боротьби на Україні».

Більше уваги притягла до себе селянська проблема за XIX стол. Ми вже не кажемо про згаданих нами дослідників як *Яворський, Слабченко,* що в своїх роботах над дослідженням економічного життя України торкалися й ролі селянства, його економічної й політичної боротьби. Кілька дослідників вже дали статті в академічних виданнях, що присвячені економічному життю українського селянства XIX стол. Так, в «Українському археографічному збірникові» (т. I) надрукована цінна стаття *Михайла Корниловича:* «Бібіковські обов'язкові інвентарі й селянство у володимирському повіті на Волині». В ній автор на підставі як друкованих джерел так і матеріялів архівних з'ясовує спочатку той жахливий економічний стан, у якому перебувало селянство Волині, Київщини й Поділля в 40-х р.р. минулого століття під владою здебільшого польських поміщиків. Економічні утиски і зловживання над селянами не раз викликали серед них заколоти, а то і еміграцію в сумежну з Волинню Галичину. Народні маси української сільської людности на Правобережжю, на думку автора, опинилися в такому тяжкому стані, що в російського уряду виникло навіть побоювання, що маса народня або цілком охолоне до уряду, або стане на шлях кривавої пімсти, як це було в сумежній Галичині. Таким чином самі вже політичні міркування вимагали від уряду активно виступити, щоб полекшити долю селян і обмежити поміщицьку над ними владу. Але реформа, що її переведено, мало задовольнила селянство; економічний стан його і на далі залишився скрутний; тягар панщини не полекшав. Інвентарна реформа позитивний наслідок, на думку автора, мала лише в тім, що селянське питання, яке досі було не більш і не менш як хатньою справою поміщиків, вона хоча й не рішуче, але всеж таки намагалася перевести до станово-правних форм.

Селянського питання цих самих часів торкається і другий автор, а саме *С. В. Шамрай* у статті: «Винницьке селянство 1840 р.р.[3]). Автор подає картину того протипанського селянського руху, який відбувався на Поділлі. Як на зразок його він указує й аналізує селянські хвилювання у с. Кустовицях та Заливанщині Винницького повіту на Поділлі, які дійшли тут великої інтенсивности й розмірів. Щоб заспокоїти селян мусила влада викликати сюди навіть військо.

Що до селянського питання на *Лівобереж жі* в 40—50 р.р. XIX стол., то йому присвячують свої розвідки *Г. О. Дьяков* («До характеристики експлоатації покріпаченого селянства») і *О. Назарець* («До історії форм боротьби селян за визволення»), обидві в «Науковому Збірникові» Харківської Науково-Дослідчої Катедри, Історії Української Культури. Перша робота, *Г. Дьякова* накреслює загальні моменти кріпацької експлоатації, що є такими характерними для цілого кріпацького ладу. Поміщицько-кріпацькі взаємини він аналізує на фактах у цілій низці сел Лівобереж жя, а саме Харківської губерні. Проте ширших узагальнень, стверджених економічними позиціями, він не робить. Другий нарис, *О. Назарця,* стосується до питання про форми боротьби того самого селянства на підставі окремих епізодів в

---

[1]) «Науковий збірник» харківської н. д. катедри істор. української культури.
[2]) Вип. I, 1924 р., с. 27.
[3]) «Історично-Географічний Збірник», т. I, вид. УАН.

поміщицьких маєтках Харківщини. В цьому, власне, й полягає ввесь зміст статті автора. До цеї-ж таки групи нарисів можна залічити й розвідки *М. Тихонова* («Селянський рух на Слобідській Україні у звязку з реформою 19 лютого 1861 р.») і *О. Багалій-Татаринової* («Нариси з історії військових поселень на Україні»), що надруковані в тому-ж таки збірникові. Обидва ці нариси характеризують два найгостріші моменти з селянських повстань-заколотів і звязані з двома найголовнішими з історії Слобожанщини подіями XIX стол.: організацією військових поселень на початку століття та реформою 1861 року.

Зі сфери дослідів селянського питання на Правобережжі половини XIX стол. маємо статтю *С. Шамрая:* «Селянські розрухи на Правобережжю в середині XIX віку», надруковану в «Записках Іст.-Філ. Відділу УАН». Як відомо, на Київщині в 50-х роках відбувалися повстання селян проти поміщицької експлоатації, а також із метою здобути собі волю. До цієї категорії повстань можна зачислити і так звану Київську Козаччину, цеб-то повстання селян у 1855 році, що обхопило трохи чи не цілу Київщину. Але про нього автор друкує окрему роботу. В названій же статті зупиняється він лише на окремих епізодах із селянських хвилювань в окремих селах Подільської й Волинської губерень, і то на таких, що відбувалися за декілька років перед Київською Казаччиною. Всю ту селянську боротьбу, всі активні виступи селян проти поміщицької експлоатації він пояснює тими економічними умовами, серед яких перебувало селянство Правобережжя в ті часи.

Ми згадали тут праці чи досліди з селянського питання лише спеціяльно присвячені йому. Але поруч цього торкаються його за цей період (XIX століття) в своїх працях і інші дослідники, от як *М. Яворський* («Україна в епоху капіталізма», Нариси з історії революційної боротьби на Україні»), *М. Слабченко* («Матеріяли») то-що

Але найбільше праць в українській науковій літературі, що вийшли за останні 10 років, присвячені селянському питанню з XX ст.

Насамперед треба підкреслити видання матеріялів з селянських рухів на Полтавщині й Харківщині 1902 року Російським Центральним Архівом, що на підставі їх *Мірза Авак'янц* випустила в 1924 році розвідку «Селянські рухи 1902 року на Полтавщині». Хоча авторка використала не ввесь матеріял, що потрібний для цеї роботи, проте вона дала добру роботу, яка виясню̀є дійсні причини отого зрушення, отих селянських хвилювань, що так раптово і несподівано для російського уряду відбулися в кількох губернях України — Полтавській, Харківській і почасти в Чернигівській. Добре висвітлено в роботі й ролю економічних факторів, що відіграли домінуючу ролю і були за головну причину селянських хвилювань. Підкреслила в праці авторка й моменти революційної агітації серед селянства. Взагалі в своїй роботі Мірза-Авак'янц указала на той поворотний момент, що виник у звязку з селянськими рухами в названих губернях не тільки в масах самого селянства що до усвідомлення як економічної так і політичної своєї ролі, але і в колах урядових. Селянські рухи 1902 р. справді бо були першою спробою селянства в новішу добу вийти на шлях соціяльної боротьби, хоча й спробою бунтарською, без загальної програми, без більшої організації, без звязку з иншими класами громадянства. Аналогічні думки підкреслює й *А. Козаченко* в своїй статті: «Нариси з історії революції 1905—1907 р.р. на Полтавщині», надрукованій у «Науковому Збірникові» Харківської Науково-Дослідчої Катедри Історії Української Культури. Що правда, Козаченко поруч із стихійністю селянських хвилювань бачить і де-які моменти організованости, от як сільсько-господарські страйки, знимання «чужих» робітників із роботи в економіях то що. Поряд із економічними ви-

могами селянство Полтавщини, на думку автора, ставило й вимоги політичного характеру, от як скасування поліції та інституту кінних стражників, несплачування податків, домагання нових законів і т. п. Козаченко, як і Мірза-Авак'янц, підкреслили, що движучою силою в аграрній революції було незаможнє селянство, не сільська буржуазія, як про це говорив М. Покровський, а як раз середняки і сільський пролетаріят та напівпролетаріят. Селянська буржуазія становила тут, мовляв, меншість, і тому зразу-ж таки виявилася її як економічна так і політична нездатність та неспроможність опанувати рух, направити зусилля та домагання для задоволення своїх інтересів.

Аграрних розрухів на Лівобереж'жі торкалися за роки революції 1905—1907 р.р. й инші дослідники [1]). Передусім треба підкреслити статтю *В. Євфимовського:* «Крестьянское движение на Черниговщине в 1905 г.» — що надруковано її в «Летописи Революции» (№ 2 за 1925 р.). Робота цікава тим, що в ній накреслено динаміку селянських розрухів, а також, подано на підставі архівних даних найголовніші епізоди з селянських хвилювань. До цього самого типу праць належить і робота *І. Дроздова:* «Аграрные волнения в Черниговской губернии в годы первой революции», що вийшла окремим виданням також у 1925 році. Як і стаття В. Євфимовського, робота Дроздова знов-же таки дає самі тільки епізоди, одну динаміку селянських хвилювань на Чернигівщині. Економічних передумов селянських хвилювань, обидві вони, а особливо друга, торкаються лише побіжно.

В роботі *В. Іванушкина:* «Селянський рух 1905—6 року на Київщині» навпаки економічні передумови становлять зміст майже всеї праці. До того ж стосуються вони в великій мірі не тільки Київщини, а і всього Правобережжя. Зате селянські розрухи, їх розвиток і криза висвітлено в недостатній мірі.

Селянського питання в инших губернях України також торкалися ріжні автори. Такі статті присвячені були до ювілею 1905 року. Але нового в наукову літературу вносять вони дуже мало. Це здебільшого ріжні популярні нариси, і тому ми поминаємо їх.

Але поруч із таким порайонним дослідженням селянського питання по окремих губернях, були спроби огляду селянських рухів і для всеї України. До такого роду праць треба залічити насамперед роботу *В. Качинського:* «Селянський рух на Україні в роки 1905—7». Ця робота інтересна тим, що автор її поставив на меті ширше завдання, а власне: з'ясувати всі ті явища як економічного так і політично-правового характеру, що були за основні причини до селянських розрухів на Україні. І в звязку з специфічністю їх для кожної губерні, і форми самого руху варіюються в кождій з них. Автор у своїй праці проаналізував селянське питання лише за один 1905 рік, пообіцявши продовжити працю, але вже і в цій своїй першій частині він висвітлив багато цікавих моментів з економічного й політичного життя селянства та його боротьби за поліпшення свого стану. Він визнає в ній не тільки позитивні риси тої боротьби, але й негативні.

До такого самого роду студій треба зачислити й роботу *Мірзи-Авак'янц:* «Селянські розрухи на Україні 1905—7 року». Авторка і цеї студії поставила собі за мету схарактеризувати селянську проблему за роки першої революції, з'ясувати причини селянського незадоволення й селянських розрухів, що охопили в роках 1905—6 майже всю Україну, але виконати своє завдання вповні їй не пощастило. Мало обґрунтовала вона свої тези, дарма, що такого матеріялу для його є доволі в розпорядженні дослідника. Мало відділила уваги авторка і наростанню політичної свідомости серед українського селян-

---

[1]) Взагалі треба підкреслити, що 20-літній ювілей революції 1905 року спричинився до виходу багатьох праць і статтей з селянського питання на Україні.

ства. Обидві ці праці (Качинського і Мірзи-Авак'янц) цінні тим, що ставлять селянське питання на весь зріст, підкреслюють його інтерес і значіння і для економіки, і для політики.

Ми спинилися тільки на *головніших* працях з селянського питання в українській науковій літературі. Опріч них є ще чимало і статтів, де його побіжно підноситься от як *А. Ріша:* «Очерки по истории Спилки» (в «Летописи Революции» за 1925 рік № 2) то що, і ріжних матеріялів, що друкуються по ріжних збірках, от як «1905 год на Украине» і т. д. Але вже й ця наукова продукція за останніх 10 років яскраво свідчить, наскільки селянське питання інтересує дослідників, оскільки широко розгортається робота над його дослідженням і як саме поширюється продукція спеціяльних йому присвячених праць. Цікаво підкреслити, що дарма що селянська проблема з революцією 1917 року починає набирати дуже великого значіння як у сфері економіки так і політики, проте все-ж в українській науковій літературі цей період якось відстав. Окрім дрібних статтів здебільшого газетного характеру, чогось ширшого для характеристики сучасного з 1917 року, економічного стану селянства в науковій літературі, оскільки нам відомо, не було. Таке явище можна пояснити мабуть умовами об'єктивними і насамперед браком відповідних матеріялів для таких дослідів. Але треба сподіватися, що з упорядкуванням архівів, з поширенням колективних студій над виборкою з них відповідних матеріялів і їх виданням, а також після систематизації статистичних даних (як результатів всенароднього перепису останніх років),—і ця прогалина із студій селянського питання буде в українській науковій літературі заповнена.

Сільвестр Глушко.

ПАВЛО ФЕДОРЕНКО.

ЗАВДАННЯ ВИВЧЕННЯ МАНАСТИРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.

(Робочий план і огляд архівного матеріялу).

I.

Є деякі питання й деякі пам'ятки української історії, опрацьовування яких не під силу одному дослідникові й вимагає об'єднаної праці цілого наукового колективу. Звичайно ця колективна праця провадиться стихійно: кожен за свій страх, за своїм планом бере ту чи иншу частину питання, бере на облік працю попередників, притягає той матеріял, що невикористаний або мало використаний у попередніх працях, і вносить і свою частку в розробку даного питання. Стихійною ми цю роботу звемо тому, що тут нема загального плану праці. Вся сума праці, коли її розглядати в цілому, це сукупність окремих індивідуальних праць, об'єднаних лише бажанням розвязати дане питання, а не загальним планом праці. З цього боку дуже цікава історія розробки такої великої пам'ятки, як Рум'янцівська ревізія, що її виклав М. М. Ткаченко [1]). Візьміть, напр., з цієї історії питання про розробку таблиць Рум'янцівської ревізії й простежте головні етапи цієї роботи. Спочатку окремі індивідуальні спроби. Потім стихійне об'єднання праці навколо найбільш вдалих індивідуальних спроб, напр. так званий «мякотінський напрямок». Спроби планомірної колективізації праці (спроби організації роботи під керівництвом проф. В. Є. Данилевича, організації систематичних студій над Рум'янцівською ревізією в студенському семінарі проф. О. С. Грушевського та істор. секції Укр. Акад. Наук). Цей складний шлях неминуче приводить до висновку «привести до відому всю існуючу кількість томів Рум'янцівської ревізії, описати та видати цей опис». І дальшим ступнем повинно бути систематичне наукове студіювання Рум'янцівської ревізії за певним планом. Отже при вивченні пам'яток і питань, що їх розробляти не під силу одному дослідникові, ми від окремих стихійних індивідуальних спроб доходимо до ідеї кооперування наукових сил на основах планування праці.

Питання про кооперування наукових сил та планування колективної праці—питання «першої потреби».

Його потреба диктується, по-перше, станом архівного матеріялу, що його належить дослідити. Штати наших «науково-організованих архівосховищ» остільки малі, що нема ніякої надії сподіватися на те, щоб хоч найважливіші архівні фонди були приведені до такого стану, що їх ближчого десятиліття можна було б науково досліджувати. Виникає питання про певну чергу в справі впорядкування архівних фондів. Порядок цей тепер частково намічає Центральне Архівне Управління, частково архівні органи на місцях. Органи, що планують наукову працю (Укр. Акад. Наук, дослідч. катедри)

[1]) «Україна» 1924 р. кн. 3.

могли б ув'язувати свої робочі плани з планами праці архівних органів, висовуючи в першу чергу потребу впорядкувати (концентрувати, скласти описи і т. и.) ті архівні фонди, що їх мають розглядати цілі дослідчі об'єднання. Але й при цьому, можна сказати напевне, праця архівних органів буде відставати. Наукове кооперування могло б і тут відограти велику ролю, використовуючи молоді сили наших катедр, семінарів і т. и., щоб пройти з ними потрібну школу архівної справи, шляхом практичної роботи що-до впорядкування архівних фондів, які потрібні для колективного дослідження. Спроби, за приватною ініціятивою, в цьому напрямку ми бачимо в Київі, Чернигові та инших містах. Це один позитивний бік наукового кооперування.

Друга сторона є ось у чому. Коли ми простежимо той покручений шлях, яким пройшла розробка того чи иншого питання, то ми побачимо, що історія цієї стихійної розробки—це історія непродукційної витрати величезної кількости дослідницької енергії. Оцінюючи остаточні наслідки, ми хоч тепер можемо встановити той план праці, який привів би до даних наслідків коротчим та простішим шляхом ніж шлях стихійний. Повстає питання, чи не можна, на підставі методичного досвіду, підходячи до вивчення будь-якого питання, зарані накреслити план праці, який можна б покласти в основу колективної розробки даного питання. Запевне я розумію, що, напр., ті шляхи, якими вивчали Рум'янцевську ревізію, пройшли не без користи: в процесі роботи набувається досвід, виробляються методи і т. инш. Але як би на початку вивчення Рум'янцевської ревізії хто-небудь, хоч би той же О. М. Лазаревський, на підставі попереднього вивчення цієї пам'ятки, накидав би хоч приблизний робочий план всебічного її вивчення, я гадаю, що такий план значно скоротив би вивчення цієї пам'ятки. Він би примусив дослідників, перше ніж починати яке-небудь часткове питання в цій галузі, подумати над працею в цілому, обміркувати труднощі, що мають бути. Можливо, що цей попередній план зразу-ж викликав би заперечення й появлення нових планів. У всякому разі цей обмін думками *перед* вивченням будь-якого великого питання безперечно приніс би користь справі, бо дав би можливість дослідникам орієнтуватися в питанні про план усієї праці в цілому, перше ніж починати опрацьовувати будь-яке часткове питання.

Такі в загальних рисах думки, що примушують мене поділитися невеликим досвідом в галузі розробки питання *про манастирське хазяйство Гетьманщини в XVII—XVIII ст.*, яке цілком заслужено починає притягати увагу дослідників [1]). Стаючи до роботи над цією темою, я керувався такими загальними міркуваннями. У кожного дослідника, який самостійно починає вивчати будь-яке велике складне питання, не повинно бути упередженої (тенденційної) думки та готових висновків. Висновки повинні з'явитися як наслідок вивчення фактів. Але для вивчення фактів треба мати попередній цілком певний план, себ то те, що тепер зветься робочим планом. Такий робочий план я й склав *для себе*, наперед ознайомившись у загальних рисах із тим матеріялом, що я мав розглядати. Цим визначається й моє ставлення до складеного плану. Запевне, коли ми ближче й глибше ознайомимся в процесі роботи з джерелами, цей план, зберігаючи основні риси, може змінитися, поширитися й поглибитися. З другого боку певні зміни до нього можуть бути внесені під впливом критики. Отже я дивлюсь на цей план саме, як на робочий план, складений *для себе*. В теперішній стадії роботи він подає мені надію на те, що таким шляхом забезпечується, по-перше, всебічність охвату, а, по-друге, перемога над ріжноманітністю виучуваного явища.

До цього часу ніхто до вивчення українських манастирів *в цілому* не

[1]) Див. проф. *О. Грушевський,* Господарство Київської мітрополії та манастирів («Україна» 1924, кн. 3).—Доповідь О. Ю. Гермайзе на пленумі н.-д. катедри іст. України в Київі.

підходив, маючи за вихідну точку вивчення економіку. До революції, за панування православної церкви, манастирями інтересувалися переважно церковні письменники, історики церкви. Тим то і підхід до вивчення у них був спеціяльний. Манастирі інтересували цих істориків лише з боку їхнього церковно-громадського значіння, а зважаючи на те, що церква протягом всіх епох відограваля політичну ролю, вони виясняли й політичну ролю манастирів. З багатих і ріжноманітних архівних джерел вони брали цілковито визначену категорію історичних фактів: момент закладу манастиря, опис церков і манастирських будівель, славетних і вікопомних святинь, церковних уборів і відомости за гідних пам'яти архіпастирів, фундаторів і благодіїв манастиря. Такі відомості, до речи сказати, суперечливі і критично не перевірені, можна знайти в таких каталогах манастирів, як, наприклад: «Полное собраніе исторических сведеній о всех бывших и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в Россіи», що склав 1852 року А. Ратшин, в «Матеріялах для историко-монографическаго изследованія о православных монастырях в Россійской имперіи» В. В. Зверинского (1890 р.), в «Історіи Россійской іерархіи» архімандрита Амвросія та численних брошурах і книгах, присвячених тому чи иншому манастиреві. З цієї літератури виділяється найширшим захватом матеріялу «Историко-статистическое описаніе Черниговской епархіи» архієп. Филарета Гумілевського. В ньому описано чернігівські манастирі. Але-ж що-до цієї книги, можна погодитись з думкою О. М. Лазаревського, що вона належить до числа найменш оброблених творів архієп. Филарета. «В цьому творі доволі уважно оброблена лише історія першорядних манастирів; історію невеликих манастирів викладено доволі поверхово, при чому автор майже не користувався манастирськими паперами, що переховувалися в чернігівській казенній палаті» [1]). Але, додам я з свого боку, архієп. Филарет для своєї роботи використовував манастирські архіви й книгозбірні. Отже, в його праці ми зустрічаємо не тільки покликання на документи, але й самі автентичні документи, при чому трапляються, певна річ не систематично, уривочні й випадкові відомості за манастирське господарство. До цієї-ж категорії праць, що поширили рямці дослідження аж до вивчення економіки, слід віднести й такі монографії про окремі манастирі, як, напр., книга секр. Черниг. архівн. ком. П. М. Добровольського «Черниговскій Елецкій успенскій первоклассный монастырь» (Черн. 1900). Дарма, що велике місце тут уділено господарству манастиря, методи і мета досліджування в цій роботі лишаються старі. В цю останню галузь де-що нове вніс О. М. Лазаревський. Велика кількість використаного ним архівного матеріялу, що переховувався в чернігівській казенній палаті з часу секуляризації манастирського майна, і суто науковий інтерес, який керував О. М. Лазаревським в його історичних розвідках, привели його до того, що він підійшов і до манастирів з новими мірками й критеріями. Всупереч старим інтересам, цей історик переважно соціяльних відношень Гетьманщини, скупчив свою увагу на соціяльній ролі манастирів і чернецтва. В своїому «Описаніи Стар. Мал.» головним чином, він подав цілу низку невеликих монографій про манастирі, критично перевіривши фактичний матеріял, що подають його попередники, і скупчив наукову увагу на таких питаннях, як історія манастирського землеволодіння, боротьба за робочі руки, манастирська колонізація й т. инш. Спиняючись на соціяльній ролі манастирів, він використав в великій мірі матеріяли, що характеризують побутову сторону чернечого життя. «Крім старшини — каже М. С. Грушевський—була ще инша соціяльна верства, яку з завзяттям виводив на чисту воду О. М. Лазаревський—це манахи. Манастирське хазяйство й соціяльні привілеї манастирів відограли велику ролю в соціяльно-еконо-

[1]) *Лазаревский А. М.*—Опис. Стар. Мал. т. I, ст. XVI.

мічній еволюції Гетьманщини. Але О. М. цікавило не так це, як чернецька розпуста, насильство й своєвільство та захоплення земельними благами. Його «Очерки» надруковані 1874 року й сторінки, присвячені манастирям в «Описаніи» особливу увагу звертають на ці сторони чернечого життя» [1]).

Таким чином О. М. Лазаревський підійшов до манастирів і чернечого життя, як історик соціяльних відношень Гетьманщини. Але, вивчаючи соціяльну сторону життя, він не міг не зачепити економіки. Забираючи глибоко плугом ґрунт, він порушив і підґрунт.

Так, наводячи відомості про склад чернечий Кербутовського манастиря, О. М. Лазаревський зазначає, що «всі черниці, крім двох, були козачки або селянки, тоб-то з народу, до того ж з найближчих до манастиря сел, не далі як 50 верст навколо. Приходили вони до манастиря по більшості віком 15—20 років, навчалися тут грамоти та рукоділля, після чого років 25—30 постригалися в черниці й потім призначалися до ріжних «послухів», себ-то до переведення й виконання тих чи инших господарських обов'язків в манастирі (на кухні, пекарні, шафарні, паламарні й т. инш.) та в його маєтках». Отже ми бачимо, приходить до висновку О. М. Лазаревський, «що сільський жіночий манастир, подібний до Кербутовського, *складав собою громаду більш економічну ніж релігійну*» [2]). Це цілком правильна ідея. І вона правильна не тільки що-до сільського жіночого манастиря, як Кербутовський, але ж її можна поширити на всі манастирі даної доби. Хоч її чітко формулював О. М. Лазаревський, описуючи один манастир, але видимо коли він зазначав кількість крамниць в манастирських вотчинах, шинки, млини й инші підприємства та промисли манастирські, ця ідея, в підборі подібного матеріялу, була в нього за провідну. Разом з тим в своїх роботах він зібрав великий матеріял з історії манастирського землеволодіння, цієї основи манастирського господарства.

Як бачимо, О. М. Лазаревський підвів нас як раз до манастирського господарства. Тільки після робот О. М. Лазаревського є змога поширити сферу вивчення цієї галузі й підвести під вивчення соціяльних відносин економічну базу, скупчивши увагу на головному: на вивченні манастирського господарства. В цьому напрямку і йдуть дальніші роботи з даного питання. Одні, як, наприклад, відома робота В. Мякотіна [3]),—по лінії вивчення манастирського землеволодіння, инші—як труд проф. М. Є. Слабченка [4]),—по лінії вивчення власне манастирського господарства. Хоч обидві ці роботи ставлять далеко ширші задачі, ніж вивчення манастирського господарства, і це питання розглядають лише в такій мірі, в якій воно має відношення до поставлених далеко ширших завдань, все-ж обидві ці роботи історик манастирського господарства повинен взяти до уваги й використати їх. На роботі проф. М. Є. Слабченка, де мова йде про манастирське господарство в загальній системі господарства України, треба спинитись трохи більше.

Що-до цієї роботи в цілому, моя думка сходиться з думкою І. Фааса [5]): «Труд проф. Слабченко имеет значение, как первый опыт общей истории хозяйства Украины, конечно, далекий от западно-европейских образцов, но смело и широко задуманный. Автор собрал большой исторический материал, который был до сих пор разбросан в разных изданиях, и осветил этот мате-

[1]) «Україна». 1927. кн. 4. с. 8.
[2]) *Лазаревский А. М.*—Опис. Стар. Малор. т. II. с. 299.
[3]) *В. Мякотин,* — Очерки социальн. ист. Малороссии. Русское Богатство 1912—1916 г.г. Також окр. вид. Прага. 1924—1926. т. I. Вып. I—III.
[4]) Проф. *М. Е. Слабченко,*—Организация хозяйства Украины от Хв. до мир. войны. Гиз. I, II, III, IV.
[5]) *Фаас И.,*—Новый труд по истории права и хозяйства Украины (Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Укр. Акад. Наук ч. 2—3 Од. 1925, с. 70—71).

риал с новых точек зрения. Такие работы немцы называют anregend: они способны побудить читателя к новому исследованию поставленных вопросов».

До цього я додам, що стимули до роботи у дослідувачів, коли вони знайомляться з працею проф. М. Є. Слабченка, виникають не тільки як наслідок знайомства з цими новими поглядами, що освітлюють старий матеріял, але й в силу тієї нев'язки, що існує в його роботі поміж цими новими поглядами і старим, переважно друкованим, матеріялом, поміж будовою і фундаментом. Щоб виявити цю нев'язку, невідповідність між дослідженим матеріялом і висновками, я розгляну ті сторінки в роботі проф. М. Є. Слабченка, що торкаються питання про розміри манастирських володінь [1]). «Земель этих,—говорить автор,—было за духовенством великое множество, и монастырские владения были *только крупные*». Це положення, виражене настільки ясно, що двох тлумачень його не може бути, цілком помилкове в своїй другій частині. Манастирські володіння були і великі, і середні, і дрібні, од 2 до 5000 дворів, коли взяти той самий маштаб—кількість посполитих дворів. «Некоторой иллюстрацией к сказанному (себ то до того, що земель за духівництвом була велика сила і манастирські володіння були лише великі своїми розмірами) могут служить,—говорить автор,—следующие данные». І він наводить список 19 манастирів, що мають в своєму розпорядженні од 2 до 36 сел, з таким додатком: «и все *это совсем не были крупные земельные собственники,* наоборот, перечисленные монастыри отличались известной бедностью, если их сравнивать с колоссальными владениями Киево-Печерской Лавры».

Друга частина цього положення цілком правдива. Лавра дійсно в розумінні розмірів—виняткове явище. Це манастирський велетень, що проти нього навіть значні манастирі здавались бідні. Але чи дає це порівнення право ствердувати, що ці 19 манастирів зовсім не були великі земельні власники? Ні в якому разі. В наведеному списку є й зовсім бідні манастирі, напр., Любецький і Костянський, і дуже багаті. Із цих останніх 5 було доволі видатні (Чернигівський Борисоглібський та Іллінський, Гамаліївський, Новгородсіверський та Київський Миколаївський). Разом з цим наведені про ці 5 манастирів відомості зовсім не дають про це уявлення. Так, наприклад, за чернигівським Борисоглібським манастирем володінь показано менш (6 сел), ніж за Батуринським (14) і стільки ж, скільки за Любецьким (6 сел), тим часом як Борисоглібський в каталозі манастирів числом посполитих дворів іде першим, поступаючись тільки перед Лаврою; Батуринський стоїть на 23, а Любецький на 48 місці. При цьому з 19 манастирів 4 манастирі названі не так; двом манастирям приписано ті-ж самі володіння; один манастир вміщений під двома різними назвами і різним числом сел. Кінчається абзац такою думкою: «Приведенными десятками местечек и сел, конечно, церковное землевладение не ограничивалось. Оно было гораздо большим». Коли взяти початок і кінець всього цього міркування, то видимо проф. Слабченко хотів виразити цілком визначену думку про те, що церковне землеволодіння було значних розмірів і своїм характером було землеволодінням великим. Але з наведеного у автора матеріялу, непевного в розумінні цифр і назв, критично непереві́реного хоч би за допомогою того-ж О. М. Лазаревського, ми не можемо ані точно уявити справжні розміри манастирського землеволодіння та його місце посеред инших видів землеволодіння Гетьманщини, ані справжнього характеру манастирського землеволодіння, себ-то чи було воно дійсно землеволодіння велике.

Я спинився на роботі проф. М. Є. Слабченка для того, щоб підкреслити таку думку: і після цієї великої роботи, що синтезує всі питання господарства Гетьманщини, роботи, що в ній значне місце уділено манастирському

[1]) *Слабченко М. Е.*—Организация хозяйства Украины. т. IV. с. 70—71.

господарству, потреба монографічного вивчення манастирського господарства, на підставі переважно архівного матеріялу, лишається цілком в силі.

Навести повний список наукових праць, присвячених манастирям і манастирському господарству, не входить в даний момент в моє завдання. Декілька потрібних імен і праць в цій галузі я назвав лише для встановлення, так би мовити, моєї наукової родинности. Тут я хочу підкреслити лише ту думку, що самий процес розвитку нашої науки і переважний інтерес нашої доби до економічних питань, як раз підводять нас і в питанні про українські манастирі до вивчення економічного боку манастирського життя й манастирського господарства.

II.

Але манастирське господарство України, як його взяти в рямцях тієї історичної схеми, що пропонує М. С. Грушевський, тема надто велика. Певна річ, її розробка в рямцях указаної схеми, становила б певний науковий інтерес. Та я не ставлю собі цього завдання. Манастирське господарство я беру лише в межах XVII—XVIII сторіччя, або ще певніше сказати, за час починаючи з повстання Богдана Хмельницького до 1786 року. Чому я обмежую свою тему такими вузькими рямцями? Адже-ж манастирське господарство уходить своїм корінням в глибоку старовину. Стало бути обмеження теми половиною XVII сторіччя є обмеження штучне, що одсіче може бути найцікавіші моменти історії манастирського господарства—момент початкового скупчення капіталу й початок організації манастирського господарства. Це що-до спідньої межі хронологічної рамки. Викликає заперечення й верхня. Певна річ, 1786 року манастирські землі на Україні секуляризовано. Частину українських манастирів закрито, а инші переведено на штатну систему. Тим не менше, земельні володіння були не цілком одібрані у манастирів, і манастирське господарство існувало й далі протягом XIX віку.—Ці міркування й заперечення розуміється мають рацію. І, наприклад, що до спідньої межі, так її потрібно й можливо в деяких випадках порушити, посунувши в давнішу добу. Я маю тут на увазі, напр., такі питання, як питання про утворення манастирської власности. Щоб простежити процес розвитку манастирського господарства, потрібно розглянути генезис розвитку манастирської власности, а це дійсно далеко виводить нас за намічену лінію. Рівнобіжно з тим потрібно розглянути не менш важливе так для історії манастирського господарства, як і для господарства України взагалі, питання про манастирську колонізацію, що так саме в значній мірі виходить по-за наші хронологічні дати. Але-ж деяке порушення рямців не порушує все-ж моєї думки розглянути дану тему в намічених хронологічних межах. Річ у тім, що названий період історії України, в усіх царинах життя, між иншим і в економічній, має свої різко визначені риси. Починається він з революційного руху середини XVII стол., що здавалось би до щенту зруйнував старий лад. Так здавалось сучасникам і де-кому з пізніших дослідувачів. Тим не менш ця руїна не була ґрунтовна й не знищила остаточно підвалин тодішнього ладу. Всі попередні права й відносини, розуміється, не були «скасовані козацькою шаблею», як гадав нарід. Залишилася ще не тільки значна частина селянського, козацького та міщанського землеволодіння, але в деякій мірі збереглися землі й привілейованих соціяльних груп: церковні й манастирські землі та маєтки шляхетних родів, що увійшли в склад козацького війська. Отже з моменту революції розвинулися соціяльні протиріччя. «Спочатку-ж [1]), поруч з новими економічними відносинами, що на думку народу повинні були роз-

[1]) *Грушевский М. С.*,—Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. I, с. 282.

виватися з принципів трудового користування, виявилися глибоко закладені принципи землеволодіння привілейного в дусі польського шляхетського права; поруч з народніми масами, що мріяли про нову еру економічних і громадських відносин «без хлопа і без пана», існували доволі численні й досить впливові групи, зовсім не маючи думки про яку-небудь ґрунтовну зміну громадських і економічних відносин».

І ось, уже на національному ґрунті починаються реставраційні процеси. Проф. М. Є. Слабченко їх коротко характеризує, як «мобилизацию земель и экспроприацию населения». В підсумку на кінець XVIII ст. припадає ціла низка актів, що з одного боку закріпляють створений економікою стан, з другого—підводять його під загально-імперський ранжир. Я маю на увазі указ 1783 року, що забороняв українському селянству вільний перехід з місця на місце; рескрипт 1781 року, що ним покладено початок остаточної організації українського дворянства; поширення року 1781 «Учрежденія о губерніях » 1775 року на територію України; поширення з 1786 року на Україну положення про манастирські штати. На цю-ж добу української історії в економічній царині припадає таке важливе явище, як перехід до грошевого господарства. Економічний розвиток іде хутким темпом. І рівнобіжно з цим економічним розвитком соціяльні відносини розвиваються в певному напрямку так саме енергійним темпом. В цьому складному соціяльно-економічному процесі манастирі мають своєрідне місце.

Революційний рух середини XVII ст., що перетрусив суспільні та економічні відносини України, відбився й на господарському житті манастирів. Але він не зруйнував манастирського землеволодіння й манастирського господарства. Навіть більше. Залишившись у новому устрої України, як влучно висловився В. Мякотін—«обломком старого порядка», манастирське землеволодіння й манастирське господарство почало зростати, хутко та енергійно поширюючи площу землі й підбиваючи під себе все більшу кількість робочої сили. Таким чином період після повстання Богдана Хмельницького був періодом розквіту манастирського господарства. Таке бурхливе зростання викликало тривогу у конкурентів і потягло до деяких спроб обмежити манастирське землеволодіння, але це його зросту не припинило. Секуляризація манастирських маєтків 1786 року застала манастирське господарство в повному розквіті. Села, ґрунти та угіддя, що були у намісництвах Київському, Чернігівському та Новгородсіверському за архієрейськими будинками, Києво-Печерською Лаврою та иншими манастирями, забрато у відомство директорів домоводства названих намісництв.

На цім і кінчається, на нашу думку, історія манастирського господарства. Певна річ, багато із земельної власности лишилося в руках манастирів і після секуляризації 1786 року. Замість закритих манастирів виросло протягом XIX ст. багато инших. Та це вже історія манастирського господарства в зовсім инших економічних і політичних умовах. Ці умови були такі, що манастирі, в наслідок введення штатів, втратили стимули для розвитку стяжання, а з другого боку втратили можливість здобувати власність в таких розмірах, як до 1786 року. Ось чому ми вважаємо за кінець нашої теми 1786 рік, дату тісно звязану з такими ж підсумковими датами кінця XVIII ст. Коли для єдинства теми ми в деяких питаннях можемо і повинні порушити першу нашу дату, то виходити за межі другої для нас нема жодної потреби.

Ось чому я вважаю за потрібне. вивчаючи манастирське господарство, спинитися на датах 1648—1786. На користь названих дат є міркування й иншого порядку. Самим характером роботи вона буде мати тільки тоді наукову вагу, коли ми не обмежимося голим установленням визначено-сталих категорій господарства, а зберемо, з метою обґрунтувати загальні положення, значний фактичний матеріял. А в наших умовах це можливо лише в рямцях

XVII—XVIII ст. Це—наша база. Певна річ, маючи на увазі до певної міри сталість господарських форм, можна, на підставі фактичного матеріялу XVII—XVIII ст., дійти до висновків що-до попередньої історії манастирського господарства.

Гадаю, що ми і не одмовимось од таких екскурсів і паралелів, вважаючи все-ж таки за нашу основну матеріяльну базу архівний матеріял XVII—XVIII сторіччя.

Іще де-кілька слів на захист і виправдання теми. Низку моїх міркувань з приводу книги проф. М. Є. Слабченка можна розглядати так саме, як виправдання теми. До цього я можу лише додати, що вивчаючи систему господарства України, ми натикаємось на глибокі провалля, які не дають змоги дійти до більш-менш певного й правдивого синтезу економічних і соціяльних стосунків Гетьманщини. Такими глибокими проваллями з'являються, напр., питання про велике землеволодіння й велике приватно-власницьке господарство; про козаче землеволодіння; питання про міське господарство й, нарешті, манастирське господарство. Ці прогалини можна буде поповнити лише шляхом монографічного дослідування кожного питання, на підставі, головним чином, архівного матеріялу. Важливість вивчення манастирського господарства, на мою думку, безперечна: в загальній системі господарства України манастирське господарство має своє особливе місце як своїм значним розміром, так і своїми особливостями.

Із доволі інтересного зведення, складеного видимо близько 1782 року, на підставі окремих «описаній» трьох намісництв [1]), я виділив і підрахував відомості про кількість посполитих дворів, хат і бездвірних хат, що належали манастирям Гетьманщини. З них ми довідуємось, по-перше, що 55 манастирям Гетьманщини належало 17406 дворів, 22777 хат і 1722 бездв. хати. Це складає по-над 19% загального числа власницьких посполитих. Групуючи манастирі з огляду на кількість дворів, розподіляємо їх умовно на такі групи:

I.	До 50 дворів	20 манастирів.
II.	Від 50 до 400 дворів	23 „
	а) від 50 до 100 дв.	7 „
	б) „ 100 до 200 „	8 „
	в) „ 200 „ 300 „	5 „
	г) „ 300 „ 400 „	3 „
III.	Від 400 до 2000 дворів	11 „
	а) від 400 до 500 дв.	4 „
	б) „ 500 „ 600 „	1 „
	в) „ 600 „ 800 „	2 „
	г) „ 800 „ 1000 „	1 „
	д) „ 1000 „ 2000 „	3 „
IV.	Від 4000 до 5000 дв.	1 (Київо-Печ. Лавра).

З цих цифр ми бачимо, що найменш численна є та група (III і IV), яку можна віднести з повним правом до великого землеволодіння, до багатих манастирів. Поміж ними виділяються, крім Київо-Печерської Лаври, такі, як Київо-Софійський, Новгородсіверський, Гамаліївський, Чернігівський, Борисоглібський і Троїцький. Ці манастирі ведуть господарство в широких розмірах, мають багатих охоронців, великі вклади й, взагалі, великі капітали.

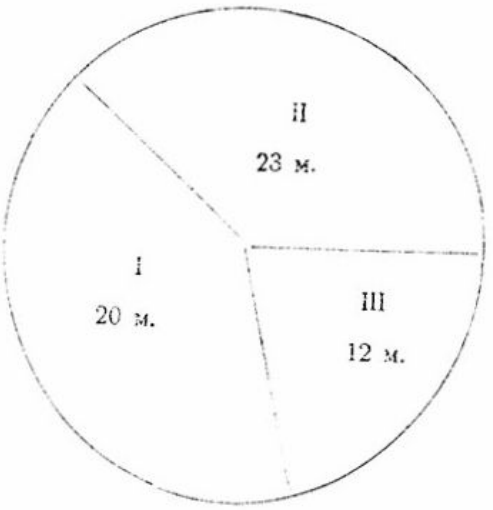
20 манастирів, що мають у своєму розпорядженні до 50 дворів посполитих, становлять групу вбогих манастирів. Вони не можуть прожити на прибутки з свого господарства й приневолені шукати допоміжних джерел прибутку. Таким, здебільшого, буває який-небудь дуже багатий землевласник, фундатор і патрон цього манастиря, або багатий манастир, до якого вбогий манастир приписаний.

[1]) Описаніе наместничества Кіевскаго, Черниговскаго и Новгородсеверскаго. Рукоп. Чернігівськ. Музею.

Найбільша середня група—23 манастирі. З цієї групи починаються різні ступені заможности. Ступені ці характеризує розмір поворотного капіталу, що його вкладають у господарство, од чого залежить також і нагромадження деяких лишків.

Співвідношення поміж цими трьома групами накреслені на діяграмі № 1.

№ 1.

Зазначена діяграма ніби свідчить про те, що манастирське землеволодіння не можна вважати за велике, бо з 55 манастирів в число великих ми вмістили лише 12. Але треба мати на увазі, що середня група, яку я розподілив на 4 підгрупи, має умовний характер. Дві останні її підгрупи з оговоркою можна віднести до великих манастирів. І тоді група великих землевласників-манастирів збільшиться до двадцяти. Але справжній характер манастирського землеволодіння виявляє діяграма ч. 2.

З неї ми бачимо, що найменш численній третій групі з 17406 дворів належить 13144, себ то по-над 74%, а иншим двом групам (43 манастирі) належить лише 4262 двори. Коли-ж, як це ми зробили вище, групу великих манастирів збільшити на 8 манастирів середньої групи, тоді загальна сума дворів, що є в руках бідних манастирів, буде зовсім незначна, складаючи ледве 12%.

Отже ми бачимо, що манастирське землеволодіння і манастирське господарство переважно було велике. Але ж співвідношення поміж кількістю манастирів у ріжних групах з одного боку і кількість володінь в кожній групі—з другого, як бачимо, доволі ускладняє питання й викликає безперечно науковий інтерес до дослідження цього співвідношення.

III.

Я гадаю, що таке складне явище, як манастирське господарство України XVII—XVIII сторіччя, потрібно вивчати в двох розрізах, або, кажучи простіше, охопити в двох видах робот, що матимуть свої особливі завдання та намагатимуться дійти до однієї мети всебічного вивчення предмету.

Спинюсь на першому розрізі. Оглядаючи манастирське господарство в цілому, ми бачимо, по-перше, що воно складається з окремих господарських одиниць, господарств окремих манастирів. Цих окремих одиниць налічено близько шости десятків і вони характеризуються великою різноманітністю. Коли підійти до цих господарських одиниць з огляду на порівнення їх розмірів, то тут ми маємо справу з надзвичайно широким діяпазоном. В цифрах дворів посполитих діяпозон цей виявиться в співвідношенні 2 : 4943. Ясно, що господарства двох господарських одиниць, між якими така велика кількісна різниця, повинні бути цілком різні. Порівнювати такі різні величини, доходити на підставі цього до певного узагальнення, треба дуже обережно. Велику різноманітність ми бачимо також і в співвідношенні об'єктів господарської експлоатації. Тим часом як частина манастирів скупчує свою увагу на сільському господарстві, деякі розвивають широку промислову діяльність. І що до промисловости ми маємо різницю: деякі манастирі працюють в галузі сільсько-господарської промисловости, инші експлоатують саморідні багатства, розробляють ліси. Велика різноманітність поміж окремими манастирями існує і в розумінні засобів експлоатації господарських об'єктів. Об'єкти визискуються раз за допомогою кріпацької робочої сили, раз шляхом найманих робітників, а инколи віддаються в оренду. Не меншу різноманітність будемо спостерігати й по лінії організації господарства.

Таким чином, манастирське господарство в цілому складає собою суму доволі різноманітних і своєрідних одиниць. Перше основне завдання дослідувача перемогти цю різноманітність. Як же це перевести? Розуміється цікаво було б описати по можливості господарство кожного манастиря, підкреслюючи його живі характерні риси, його особливості. Та вивчати так все манастирське господарство Лівобережжя не раціонально. Нам довелося б без кінця повторюватись в дрібницях, можливо цікавих при вивченні одного-двох-трьох господарств, але втомних і одноманітних, коли вивчати складне явище в цілому.

До того-ж такий опис окремих манастирських господарств не є перемога різноманітности. Це є опис господарств окремих манастирів, а не опис манастирського господарства взагалі. Тут немає ознак систематизації матеріялу, що лежить в основі наукового дослідження. А разом з тим і зректися від опису окремих господарств неможливо, хоч би тільки тому, що занадто велика різниця в окремих господарствах і характерні риси цієї різниці потрібно зберегти, як корективи до загальних, пересічних висновків. Який же звідціля вихід? Вихід, на мою думку, один. В першому розрізі явище розглядається в його живих конкретних рисах: описують і вивчають досить докладно господарства окремих манастирів, *але не всіх*. Опис окремих манастирських господарств має рацію тільки як опис *типових господарств*. Таким чином, різноманітність явища, коли вивчати його в першому розрізі, перемагається зведенням окремих конкретних явищ до явищ типових.

Щоб виявити характерні особливості манастирського господарства певного типу, потрібно звернути увагу на дві сторони: 1) об'єкти й засоби господарської експлоатації й 2) організацію господарства. Ці дві сторони, перетинаючись в різних точках, кінець кінцем дають уявлення про дане господарство, як економічної одиниці, а також виявляють її соціяльне значіння.

В основу вивчення манастирів по типах повинно покласти чисто хазяйственні ознаки: те чи инше сполучення об'єктів і засобів господарської експлоатації. Але виходячи з цього основного положення, потрібно взяти на увагу чимало з того, що тісно звязано з цією основою. Будівнича робота над виявленням того чи иншого господарського типу повинна покладатися в установленні цілої низки співвідношень поміж різноманітними його сторонами.

В першу чергу треба звернути увагу на природньо-географічні умови. Цілком зрозуміло, що об'єкти господарської експлоатації на півночі України инші, ніж на півдні. Буди, гути, рудні, поташні—характерні для північного хазяйства, для лісової смуги. Сільське хазяйство з промисловими підприємствами, звязаними з сільським хазяйством, характерні для середньої смуги та півдня. Самі засоби ведення хліборобства на степовій чорноземлі й посеред лісів Стародубщини будуть инші. Природньо-географічний фактор безперечно надає типові риси хазяйствам, розположеним в однакових або подібних умовах (впливаючи на об'єкти й засоби хаз. експлоатації).

Взявши для вияснення цієї думки найхарактерніші приклади, ми побачимо, що, наприклад, характерна риса в господарстві Петро-Павлівського манастиря—це здобування й перероблювання в господарстві сільсько-господарських продуктів. Тим часом, як до складу Лаврського господарства входять воскобійні, паперові заводи, рудні, поташні, гути й т. инш. промислові підприємства, не звязані з сільським господарством, Петро-Павлівський манастир зосереджує свою господарську увагу тільки на здобуванні та переробці сільсько-господарських продуктів. З цього погляду сільське господарство, скотарство, млини, винниці ба навіть шинки П.-Павлівського манастиря являють господарську єдність.

Та природньо-географічний фактор, визначаючи умови хазяйнування, не обов'язково намічає наперед тип самого хазяйства даної місцевости. Який-небудь північний Шуморовський манастир, що в його розпорядженні нема природніх багатств північної місцевости, вибирає об'єктом своєї хазяйської діяльности все те, що в тих же розмірах вибирав і манастир иншої місцевости. Це найголовніше перевози й підприємства, що оброблюють хліб, здобутий в инших господарствах. Отже обмеження в розмірах і видах земельних володінь (об'єктів експлоатації) виділяє цілу групу одного типу манастирів—паразитичних: вони спекулюють на найпотрібніших нуждах населення.

Переходячи від об'єктів до засобів господарської експлоатації, ми повинні розглядати ці засоби в межах питання про організацію господарства даного типу. При цьому потрібно звернути увагу на співвідношення де-кількох чинників: розмірів самого господарства, одиниць, що його організують, співвідношення поміж розмірами господарства й складом манастирської громади. Візьмімо для пояснення сказаного такий чинник, як розмір господарства якого-небудь одного маштабу, порівнюючи хоч би з огляду на кількість селянських дворів:

Київська Лавра	4943 двори
Глухівський П. П. манастир	247 „
Шуморовський „	5 бездвірн. хат.

Величезна різниця в економічному діяпозоні. З одного боку величезний господарський спрут, що простягнув свої помацки в найдальші куточки трьох намісництв, захопив величезні земельні простори по один і другий бік Дніпра, підбив під свій економічний вплив цілі десятки тисяч людей. Це—Лавра. З другого боку невеличкий, але ж цілком заможний манастир, що володіє кількома невеличкими вотчинами в маленькому чотирьохкутникові, що межують його річки Клевень та Єсмань. Це — Глухівський Петро-Павлівський манастир. І нарешті маленький, загублений в лісовій пущі манастирець, що в своїй

винниці на два котли цідить вино з даваного черницям христа ради хлібу і лісу і продає в тому ж Шуморові з дозволу від економії графа Розумовського. Кожен з цих манастирів склада економічну громаду більших чи менших розмірів. Але розміри цих общин ні в якому разі не зберігають поміж собою співвідношення, що ми спостерігали в цифрах посполитих дворів. Лаврська громада, що лічить в своїому осередку відносно більшу кількість ченців, ніж Петро-Павлівський манастир, все ж має їх не стільки, щоб вони могли обслуговувати належну їй територію, як може обслуговувати свою територію Петро-Павлівський манастир. Отже певне співвідношення поміж складом громади і розмірами належної до неї території, безперечно відбивається на організації господарства.

Тим часом коли господарський белетень експлоатує свої багаті й ріжноманітні господарські угіддя, порозкидувані на величезних земельних просторах, найголовніше відкупом, П.-П. манастир організує й провадить своє господарство самостійно. Тільки Богданівка, що далеко від манастиря, инколи віддається на відкуп, та й то не надовго. В усіх же инших вотчинах манастир провадить хазяйство за допомогою своїх прикажчиків: або найманих за платню, або з ченців «по послушанию». Правління Петро-Павлівського манастиря, що своїм складом близько стоїть до господарства, безпосередньо керує господарською діяльністю прикажчиків і раз-у-раз удосконалює господарський апарат, пристосовуючи його до умов поточного господарського моменту. Ясно, що функції прикажчиків у цих різних типах хазяйств, не вважаючи на збіг у назві посад, мусять бути зовсім різні. Ясно також, що організація господарства у такому маленькому манастирці, як Шуморовський, має зовсім елементарний характер.

Отже розміри території відбиваються певним чином не лише на організації даного господарства, але й на засобах господарської експлоатації (оренда й самостійне господарювання).

Відбивається господарський діяпозон в сполученні з тією чи иншою основою господарства даного типу, іще на одній стороні, яка звязана, між иншим, з соціяльним значенням манастиря цього типу. Так, наприклад, розглядаючи господарство типу Петро-Павлівського манастиря, який зосереджує свою увагу тільки на здобуванні та переробці сільсько-господарчих продуктів, ми бачимо, що тут він становить межі економічного впливу манастиря: цей вплив сливе зовсім не виходить за межі манастирських вотчин, дарма що вотчини ці вигідно розташовані коло торговельних осередків (Глухів, Путивель та инш.) та на людних шляхах. Петро-Павлівський манастир не належить до торгових манастирів. І добуток і збут продуктів манастирського господарства відбуваються в межах манастирських вотчин. Відціля подвійна експлоатація підданців—як виробників продуктів (робочої сили), так і споживачів тих же продуктів. Лишки коштів, не застосовувані в господарстві, так саме повертаються на один із засобів експлоатації.

Так поступово, поклавши в основу поняття господарського типу суто господарські ознаки, то б то сполучення об'єктів і засобів господарської експлоатації, ми вивчаємо складну залежність між об'єктами й засобами, між організацією господарства й розмірами території та складом манастирської громади і т. инш. і кінчаємо роботу виясненням соціяльного значення господарства манастиря виучуваного типу.

Під впливом цих загальних, я сказав би, провідних думок про господарські типи манастирів, я написав надруковану в XI кн. «Записок» роботу «З історії манастирського господарства на Лівобережжі XVII—XVIII ст. Господарство П. П. манастиря біля Глухова».

Ця праця є спроба вивчення манастирського господарства в першому

розрізі. Це—спроба накреслити типовий манастир середньої смуги України, так би мовити, манастир-«середняк» в розумінні його достатків—з завершеною єдиною сільсько-господарською основою його хазяйства, що надає певне єдинство: його окремим галузям, відповідній цьому господарчому типу організації хазяйства й звязаній з нею своєрідній експлоатації залежного від власника населення.

Вважаючи на те, що цей план, змінюючись відповідно з матеріялом, що підлягав вивченню, в загальних головних рисах буде покладений в основу робот першого розрізу, я гадаю, що не буде зайвим ознайомити коротко з цим планом.

По невеликій передмові, що в ній я висловлюю в досить стислій формі ті провідні думки, які являються змістом оцієї моєї доповіди, я в другому розділі стежу самий процес надбання власности Петро-Павлівського манастиря: почавшись коло середини XVII ст., він закінчивсь на 90-ті роки того-ж століття, і це дає нам можливість вивчати це господарство на протязі цілого сторіччя вже в зформованому вигляді. Після цього я розглядаю всі манастирські вотчини, взявши на увагу: особливості положення даної вотчини (річка, шлях, віддалення від манастиря та Глухова), склад людности, співвідношення між кількістю козаків та посполитих і умови організації прибуткових статтів та підприємств у даній вотчині. Таким чином розділи II та III присвячені загальному огляду власности Петро-Павлівського манастиря, так би мовити, фундаменту його господарства. До самого господарства я наближаюсь, по-перше, з огляду організації управління, поширюючи це питання аж до організації господарства взагалі.

Разом з тим я виявляю ролю настоятеля й правління, що його складала старша братія, завідуючи й відповідаючи за роботу в різних галузях хазяйства, та їх взаємовідношення. Докладно спиняюсь на всіх посадах центрального управління та на урядових особах вотчин, виясняючи їхні функції й засоби їхнього звязку з правлінням. Розглядаючи способи заміщення посад в господарстві «по послуху» ченцями й найманими особами за плату, я докладно спиняюсь на умовах найму сторонніх службовців і засобах оплати праці ченців, що несуть економічний послух. Закінчуючи питання за організацію апарату манастирського господарства, я розглядаю склад ченців з погляду користи для господарства. Розділи IV, V і VI присвячені цим питанням і пронизані загальною ідеєю, що організація господарства цілком відповідає його господарському типу.

Дальніші шість розділів (VII—XII) присвячені розгляду об'єктів господарської експлоатації за таким порядком: хліборобство з підсобними галузями, млинарська справа, винниці, шинки, ярмаркові прибутки, перевіз через Сейм. Кожну з названих галузів, в тім маштабі, що дозволяє матеріял, я розглядаю з таких боків: її історію в межах, зазначених хронологічними рамками, для того, щоб уявити, так мовити, динаміку розвитку даної галузі й місце її в системі даного господарства; засоби її організації; розміри; техніку даної галузі господарства; прибутки та їхнє місце в загальному фінансовому балансі господарства; робочу силу; засоби господарької експлоатації. Із господарських галузів особливе місце в хазяйстві типа Петро-Павлівського манастиря належить гуральництву. Гуральництво була найприбутковіша галузь у господарстві. Разом з тим у системі манастирського господарства вона є та галузь, що надавала єдність цьому господарському типу; вона з'єднувала в одно ціле різні галузі: млини й сільське господарство харчували своїми соками винниці; брагу з винниць витрачали на годування волів та корів, вигодовування свиней; горілка обумовлювала існування цілої низки манастирських шинків.

XIII розділ роботи, присвячений фактичному й цифровому обґрунтуванню

такої думки: система експлоатації залежного населення є в цілковитій гармонії з системою організації виучуваного господарства.

В XIV розділі я подаю загальний маштаб на те, щоб означити питому вагу П.-Г. манастиря й підвожу підсумки тим його рисам, які я вважаю за типові.

Ця робота, перша з серії моїх праць, присвячених вивченню манастирського господарства, написана найголовніше на підставі архівного матеріялу того-ж манастиря. Архів зберіг таку безліч дорогоцінних господарчих і побутових дрібниць, що відокремлюючи типові риси цього індивідуального господарства, шкода було обчищати їх од цих дрібниць, щоб не зруйнувати тієї живої історичної оболони, в яку загорнене виучуване явище.

Але-ж всі ці дрібниці я старався підібрати так, щоб зберігаючи особливості даного індівідуального господарства, рельєфно висунути й підкреслити його типові риси.

Ось те головне, що я хотів сказати про вивчення манастирського господарства в однім розрізі. Мова йде про цілу низку робот, присвячених опису деяких окремих типових манастирів. З огляду на методологію, доцільність таких робот виправдується тим, що різноманітність явища, коли вивчати його в першому розрізі, перемагається зведенням окремих конкретних фактів і явищ до явищ типових.

IV.

Перехожу до другого розрізу. В розрізі першому ми беремо за вихідну точку уявлення про манастирське господарство, як про низку господарств окремих манастирів. Ми вивчаємо ці окремі господарства, зводимо їх в типові групи, себ-то встановлюємо взаємовідношення їх поміж собою і відношення окремих хазяйственних одиниць до їх сукупности. Крім цього виду робот, потрібний инший, з иншим вихідним пунктом, що вивчав би инші співвідношення. Потрібно від окремих складових частин перейти до суми, тоб-то до манастирського господарства в цілому і, досліджуючи, взяти його за вихідний пункт. Манастирське господарство в цілому не є щось відокремлене, відособлене. Як хазяйство окремого манастиря розглядається в виді складової частини манастирського господарства взагалі, так і манастирське хазяйство в цілому потрібно розглядати в загальній системі господарства України даної доби. Отже, беручи за вихідний пункт манастирське господарство в цілому, ми вивчаємо відношення цього цілого до загальної системи українського господарства. Відокремлених (одособлених) хазяйств нема. І манастирське господарство так саме природньо й органічно входить в систему українського господарства, як ця остання в систему світового. В чому ж покладаються методологічні особливості другого розрізу манастирського господарства? Відповідно загальній системі українського господарства із манастирського господарства виділяються окремі категорії явищ і вивчаються в усіх своїх особливостях. Разом з тим установляється цілком визначене співвідношення так поміж усіма так саме виділеними й виученими категоріями манастирського господарства взагалі, як із відповідними категоріями, які складають систему українського господарства. Систематизований матеріял манастирського господарства розглядається в співвідношенні з систематизованим матеріялом українського господарства. Отже виходить, різноманітність явища у вивченні його в другому розрізі перемагається зведенням окремих конкретних фактів до категорій, які й складають систему господарства України за виучуваний час.

Не вичерпуючи цього питання в повному обсягу, я покажу схематично на одному питанні,яка саме робота переводиться над окремими категоріями явищ. Почнемо з фундаменту, як і в роботі про Петро-Павлівський манастир,

себ-то з виділення матеріялу що-до утворення манастирської власности. Цей матеріял в процесі виділення його й систематизації підлягає потрійній обробці.

По-перше, ми вивчаємо це питання в його *характерних особливостях.* Українські манастирі є найстаріші землевласники, що вперто йшли шляхом стяжання. Цьому допомагала тверда віра в благодатну силу молитви за спасіння душі. Коли козаччина стає на захист православія, серед козацької старшини ширіться мода благодіяти манастирям. Самойлович прославив себе збудуванням Мгарського манастиря. Скоропадський збудував Гамаліївський манастир; Рославець Семен—Троєцький Костянський, Есимонтовський—Благовіщенський Суражицький і т. и. Гетьмани старалися переважити один одного в благочестивих наданнях манастирям тих чи инших володінь. Царські грамоти підтверджували гетьманські надання й закріпляли за манастирями нові. Але надання зверху—це лише один із засобів утворення манастирської власности. Купівля, захоплювання, грабування, відписання по духовній, подарунки, займанщина й колонізація—такі різноманітні засоби згромадження манастирської власности, що охоплюються словами: «боротьба за землю». Отже згромадження земельної власности відбувалося не тільки за рахунок вільного земельного фонду, але й за рахунок земельного фонду инших соціяльних груп. У питанні про освоєння вільного земельного фонду потрібно виявити питання за розміри й умови манастирської колонізації. Напр., на Стародубщині Київській Лаврі належали три волості—Бобовицька, Попогорська й Лищинська (37 сел), над Дніпром—Пакульська волость (25 сел). Разом з виясненням питання про походження цих економічних гнізд, цікаво простежити, як прикладався манастирський капітал до розробки саморідних природніх багатств північної України і звязок його з колонізацією даної місцевости. Вирісши тим чи иншим засобом, манастирські багатства лишалися невід'ємні (неотчуждаемыми). Із всіх видів привілейованого землеволодіння манастирське землеволодіння було до секуляризації найбільш стале. Не зруйнував манастирської власности й революційний рух 1648-1654 року. Навпаки, після революції манастирі були найживодіяльніші й найбільш життєздатні серед землевласницьких груп. Лишившись у новому устрої України уламком старого порядку, найменше пострадавши й краще збережене, манастирське земловолодіння стало за основу реконструкції в нових умовах форм цього самого старого порядку. Кінець кінцем ті умови, що творили із манастирського землеволодіння найбільш сталу групу, з переміною економічних і соціяльних умов, створили обставини, що привели до секуляризації манастирського майна.

У виділеному матеріялі про манастирську власність я розглянув його *характерні особливості.* Як бачимо, манастирське господарство має ці особливості й в розумінні засобів встановлення, і в розумінні його привілейованости, і в розумінні умов його ліквідації.

Переходим до дальнішої обробки виділеного матеріялу. Процес освоєння нових просторів, здобування нових угідь безперечно вносить зміни в господарське життя манастиря, так кількісне, як і якісне. Поширення власности, з огляду на його кількість, вносить зміни, по-перше, в організацію господарства, пристосовуючи її до нових умов і нових маштабів. По-друге, в звязку з загальними економічними умовами доби, поширюються ті чи инші старі галузі господарства й повстають нові. Капітал вкладається в найвигіднішу галузь виробництва. Хазяйство ускладняється, набирає нових форм. І самий тип хазяйства може змінитися в наслідок указаних явищ. Отже виходить, та-ж категорія виділеного матеріялу (що до утворення манастирської власности) оброблюється иншим засобом. В процесі обробки встановлюється співвідношення поміж названою категорією та иншими категоріями манастирського хазяйства.

Тепер третя обробка того ж матеріялу про утворення манастирської власности. Ця третя обробка намічає собі завдання встановити цілком визначене співвідношення у вивченні даної категорії явищ поміж системою манастирського господарства й системою господарства України даної доби. Розглядаючи засоби й шляхи утворення манастирської власности, з огляду на намічене завдання, ми бачимо, що багато з них (як, напр., купівля, надання зверху) є засоби, загальні для всіх «стяжателей» даної доби. Инші (як, напр., легати) характерні для манастирського господарства. Проте і загальні шляхи й засоби що до справи манастирського господарства, мають і свої особливості. Напр., питання про гетьманські надання. Не можна сказати, щоб в цьому питанні всі гетьмани провадили політику благосприяння. Протягом XVIII сторіччя тут були значні хитання. Пояснюється це інтересами казни з одного боку й натиском певних соціяльних груп з другого. Переходячи до розгляду цього останнього питання, ми повертаємось до справи про поширення манастирської власности за рахунок земельного фонду, прибраного руками инших соціяльних груп. Час згромадження земельної власности характеризується жорстокою боротьбою, ріжних соціяльних груп—селянами, козаками, козацькою старшиною, манастирями. Борються й за инші об'єкти господарської експлоатації—гуральні, млини, перевози. І далі, боротьба не на життя а на смерть повстає за робочі руки. Як бачимо, процеси, що ідуть в манастирському господарстві, входять в загально-українські процеси «мобилизации земель и экспроприации населения».

Я схематично накреслив потрійну роботу над цілком визначеною категорією явищ манастирського господарства. Вивчаючи характерні особливості даної категорії й встановлюючи її місце так в системі манастирського господартва, як і в загальній системі господарства України, ми переводимо ту ***методологічну роботу,*** яка є характерна для вивчення явища в другому розрізі, коли різноманітність явища перемагається зведенням окремих конкретних явищ до категорій, які й складають систему господарства України за виучуваний час.

Я простежив одно питання. На цьому зразку ми бачимо, яка робота повинна бути проведена над матеріялом наміченої категорії. Нема потреби для нашої мети так саме докладно спинятися над вивченням кожної категорії. Кількість в даному разі ні трохи не додасть для розуміння самих методів роботи. Але не зайвим буде в цілях більш чіткого уявлення про категорії манастирського господарства, перелічити найбільш видатні відділи, що повинні бути вивчені в другому розрізі. Такими відділами, крім питання про утворення манастирської власности, являються:

1) Організація манастирського господарства. Тут ми маємо явища цілком своєрідне. Манастирі, коли підходити до них з боку економічного, становляться перед нами, як економічні громади. Це надає організації манастирського господарства риси, що виділяють його посеред инших господарств. Основи соціяльного ладу манастирської громади до цього часу зовсім не висвітлені. 2) Хліборобство та його підсобні галузі (городництво, садівництво, скотарство, бджільництво). Системи хліборобства. Типи трьохпілля, сільсько-госп. техніка. Інтенсифікація господарства. 3) Хліборобська промисловість—млини, винниці. 4) Експлоатація саморідних природних багатств—рудні, буди, гути, поташні, смолокурні, рибальство й т. инш. 5) Привілейовані статті—перевози, ярмарки й т. инш. 6) Торговля. 7) Робочі руки. Боротьба за робочі руки. «Ескпропріяція населення». Умови праці. 8) Експлоатація залежного населення. 9) Господарство манастирських селян, як частина манастирського хазяйства.

Такий в стислих схематичних рисах план роботи в розрізі другому.

V.

Я накреслив суть двох розрізів, в яких на мою думку потрібно вивчати манастирське господарство. Ці два розрізи, як два скла стереоскопу, дадуть можливість глибше й всебічно вивчати дане явище, не нагромаджуючи у вивчення дрібниць, зводячи індивідуальні конкретні явища або до явищ типових, або до категорій системи господарства України.

Лишилося розглянути питання про співвідношення обох розрізів. Розглядаючи й порівнюючи конструкцію моєї роботи про господарство Петро-Павлівського манастиря з тільщо розглянутим планом манастирського господарства в другому розрізі, ми бачимо, що ці плани майже ті самі. В плані Петро-Павлівського манастиря лише відсутній, в залежності від джерел, розділ про торговлю й про господарство манастирських селян. Тому виникає питання, чи не повторюємося ми, вивчаючи в двох розрізах той самий матеріял і те-ж саме явище? Чи не обмежитися в такому разі яким-небудь одним розрізом: чи то описом типових манастирських господарств, чи то розглядом манастирського хазяйства в системі господарства України взагалі?

Який же з цих двох видів роботи треба скасувати? Видимо, потрібно зріктися того, який становить собою підсобний, зосереджується на часткових питаннях, не ставить собі завдань широкого синтезу явища в цілому. Другий розріз безперечно ставить собі цю останню задачу. В такому разі повстає питання: чи потрібно вивчення в розрізі першому.

Для того, щоб правдиво відповідати на це, я подам відповідь спочатку на такі запитання:

1) Чи можна ці два види робот, що в основу їх покладено однаковий план, розглядати так, що перший з них, описуючи окремі господарські одиниці, підготовляє й збирає матеріял для другого, зовсім не синтезуючи виучуваного явища?

2) Чи справді до підведення підсумків і узагальнення матеріялу можна приступити лише тоді, коли названими шляхами буде описано достатню кількість манастирів, себ-то лише в розрізі другому?

Щоб вияснити це, візьмемо яке-небудь одне питання з наміченого загального плану. Хай хоч би манастирські гуральні. В манастирському господарстві того часу вони відогравали досить велику ролю. Але ця роля не однакова в господарствах ріжних типів. Гуральництво раз має значення підсобного промислу, а вдруге обертається в таких господарствах, як, напр., господарство Петро-Павлівського манастиря, в галузь, що надавала єдности всьому хазяйству. Розглядаючи ролю цієї галузи в манастирях різних господарчих типів, ми по цій лінії переводим низку узагальнень. А це-ж і є синтез явища в межах типових господарств. Висновки й узагальнення переведено на підставі фактичного матеріялу, але загальні підсумки цього фактичного матеріялу не складуть суми, потрібної, як основа, для другого розрізу.

Отже, описуючи типові манастирі або переводячи роботу в справі опису категорій господарства, тоб-то працюючи по лінії першого чи другого розрізу, ми переводимо що-разу ту ж саму роботу узагальнення явищ на підставі кількосно різного матеріялу. Виходить, що й той і другий вид роботи становлять собі завдання синтезу явищ. Різниця в даному разі в вихідних точках і завданнях синтезу. Цю різницю я вияснив, накреслюючи суть і шляхи роботи кожного з розрізів. Коли це так, то ці два види роботи не мають характера передущої й дальнішої. Вони можуть провадитися рівнобіжно, узагальнюючи й підводячи підсумки матеріялу, згідно з поставленим завданням і в рівній мірі допомагаючи одна одній. Залежність цих двох видів робот близько характеризується порівненням їх з двома окремими образами стереоскопу, що з'єднуються в один—більш глибокий і рельєфний.

VI.

В додаток до плану вивчення манастирського господарства в цілому, який я розгорнув, я зупинюсь на характеристиці того архівного матеріялу, що його треба опрацьовувати, і поділюся своїми думками про те, як треба опрацьовувати той чи инший матеріял. При цьому треба зробити де-кілька важливих застережень та попередніх уваг. По-перше, я не ставлю собі завдання схарактеризувати кожний дрібний документ, що стосується манастирського господарства. При сучасному стані архівів зробити це неможливо, та чи й потрібно це, коли дивитися на це з методичного погляду. Доцільніше буде весь матеріял, потрібний для нашої мети, об'єднати в більш-менш одностайні групи, виходячи з тих природніх сполучень, що їх творило саме життя. Дальша систематизація залежить від задач, що ми поставили. А тому, щоб додержатись єдности в зазначеному плані, я розгляну й джерела вивчення манастирського господарства за порядком єдиного наміченого для двох розрізів плану. Це цілком відповідатиме завданню, що я поставив, себ-то наблизить цей план до того матеріялу, різноманітність якого гадається ним перемогти. Запевне, через те, що зміст навіть однотипних документів надзвичайно різноманітний і кожен з них можна використати з найрізноманітніших і несподіваних боків, нам при такому розгляді матеріялів доведеться повторюватися, звертаючись з того чи иншого приводу до однієї й тієї ж групи матеріялів. Але це тільки ще раз підкреслить ту думку, що матеріял розглядатиметься не сам по собі, а під певним поглядом.

Почнемо з матеріялу, що стосується питання про надбання манастирської власности в широкому розумінні цього слова.

При кожному манастирі є особлива книга копій найважливіших для манастиря документів [1]). Тут ми бачимо: царські та королевські грамоти, гетьманські універсали, грамоти мітрополітів та архієпископів, купчі записи, легації, духівниці, замінні листи, листи закладні, виписки з книг міських права магдебурзького, декрети генерального суду, накази Малоросійської Колегії, акти про розмежування земель, листування архімандритів та ігуменів манастирських з гетьманами та козацькою старшиною, накази генеральної військової канцелярії й т. инш. Об'єднуючи цю різноманітність матеріялів, ми бачимо, що списування копій з цих документів у одну книгу мало одну мету—зберегти для пам'яти документи, на яких ґрунтувалися *ті чи инші власницькі права манастирів.* Кожен клаптик паперу з означенням цих прав манастирі переховували дуже пильно, користуючись ним між иншим в численних позвах та процесах за різні добра. Вже на підставі цих манастирських книг можна було б написати приблизну історію походження манастирської власности. Але, щоб ця історія була зовсім точна, треба пильно перевірити ціли категорії цих документів, як із зовнішнього так із внутрішнього боку. Розглянемо деякі категорії документів з числа тих, на яких ґрунтувалися власницькі права манастирів і в першу голову найширшу, найважливішу й найхарактернішу групу—*гетьманські універсали.*

З перших кроків революції 1648 року, коли народні маси, розглядаючи манастирські маєтки, як власницькі, відмовились від послушенства манастирям, а подекуди поставилися до них так. як і до великих землевласників взагалі, себ-то розграбували манастирські маєтки й учинили над манастирями

[1]) Напр. «Книга крепостей обытели пустынно-Рыхловской» (Черниг. Краєв. Іст. Архів).—«Книга крепостная Лаврских крепостей», що переховувалася в церковно-археолог. музеї київськ. дух. академії під № 217.—«Книга монарших грамот, гетманских универсалов, архіер. грамот и указов в копіях и подлинниках» (Арх. Єлецьк. м-ря № 2. Черниг. Краєв. Іст. Архів).—Теж в копіях 1772 р. (Арх. Єлецьк. м-ря № 3).

низку насильств, гетьманська влада стала виразно на захист манастирських прав та манастирського землеволодіння. Від Богдана Хмельницького дійшла ціла низка універсалів на захист прав манастирів (напр., ун. 17.VI. 1648 р., 2.VII. 1648 р., 8.X. 1649 р., що їх дано було Густинському манастиреві [1]); 16. V. 1651 р., II. X. 1654 р., що їх дано Максаківському манастиреві [2]). З цього часу тягнеться безмірна низка гетьманських універсалів, які: 1) стверджують старі права манастирів на різні володіння, 2) надають окремим манастирям права на різні добра: села з ґрунтами, лісами, сіножатями, полями, озерами, станами, перевозами, млинами і т. инш. і з наказом «войту со всею громадою вшелякое выполнять послушенство» 3) дозволяють манастирям селити слободи й закріпляють за ними ці ново-осілі селища; 4) беруть окремі манастирі під свою особливу протекцію; 5) «ускромляют» неслухняних манастирських селян і т. инш. Виходить, що питання про манастирську власність—це не тільки питання про землю. Це до такої-ж міри є питання про населення, що сидить на цій землі.

Отже гетьманські універсали—жива історія походження й зміцнення манастирської власности в найширшому розумінні цього слова, себ-то включаючи сюди повинності, робочі руки та власність манастирських селян. Число гетьманських універсалів, що їх видано аби підтримати манастирську власність і манастирську владу, величезне. Зміна гетьмана, неслухняність манастирських селян, погіршення матеріяльного стану манастиря, напр., через війну, заселення нової місцевости, а то й просто навернулося зручне містечко—все було зовнішньо-пристойним приводом, щоб прохати нового універсалу, який би давав право посилатися на безперервне володіння даним майном та користуватися тими чи иншими правами. Але коли багато є оригінальних гетьманських універсалів, що їх видано манастирям, то число копій безмірне. Копіювали їх з найріжноманітніших приводів: при складанні «генеральных следствий» 1729—30 рр., при складанні Рум'янцівської ревізії, щоб подати до суду, до Малоросійської Колегії, до Генеральної Військової Канцелярії при численних судових процесах, межуваннях і т. инш. Величезне число оригінальних універсалів і копій з них уже вийшли друком [3]); більшість же спочиває в манастирських архівах, в архіві давніх актів у Київі, в харківському, полтавському та чернигівському архіві й Рум'янцівському музеї [4]). Але те, що універсали вийшли друком, зовсім ще не гарантує їхньої справности; особливо це відноситься до друку в провінціяльних виданнях. До помилок, огріхів та перекручувань, що їх припускали переписувачі, часто додаються ще «друкарські помилки». Особливо багато таких помилок припадає на долю власних імен, яких иноді перекручують так, що не пізнати. Відціль виникає потреба критичної роботи над текстом універсалів. Запевне, найкраще було б користуватися оригіналами. Історію де-кількох величезних збірок оригінальних гетьманських універсалів, що їх одібрано від манастирів року 1786, розповів М. Г. Курдюмів у «Описании актов, хранящихся в архиве императорской археографической комиссии» [5]).

Але звіряючи описи цих збірок із описами здачі гетьманських універсалів, яких складено під час здачі оригіналів до новгородсіверської та чернигівської

[1]) *Лазаревский А. М.*—Опис. Стар. Мал. III. с. 395.

[2]) *Василенко Н. П.*—Ген. сл. Черниг. полка. с. 597.

[3]) Напр. *Василенко Н. П.*,—Генер. сл. о маетн. Неж. полка 3 ч. 1901. *Василенко Н. П.*,—Ген. сл. о маетн. Черниг. полка. Ч. 1909.—*Лазаревский А. М.*, Опис. Рум. описи. Вып. I.—IV.—*Лазаревский А. М.* Опис. Стар. Мал. т.т. I, II и III.—Чтения в Ист. общ. Нестора Лет. кн. V.—Акты Зап. России т. V.,—Черниг. Губ. Вед.—Киевск. Губ. Ведом.—Филарет. Опис. Черниг. епарх. т. I—VII.

[4]) Див. Описание актов арх. *Маркевича*, относящихся к ист. южно-русск. м-рей.—Чтения в Моск. общ. ист. и древн. росс. 1884. кн. II.

[5]) Летоп. зап. императ. археограф. ком. за 1904 г. Вып. XVII. СПБ 1907.

Казенних Палат [1]), ми бачимо, що ці збірки становлять лише невеличку частину оригіналів, та й то тих, що належали київським манастирям. Головна ж їх сила є тепер у київських архівах—Центральному та архіві давніх актів. Не маючи оригіналів, можна користуватися й копіями, звіряючи їх поміж собою та перевіряючи всі назви, які трапляються, иншими автентичними документами (купчими, духівницями й т. инш.), що збереглися головне в манастирських архівах.

В питанні про надбання манастирської власности мають велику вагу не самі гетьманські універсали, а й *царські грамоти й королевські привилеї,* що їх видано манастирям [2]). Правда, не одним тільки манастирям. Не слід забувати, що при тій запеклій боротьбі за різні добра, яку ми бачимо в гетьманщині, затвердження прав за одним власником чи цілою категорією власників, дуже часто призводило до обмеження прав инших. Відціль методичний висновок: шукати відомостей за манастирські добра та про їхню експлоатацію в грамотах манастирських конкурентів, напр., магістратів. І справді, царські грамоти, що затверджують права київського магістрату, достотно рябіють такими відомостями: «а сенными покосы и выгоном завладели у них Кириловскаго м-ря игумены... А Фроловского Девича м-ря старицы де в новопостроенном Софейском дворе, которой построен блиско ратуши, питем шинкуют, а Кириловского м-ря игумен Іноκентій» і т. инш. [3]).

Разом із зазначеними грамотами треба відзначити знов таки з погляду питання про надбання манастирської власности *архієпіскопські* та *мітрополичі грамоти.* Так, наприклад, у грамоті архієпіскопа чернигівського Лазаря Барановича про обрання Михайла Лежайського на архімандрита Спаського м-ря [4]) перелічуються манастирські володіння. Точний перелік та розмежування володінь зазначено в грамоті того ж Л. Барановича про розділ маєтностей поміж чернигівською архієрейською катедрою та новгородсіверською архімандрією [5]). З грамоти Степана Яворського 1717 року, якою він підгорнув манастир Ветхорождественський зо всіма його добрами ніженському Благовіщенському манастиреві. ми довідуємось про ролю й значення приписних манастирів [6]) і т. инш.

Одну з найперших і перевірених збірок гетьманських універсалів, царських грамот і взагалі «крепостей» на маєтки являє собою «*Генеральное следствіе о маетностях*», що складене 1729—1730 р. Ревізорам, що складали «следствіе», «велено было от всех владельцев духовных и мирских всякаго званія, а особливо от ратушей взять с крепостей копіи, справя оные копіи с подлинными, под тем следствіем подписать» [7]). Вартість цього документального матеріялу «следствія» підкреслюють і збільшують ті «*сказки*», що їх одібрали ревізори від старожитців, коли й хто заселив село, кому воно належало з часу приєднання України до Росії. «Показания старожилов» — каже В. А. Мякотин—«сообщавших факты лишь за тот промежуток вре-

[1]) Арх. Чернигів. Казен. Палати (Черн. Краєв. Іст. архів.).

[2]) Про них див. у акад. *О. Малиновського* «Огляд архівн. матер.» С. 11, 13, 25, 28, 31. (Праці ком. для виуч. іст. зах.-руськ. та українськ. права. Вип. II).

Крім того «Арх. Справа». 1925. I. С. 41: «у російській публічній бібліотеці переховується ціла низка рукописів укр. походження: списки грамот царів, королів та гетьманських універсалів і записи манастирів Трахтемирівського та Канівського 1706—1722 р.р. і збірник грамот цих же манастирів. В арх. «Малорос. актов» (Рум. музей) є збірники документів до історії українських манастирів». Там-же 40.

[3]) *Клименко П.,* Місто й територія на Україні за Гетьманщини. 1926. С. 13.

[4]) *Филарет,* Опис. Черн. епарх. т. III, с. 132.

[5]) Там же, 137 «Будискіе грунта, где ся поташ робить».

[6]) Там же, с. 158—Порівняй Тр. К. Д. Ак. 1878 № 12 с. 631 «о приписных монастырях киевского Пустынно-Николаевского монастыря».

[7]) *Малиновський Он.*—Огляд архівн. матер. (Праці ком. для виуч. іст. зах.-руськ. та вкраїнськ. права. Вип. II, с. 35).

мени, «як их память осягнет», дают чрезвычайно точные сведения, благодаря которым получается возможность восстановить характер владения имениями в Левобережной Малороссии за XVII и начало XVIII столетия с большею обстоятельностью, чем это можно было бы сделать по сохранившимся в сравнительно незначительном количестве актам этой поры» [1]).

Значить з цього джерела ми можемо взяти загальні відомості про манастирську колонізацію і використати цифрові дані про число посполитих дворів в окремих селах, що їх запозичено з ревізій.

Ще грандіознішу збірку документів ми маємо в *Рум'янцівській ревізії*. Документи ці є копії царських та королевських грамот, гетьманських універсалів, купчих записів, духівниць, актів розмежування й т. инш. Значення їхнє буде зрозуміле, коли пригадати, до якої міри вони були підставою для Лазаревського в питанні про колонізацію Лівобережної України, як їх використали проф. Лучицький та проф. Багалій, розроблюючи питання про займанщину, «сябринне» та громадське землеволодіння, та Мякотін при вивченні економічних та громадських відносин гетьманщини. Для нашої теми цей документальний матеріял можна використати також, як і наведений раніш, головне при вивченні питання про манастирську власність в широкому розумінні слова.

Що до самого використання документального матеріялу Рум'янц. опису, то хоч копії завжди мають напис «с оригиналом верно», «с подлинной верно», треба разом з М. М. Ткаченком поставити питання про те, чи справді копії перевірялося з документами й мати на увазі його ж зауваження про можливість фабрикації земельних актів, а також про вільні й невільні неточності в таких, напр., документах, як купчі та тестаменти. Взагалі «при огляді документів потрібно обережно поставитися до відомостей з копій документів тодішньої пануючої верстви» [2]). Запевне, всі ці зауваження, метою яких є викликати обережно-критичне ставлення до цих численних копій, що є документальний матеріял Рум'янц. ревізії, ні в якому разі не зменшують його значення для поставленої теми.

Найкоштовніший матеріял про процес надбання манастирської власности ми маємо в паперах безконечних *манастирських позвів*, що їх вели манастирі з своїми сусідами за володіння тими чи иншими добрами, головне за землю [3]). На цих поземельних позвах допитували багатьох свідків і їхні свідчення часто дуже цікаві з різних сторін і далеко виходять за межі питання про надбання манастирської власности. Року 1786, коли здавалися манастирські маєтки в казну, здано було за вимогою казенних палат і позовні справи манастирів. Таких незакінчених справ, напр., у київського Пустельно-Миколаївського манастиря було 25 [4]).

Про манастирські поземельні акти, що переховувалися в чернігівській Казенній Палаті, Лазаревський каже, що вони «мають в собі готовий матеріял для історії манастирського землеволодіння на Україні» [5]). Акти чернігівської Казенної Палати, про які йде мова, із Чернигова були передані згодом до архіву стародавніх актів у Київі. Про важливість матеріялу, який у них є, може свідчити праця Мякотіна, що складена цілком на даних, здобутих із манастирських документів та документальної частини Рум'янцевського

[1]) *Мякотин В. А.*—Рецензия на книгу А. М. Лазаревского «Описание Стар. Мал.», т. II, с. 68.

[2]) «Україна», 1924, кн. 3, с. 45.

[3]) Див., напр., «Чтения в общ. Нест. Лет.», кн. 5, 71—92.

[4]) Труды Киевск. Дух. Акад. 1878, кн. 12, с. 545. —Див. також «Опись Елецкого Черниг. м-ря тяжебным делам о маетностях, мельницях, грунтах, сенокосах и лесах, соч. 1786 г.» (Черниг. Краев. Іст. Архів—Арх. Елецк. Черн. м-ря, № 4).

[5]) *Лазаревский А. М.*—Опис. Ст. Малор. т. I. с. XIII.

опису [1]). Але й крім справ, що їх передано до київського архіву, в архіві чернігівської Казенної Палати збереглося сила позовних справ, без знайомства з якими не можна вивчити хоч би таке питання, як про Лаврську колонізацію на півночі Чернігівщини. Справи ці мають оригінальні документи, а саме — оригінальні грамоти архімандритів Києво-печерської Лаври, листи гетьманів, схематичні плани спірних земель і т. п. і силу копій зі старих документів. Тут трапляються земельні позви монастирів: Києво-печерського, чернігівського катедрального, чернігівського Єлецького, Глухівського Петропавлівського, Чернігівського, Троїцького, Новгородсіверського, Густинського, київського Михайлівського, Каташинського, Макошинського, Рихлівського, Костянського, Гамаліївського, Києво-Братського. Аналогічні справи є і в рештках архіву Генерального Суду, що збереглися в чернігівському Краєвому архіві, та в архівних матеріялах «Малороссийской коллегии» й генеральної канцелярії в Харкові.

Українське духівництво, церкви й монастирі зверталися з проханням та скаргами до Москви. У московському «Древлехранилищі» збереглася сила таких скарг і вироків з приводу них, що цікаві головне з погляду надбання манастирської власности [2]).

До окремої групи треба виділити *листування ігуменів та архімандритів* українських манастирів з гетьманами та впливовою козацькою старшиною. В листуванні цьому йде мова про силу речей; з нього можна добути багато матеріялу про манастирське господарство взагалі, але за головні питання його слід розглядати в розділові про надбання манастирської власности. Так, напр., розглядаючи листи до гетьмана архімандрита Новгородсіверського манастиря Ніла [3]), ми бачимо, що вони зачіпають такі питання, як утихомирення манастирських селян, захист манастирської власности від зазіхання великих землевласників, затвердження манастирських прав на млини і т. инш. В листах до Забіли єпископа чернігівського Антонія Стаховського, ігумена Петропавлівського глухівського манастиря Мелетія Трофимовича [4]) мова йде про млини, бочки пива і т. инш. Дуже змістовні листи таких видатних ієрархів, як Степан Яворський [5]), Лазар Баранович [6]). Разом з цим треба відзначити, як джерело про надбання манастирської власности, *духівниці ігуменів*, як, напр., духівниця Торського та Якимовича, ігуменів Густинського манастиря, духівниця Степана Яворського [7]) і Рувима, єпископа Ніжинського, настоятеля Сосницького манастиря [8]).

Величезний інтерес для історії манастирського землеволодіння являють *плани й мапи* земельних манастирських володінь, що збереглися в манастирських архівах [9]) і в архіві давніх актів у Києві, куди вони попали з чернігівської казенної палати. Тут є такі мапи, як «карта Киево-печерской Лавры приписного Омбишского монастыря в округе оного монастыря границы» 1754 року, «План с. Старых Бобович полку Стародубовскаго подданства Кіево-Печерской Лавры, Лицицкой економіи правленія имеющихся при оном селе угодіях » 1755 р. і багато инших.

Перевіряючи джерела, що їх використали ріжні автори, досліджуючи пи-

---

[1]) *Мякотин В.*—Очерки соц. ист. Малор.—Русск. Бог. 1912—1916.
[2]) Див. акад. *О. Малиновський.* — «Огляд матеріялів Московського Центральн. Архіву», с. 17, 31.
[3]) «Чтения в Общ. ист. и древн. росс. при Моск. ун.», 1884, кн. II, с. 14.
[4]) Труды Черн. предв. комитета по устр. XIV арх. с'езда, с. 6—8.
[5]) *Филарет.* «Опис. Черн. Епарх.» т. III, стор. 163.
[6]) Письма Лазаря Барановича.
[7]) *Филарет.* «Опис. Черн. Епарх.» т. II, стор. 158.
[8]) *Його-ж.* т. IV, ст. 168.
[9]) *Його-ж.* т. III, ст. 298. Геометр. план земель Крупицького Батуринського манастиря.

тання про надбання власности тим чи иншим манастирем, ми бачимо, що, напр., відомості про маєтки Крупицького Батуринського манастиря в книжці Л. Білоусовича [1]) взято: 1) з царських грамот і гетьманських універсалів, що переховувалися в архіві чернигівської Казенної Палати; 2) з відомости, що надіслав року 1785 до новгородсіверської духовної консисторії архімандрит Батуринського манастиря Володимир про угіддя Батуринського манастиря (Дело арх. Черн. Консистор. 1785 № 5172); 3) із справи чернигівської Казенної Палати про опис маєтків Батуринського м-ря, що перейшли до казни (1786 р. № 6); 4) із слідчої справи про маєтності Батуринського Миколаївського м-ря 1744 р., що переховується в копії в манастирському архіві. Для історії власности того ж Крупицького Батуринського м-ря О. М. Лазаревський використав стверджуючий акт Юрія Осолинського 1636 року; низку гетьманських універсалів та полковничих листів; слідство, що вчинила комісія за призначенням київського мітрополіта та консисторії, щоб визначити межі спірної між Батуринським і Новомлинським манастирями землі 5. II. 1730 р. [2]); судовий процес поміж Крупицьким манастирем та громадянами с. Спаського (Арх. Генер. Войск. канц.).

Як бачите, все це—ті ж групи документів, що їх описали вище. Тут до речи треба звернути увагу, з погляду методики скористування документального матеріялу для певної мети, на способи комбінування відомостей, що їх добуто з різних документів, які вживає О. М. Лазаревський, та його обережне критичне ставлення до офіційних документів [3]).

Хазяйство кожної манастирської вотчини складалося з двох частин: 1) саме манастирське хазяйство й 2) хазяйство манастирських селян. А то ще дуже часто в манастирських вотчинах, в силу історичних обставин, жило козацьке населення, а разом з манастирськими підприємствами (млинами, гуральнями) були козацькі підприємства або инших власників. Це незалежне від манастиря населення та його господарство багато впливало на розвиток та долю манастирського господарства: манастир боровся з козаками за землю не тільки в тому розумінні, що манастир намагався привласнити собі козачі землі, але й у тому розумінні, що козаки намагалися привласнити собі землі, що ними користувалися манастирські селяни; манастир намагався підвернути вільне населення, зробивши його залежним; з козаками та иншими власниками манастир уперто боровся за споживача [4]). Відціль ясно, що вивчаючи хазяйство окремої манастирської вотчини в обох його відмінах, треба брати на увагу й «третю силу», облічуючи взаємини між залежним і незалежним населенням і уважно ставлячись до фактів, що в них відбилась так чи инакше боротьба з цією «третьою силою». Для цього треба притягти цілу низку джерел і перш за все *ревізії* [5]).

Підсумувавши дані ревізій що-до населення певної вотчини в таблицю, де буде ясний безперервний рух населення і співвідношення ріжних його груп, ми одержимо готові висновки що-до місцевих успіхів манастирського господарства.—Щоб зробити висновок про взаємини між окремими манастирськими хазяйствами на території всієї гетьманщини, допомагає цікаве зведення «*Описание наместничеств Киевского, Черниговского и Новгородсеверского*», про яке я згадував вище. Крім ревізій суто демографічного характеру, треба використати ширші описи, що в них разом з відомостями про населення того чи иншого селища дається ціла низка инших відомостей. До таких потрібних

[1]) *Белоусович Л.*—Николаевский Крупицкий Батуринск. м-р Черн. 1857.
[2]) Чтенія в ист. общ. Нестора Летоп. кн. V, с. 49.
[3]) Див., напр., Опис. Стар. Мал. т. II, с. 270.
[4]) Записки У. А. Н. XI, с. 152, 153.
[5]) Планомірна праця над ними можлива буде лише як вийде друком праця проф. П. В. Клименка про ревізії.

описів треба зарахувати, крім Шафонського [1]), *«Описание Черниговского наместничества»* Пащенка й *«Описание Новгородсеверского наместничества»*. З праці Пащенка надруковано лише невеличку частину [2]), а «Описание Новгородсеверского наместничества» [3]), що кількістю й характером відомостей являє собою працю ще цінніщу, зовсім не надруковано.

«Описание Новгородсеверского наместничества» дає майже про кожне селище такі відомості [4]): віддалення від полкового центру; кому належить і на яких підставах; становище села, характеристика природніх багацтв (поля, річки, ґрунт); греблі, млини. Населення (приватні власники, козаки, підсусідки, посполиті)—дворів, хати й бездвірні хати; лісні та сінокосні угіддя; відкіля одержують ліс, як його немає в окрузі; де й на яких умовах беруть лути; чи є достаток в землях, а як їх мало, то де й на яких умовах землю орендують; головні заняття населення; до якого економічного центру тяжіє дане село.

Відціль ми бачимо, що «описания» відповідно до нашої теми дають матеріял, щоб схарактеризувати кожну вотчину з боку зазначеного раніш потрійного співвідношення.

Запевне, цей, так би мовити, статичний матеріял треба доповнити матеріялом, що характеризує безперестанну й живу боротьбу, в наслідок якої й стає те чи инше співвідношення між силами, що борються в кожній вотчині. Джерелами, щоб характеризувати цю боротьбу, можуть бути зазначені мною раніш документи, особливо судові процеси манастирів з їхніми сусідами.

Матеріял що-до кожного селища, зазначений в «описаниях», майже збігається з описом окремих селищ в *Рум'янцівській ревізії*. Раніш ми розглянули тільки одну частину цієї пам'ятки—документи—і не зачепили самої ревізії. А тим часом у самій ревізії є для нас надзвичайно цікавий матеріял. Для історії манастирського хазяйства в частині, що стосується хазяйства манастирських селян, він без сумніву є основний. Порівнююче вивчення селянського хазяйства манастирів різних типів на підставі Рум'янцівської ревізії дасть можливість, по-перше, з'ясувати різницю господарського побуту селян з станом селян инших великих власників і взагалі зі станом инших соціяльних груп. Отже й Рум'янцівська ревізія дає матеріял для характеристики зазначеного потрійного співвідношення в кожній окремій манастирській вотчині, при чім маштаб вивчення може бути поширений аж до меж гетьманщини. Невеличка праця В. О. Романовського, що присвячена вивченню «Хозяйства монастырских крестьян Любецкой сотни в 1767 году» на підставі Рум'янцівської ревізії [5]), ставить де-кілька цікавих проблем із галузи манастирського хазаяйства взагалі. Напр., проблема про порівнюючи гарне становище манастирських посполитих серед власницьких посполитих взагалі й порівнюючи негарне становище манастирських посполитих, що працюють на гутах, руднях та папірнях. Розвязати ці проблеми й низку инших можливо лише порівнюючи статистичний матеріял Рум'янцівської ревізії, що стосується ріжних місцевостей та соціяльних категорій гетьманщини. Для цього дані Рум'янцівського опису треба спершу звести в таблиці. Техніка складання таблиць й способи їхньої розробки тепер уже цілком визначені [6]).

Через 20 років після складання Рум'янцівського опису манастирські ма-

---

[1]) Книжку Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» тим що в ній подаються точні відомості, засновані на оригінальних документах, можна з певністю залічити до джерел.

[2]) Записки Черн. Губ. Стат. Ком. кн. II, вип. 3—4, 5—6.

[3]) Черниг. Держ. музей. Ркп відд. 6.

[4]) Записки іст.-ф. від. УАН. XI, ст. 107.

[5]) Юбил. Сборн. ист.-этнограф. кружка при унив. св. Влад. К. 1914.

[6]) Україна, 1924. Кн. 3. Ст. Ткаченка М.

єтки на Україні були взяті в казну. При здачі маєтків казенним палатам було складено описи цим маєткам, а відомості, що були в них, з ріжною метою було зведено. Як описи, так і ці зведення в значнім числі збереглися, головне, в чернігівськім Краєвім та київських Центральних Архівах. Розглянемо деякі з них. У книзі «*описей монастырским именіям, поступившим из монастырей в казенное ведомство уездов Черниговского, Городницкаго, Березинскаго и Нежинскаго*» 1786 року списано 34 селища, що належали чернігівському катедральному манастиреві. На кожне селище складено окремий опис за таким планом:

I. Заголовок («Описание посполитым села Козла в уезде Черниговском состоящого, учиненное 1786 года іюля—дня»).

II. Опис селища (розділ на частини, положення, віддаленість від губерніяльного міста).

III. Загальна характеристика умов, у яких хазяюють посполіті даного селища (заняття населення—хліборобство, ремество, промисли; характеристика місцевости—орна земля, луг, ліс, річка).

IV. Подвірний перепис посполитих за такими графами:

1. Число душ обох родів, дворів, хат: а) при ревізії записаних, що були чол. і жін.; б) убуло проти ревізії чол. і жін.; в) прибуло проти ревізії чол. і жін.; г) число дворів; д) дворових хат; е) бездворових хат; ж) садків; з) городів.

2. Різних угідь: а) пустих плецїв: б) левад та пастовників; в) орної землі засівом у четвертях; г) сінокосу копиць; д) лісів будівельних; е) лісів на паливо; ж) озер риболовних; з) винниць; і) млинів водяних; к) вітряків.

3. Скоту та бджіл: а) коней; б) рогатого скоту; в) овець; г) кіз; д) свиней; е) пасіки пнів.

4. «Кто чем промышляет или какое имеет рукомесло либо чему изобучен».

5. «Каким кто окладом обложен был погодно».

6. «Какую кто отбувал повинность».

Це перший тип опису 1786 року, що стосується самого тільки *хазяйства манастирських посполітих*.

Рівняючи конструкцію цього опису з Рум'янцівською ревізією, ми бачимо, що вони майже однакові. Що-ж до якости, то не може бути сумніву про точність відомостей в цих описах, бо це є офіційні здаточні описи та ще й перевірені з останньою ревізією. Значить, що-до них, то можна вдруге сказати те, що сказано про Рум'янцівську ревізію: ці описи можуть бути основою при вивченні господарства манастирських посполітих. На той випадок, коли Рум'янцівського опису нема, його сміливо можна замінити цим описом, а в тому щасливому випадкові, коли про дане село зберігся й Рум'янцівський опис. ці два документи, розмежовані двадцятьма роками, дають можливість намалювати точнішу картину хазяйства манастирських посполітих. На жаль, ці описи збереглися далеко не всі, а в де-яких нещасливих випадках (напр., що до П. П. Глух. манастиря) немає ні цих описів, ні Рум'янцівського.

Другий тип описів, складених року 1786, торкається не хазяйства манастирських посполитих, а саме манастирського хазяйства. В цих описах якнайдокладніше списані (не у вигляді таблиць) в окремих маєтках [1]) належні манастиреві:

1) приїзжі двори й двірці з належними до них будівлями та інвентарем. 2) Обори з докладним переліком будівель і скоту з зазначенням, хто й на

[1]) Напр. «Описи Киевопечерскія Лавры уезда Золотоноскаго» (Чернигів. Іст. Архів).—Описи Черниговского Елецкого монастыря (Арх. Єлецького м-ря № 4 Черн. Іст. Арх.).

яких умовах завідує цією справою. 3) Греблі на річках і млини при цих греблях з переліком інвентаря та зазначенням, скільки беруть за меливо, хто її на яких умовах доглядає за млином, скільки доходу є з млина, хто гатить греблю. 4) Винниці. 5) Плеци, грунти та орна земля з зазначенням пересічного врожаю кожного хліба окремо (жито, пшениця, ячмінь і т. инш.). 6) Садки й городи. 7) Шинки з зазначенням, відкіль привозять горілку й на яких умовах продають. 8) Ставки й озера риболовні. 9) Пасіки з зазначенням числа вуликів, умови завідування й цифри доходу за рік. 10) Ліси на паливо й на будівлі. 11) Луки з зазначенням кількости сіна.

Третя одміна описів чи, точніше кажучи, зведень являє собою перепис манастирських маєтків кожного повіту[1]), при чім відомості про кожен маєток об'єднані в таблицю, що має 1, 2 і 3 графи розділу IV першої одміни описів 1786 року з тією лише різницею, шо в 1-й графі стоять підсумки, а не пойменний список осіб. Графа 4 носить назву: «с каких статей (монастырских) колико было в год монастырских доходов». У цій графі зазначено дохід або натурою, або грошима; коли підприємство експлоатують, здаючи в оренду, то зазначають умови оренди. Ці таблиці охоплюють не тільки хазяйство манастирських посполитих, але й саме манастирське хазяйство, себ-то стосуються манастирського хазяйства в цілому, уділяючи особливу увагу його дохідним статтям. Правда, зазначені тут цифри доходу, як цифри пересічні (проте иноді цифри доходу пристосовані до певної дати), треба перевіряти, і це цілком можливо на підставі відомостів та книг, що збереглися в манастирських архівах.

Отже значення списаних описів 1786 року аналогічне значенню Рум'янцівського опису. Щоб поповнити аналогію, треба зазначити, що разом з цими описами, які поступили до казенних палат, принято від манастирів і манастирські документи в копіях та оригіналах, і тепер, напр., справи манастирів, що попали з чернигівської Казенної Палати до київського Архіву стародавніх актів, складаються, як і Рум'янцівський опис, з описів та документів. Про цю документальну частину можна вдруге сказати тільки те, що сказано раніш про документальну частину Рум'янцівського опису.

Коли зазначені описи, що охоплюють хазяйство окремих манастирських маєтків у цілому, становлять велику цінність, то ще більшого інтересу набувають *передаточні описи*[2]), що їх складали, коли передавав маєтки один управитель другому. Головна їхня цінність—певна точність і відповідність дійсності. Коли у відомостях, які подавав манастир до тієї чи иншої установи, напр., в сотенне правління, була иноді потреба сховати справжню цифру доходу або не виявити де-які об'єкти експлоатації, то при передачі майна з одних рук до других ці мотиви відпадали. Один здавав наявність, другий приймав, і весь опис на всіх листах скріплює подвійний підпис. Друга цінність цих описів—їхня докладність. Йде точний і докладний перелік: 1) будівель та інвентаря; 2) наявних запасів борошна в четв. та четверичках; 3) наявних запасів немолоченого хліба в копах з зазначенням, скільки четвертів та четверичків зерна дає пробна копа; 4) наявних запасів сіна; 5) скоту (великого рогатого, свиней, овець, кіз), коней старих і молодих, птиці (индиків, гусей, качок та курей; 6) пасіки; 7) промислових підприємств (млинів вітряних та водяних, заводів, гуралень); 8) запасів дійва (сиру, бриндзи, коров'ячого та овечого масла); 9) запасів прядива (конопель, льону).

---

[1]) Напр. № 5909 київ. арх. давн. актів.

[2]) Напр. передат. опис Дубогаївського хутора Гамаліївського м-ря (Черн. Історичн. архів).

Ще одну відміну передаточних описів рекомендує проф. Ф. Титов[1]): «В консисторском определении... новоназначенному игумену вменялось в непременную обязанность по прибытии к месту назначения ознакомиться с имущественным состоянием своего монастыря, проверить прежнюю опись его... составить в присутствии прежнего игумена, если он был на лицо, и братии, новую опись монастыря и один экземпляр этой описи представить в консисторию, а другой оставить для хранения в монастыре... Благодаря существованию в заграничных монастырях Киевской епархии XVII—XVIII с. вышеописанной практики, мы располагаем теперь богатейшим материалом для истории сих монастырей в виде подробных и обстоятельных описей, во множестве сохранившихся и в старом архиве Киевской Духовной Консистории и в архиве некоторых из бывших заграничных монастырей Киевской епархии XVII—XVIII в.».

Перейдемо тепер до розгляду основних груп документів, з яких можна вивчити саму *будову манастирського хазяйства*, взаємовідносини центрального господарського управління з органами управління в окремих волостях та вотчинах, організацію окремих галузів господарства, господарську техніку, доходність хазяйства і т. инш. Матеріял, що маємо вивчати, перебуває головне в манастирських архівах. Керує манастирем настоятель. Кожна господарська справа вступала спочатку в формі рапорту або донесення настоятелеві. З відповідною резолюцією настоятеля її передавали на розгляд правління. Проте в архівах трапляються й безпосередні *розпорядження* архімандритів[2]), їхні ***проєкти*** завести в манастирі ті чи инші підприємства і заводи та поліпшити галузі господарства, що вже існують[3]). Але й ці зразки настоятельської творчости майже завжди, перше ніж їх реалізовано, розглядало правління. Отже центральним органом все ж таки фактично є правління («собор», «духовный собор», «соборная братия», «старейшая братия»), що кожен господарський крок фіксує, за резолюцією настоятеля, в особливих *постановах*. Господарче життя у вотчинах правління регулює *наказами* на ім'я війтів, начальників у маєтках, старост, двірників і т. инш. Ці *постанови* й *накази* охоплюють манастирське господарство в цілому до найостанніших дрібниць, тому вони становлять собою джерело, з якого можна взяти найправдивіші відомості про всі галузі манастирського хазяйства. До нашого часу вони частіш дійшли в вигляді складової частини манастирських «дел», але подекуди збереглися й цілі *книги* таких документів[4]).

Такі-ж многобічні що-до змісту документи, які поступали на ім'я настоятеля та правління в вигляді *донесень* та *рапортів* з боку вищеперелічених урядових осіб. Разом з наказами та постановами правління вони становлять одно ціле. У цьому поточному листуванні поміж правлінням та залежними від

[1]) Труды Киевск. Дух. Акад. 1905. кн. 3, с. 486.—Акты по истории заграничных монастырей Киевск. епарх. XVII—XVIII в.в. в трех частях т. I ч. 2-я докум. №№ CCLXXI, CCXX та инші. Порівняй «Інструкцію епархіи нашей Троецкого Костянского Почеповского м-ря ігумену іеромонаху Іоанну Михайловскому да Чернеговских церквей священникам соборной Преображенской Григорію Енке и Вознесенской Козме Колларовскому і Троецкого Іліинского Чернеговского монастыря іеромонахам типографу Іпполиту, типографскому шафару Антонію и казначею іеродіакону Васіяну». Згідно з цією інструкцією було складено передаточний опис майна Троїцького Іллінського Чернигівського манастиря, який зберігся в паперах Костянського манастиря (Черниг. Істор. Архів). Дуже інтересна «Опись Успенского Елецкого Чернеговского м-ря, сочиненная 1762 года» (Черниг. Іст. архів. ркп. відділ № 43).

[2]) Арх. Єлецького Черн. манаст. № 5, ст. 301.—Ркп. відд. Черниг. Краєв. Арх. 35. Список документів на зем. угіддя Троїцького чернигівського манастиря XVII—XVIII в.

[3]) Арх. П. П. манастиря, 811, 744.

[4]) Напр. «Книга монастыря Кіево-Выдубецкого соборной братіи бываемых приговоров».

нього органами є, між иншим, сила *відомостей*, які подавали то ріжні приказчики, то їх складали на підставі відомостей, що подавалися в правління. Відомості ці стосуються всіх галузів господарства: де й скільки якого хліба засіяно, скільки, де і якого хліба вродило й зібрано сіна, відомості про кількість перемолотого в млині зерна, про кількість одержаного з млинів «розміру», про кількість скота та птиці в тій чи иншій економії, про кількість вуликів у пасіках [1]) і т. инш.

Кожна особа, що їй доручав манастир керувати певною галуззю господарства чи окремим маєтком, вела крім поточного листування й *регулярну звітність* у виданих з манастиря «шнуро-запечатанных» книгах. Книги ці писали зразу на чернетках, а потім переписували начисто й подавали певними строками в манастир на ревізію. Строки, в які треба було подавати книги в правління, цілком ясно зазначені в інструкціях правління. На цих книгах збереглися помітки настоятелів, їхніх намісників та правління про те, що відомості, зазначені в них, відповідають дійсності. Це треба брати на увагу при вивченні, також, як і такі записи: «и так сія книга нами нижеподписавшими примечена совсем воровская и не к чему годная». З книг, що в них є регулярна звітність, треба відзначити такі: *казначейські* книги або *реєстри*. Гроші, що плили в манастирську казну, записували обов'язково на прибуток в казначейські книги, а потім уже видавали в міру потреби окремим урядовим особам під розписку (економові, келареві, шафарові, старостам і т. инш.). Отже на підставі казначейських книг можна з'ясувати загальний грошовий баланс, готові гроші та розмір манастирської казни, джерела грошових надходжень та статті, що на них витрачалася манастирська казна. Збереглися й численні *екстракти*—з казначейських книг: або прибутків і видатків за рік—загальний річний баланс, або прибутків та видатків на ту чи иншу окрему статтю [2]).

Частковий дальший рух сум манастирської казни можна простежити в *шафарських книгах* або *реєстрах*. Кожна урядова особа, одержавши гроші від казначея, заводила їх на прибуток до окремих прибутково-видаткових шафарських книг та витрачала їх по своїй лінії, заносячи кожну витрату до цих книг як щоденні записи. Сюди ж заводили, напр., і цілі рахунки покупок, що робили на ярмарках, які манахи дуже ретельно відвідували. Записи ці були з зазначенням місця, міри та суми, що її виплачено. Це спричиняється до того, що ці книги стають цінним джерелом для вивчення хазяйства гетьманщини взагалі. Через таку важливість цих книг я дозволю собі навести зразок запису на сторінках прибутків та видатків [3]). На початку книги де-кілька сторінок займає перелік сум, що одержані від казначея, за такою формою:

Числа.	Прием денег от казначея Симона в 1785 году.	Рублей.
1	Генваря. Принялъ отъ казначея Симона денегъ двадцать рублей.	20
22	Того-ж. Принялъ денегъ отъ казначея Симона двадцать рублей.	20
4	Февраля. Принял денег двадцять рублей	20
	. . . . .	—
5	Декабря. Принял денегъ двадцать рублей	20
10	Того-ж. Принялъ денегъ двенадцать рублей	12
	Итого в пріемѣ мною іеромонахомъ Іосифомъ шафаремъ отъ іеромонаха Симона казначея в 1745 году денегъ шестьсотъ чтири рубли	604

[1]) Записки іст.-філ. відділ УАН. Вип. XI, ст. 131, 133, 135, 136, 137, 142, 143 та инші.—Арх. П. П. м-ря 1250.

[2]) Записки іст.-ф. від. УАН. XI, с. 156.—Арх. П. П. м-ря № 259, 255.

[3]) Арх. П. П. м-ря № 105.

На дальших сторінках ідуть витрати цієї суми за місяцями та днями.

Книга расходная шафарская за тисяча сѣмь сот сорок пятій год мною іеромонахомъ Іосифомъ Петровскимъ в митрѣ Петропавловскомъ за архимандрита Никифора Грибовского составленна.

№	Мцъ Генварь	Руб.	К.
1	Куплено шкуру цкаповую в Івана Донченка. Дано восѣмьдесять копѣекъ	—	80
7	Далъ Івану Кухару заслуженихъ денегъ рубль	1	—
	Купилъ овса у погарицкого жителя Никиты Трофимова чтири осьмини по полсема шага итого пятдесять двѣ копѣйки . . .	—	52
19	Заплатилъ за чергу ховзовскому винику Тихонѣ рубль шестьдесять копеекъ	1	60
	. . . . .	—	—
	Всѣхъ денегъ въ 1745 году зишло на разніе росходи шестьсотъ чтири рубли и три копѣйки	604	3
	Вишписаннимы деньгами шафовалъ іеромонахъ Іосифъ и на сей книги своеручно подписался.		

Це зразок книги так званого шафара «покупного» або «расхожего». Не менше цікаві *книги* й *шафара «питейного»*, що завідував усіма горільчаними справами. В ці книги на прибуток записували в міру надходження горілку, яку привозили старости з усіх манастирських винниць. Сюди ж записували й куплену горілку. В графі розходу був точний облік горілки, що її роздавали на продаж у манастирські шинки. Крім книг шафара питейного збереглись *екстракти* прибутків з манастирських шинків, в яких про кожен манастирський шинок подаються такі відомості за рік: скільки барил та куф видано в цей шинок, скільки кварт в барилі й куфі, скільки кварт відходить шинкареві, скільки залишається манастиреві, яку суму складає це, як перевести на гроші. Ці *книги* й *екстракти* [1]) знайомлять нас з організацією викурування горілки та збутом її, виявляють кількість манастирських винниць та шинків, дають відомості про ціни на горілку, про міри плинних тіл і т. инш. Коли додати до цього, що в деяких екстрактах є точний розрахунок вартости винокуріння, беручи на увагу вартість жита, дров, робітників та посуду, харчів, тари та базарної ціни на горілку, то стане цілком ясно, який цінний матеріял про манастирське винокуріння є в зазначених книгах і екстрактах. Такі прибутково-видаткові книги з додатком екстрактів та відомостей про те, скільки якого хліба в палаті й скільки якого питва є в ключні манастирській і т. инш. ми маємо й від келаря [2]), від наглядача паромів, від завідуючих хазяйством окремих манастирських маєтків і т. инш. Кінчаючи питання про шафарські книги та екстракти з них, ми повинні відзначити це джерело манастирського господарства як першорядне. Дуже цінний матеріял, щоб з'ясувати організацію й техніку хазяйства становлять *малюнки* й *плани* скотних дворів, тут та ріжних господарських приладь, що частенько трапляються в манастирських архівах [3]).

Дуже багато цінних відомостей про цікаве для нас питання можна дістати з ріжних *договорів* і в першу чергу з договорів *орендних*. Багатьма сторонами договір про здачу в оренду богданівського млина з усякими угіддями

[1]) Арх. П. П. м-ря. 192.
[2]) Арх. П. П. м-ря 1250.
[3]) Див. напр. «План состоящ. в Черниговском полку подданства Кіево-Печерской Лавры ведомства Пакульской волости Старой Хотиловской Гуты из принадлежащими к ней угодіями 1757 г.—«План скотскому двору» 1786 г. (В Київ. Арх. давніх актів).

є типовий [1]). На ім'я архімандрита надійшло де-кілька пропозицій про оренду. Справу передано було на розгляд правління. Правління найдокладніше обличило вигідність і невигідність хазяйственного й орендного способу експлоатації Богданівської шафарні й висловилося на користь оренди. Крім цього, докладного розрахунку, ми маємо тут перелік статтів, що підлягають експлоатації; оцінку їх орендатором, передаточні описи рухомого й нерухомого майна. Як бачите, це—готовий нарис хазяйства з його доходним minimum'ом та maximum'ом.

В цілій низці *контрактів* ми маємо відомості про експлоатацію тих чи инших природніх багацтв у межах манастирських маєтків: про розкорчовування лісу, вигонку дьогтю, про збудування печи, щоб випалювати цеглу та виробляти її [2]), про заготівлю будівельного лісу [3]), про заготівлю крейди та обпалювання її [4]) і т. инш.

Надзвичайний інтерес мають для нас *контракти* зі службовцями.

Посади для керування манастирським хазяйством заміщали або ченці «по послушанию», або наймані світські особи. Світських службовців наймали звичайно за контрактом, якого поновляли що-року. Таких контрактів з конюхами, під'економами, нічними сторожами, пасічниками, двірниками, старостами, поварами, доглядачами манастирських винокурень, збирачами хліба, писарями, питейними шафарами, ключниками, об'їздчиками манастирських млинів та гумен, пастухами, наглядачами паромів, воловичами та инш., в архіві, напр., Петро-Павлівського глухівського манастиря збереглося до 150 Звичайно контракт поділяється на дві частини: в першій докладно (иноді вона має характер інструкції з моральною сентенцією частіш перечитувати, щоб пам'ятати свої обов'язки) малюються обов'язки, що звязані з цією посадою: в другій—умови найму: грошова платня на рік, платня натурою (одежа й харч), пільги тим службовцям, що є підданці манастиря. Відомості першої категорії дають можливість докладно уявити організацію манастирського господарства. Так у конторах з підекономом перелічено всі лани, що на них манастир вів своє рільницьке господарство, всі манастирські городи та сіножаті. В контрактах з манастирськими доглядачами манастирських винниць зазначено точну кількість казанів у манастирських винницях. Відомості другої категорії разом з аналогічними матеріялами Рум'янцівської ревізії, де збереглися відомості про наймитів у ріжних (власницьких, посполитських, козачих) хазяйствах, дають можливість порівняльного вивчення одного з нерозроблених питань про заробітню платню рокових службовців. Відомості, що є в контрактах, точнісінькі. Перевірити виконання контракта завжди можливо за допомогою записів про видачу грошей і харчи на самих же контрактах.

Щоб визначити умови служби манахів «по послушанию», треба притягти инший матеріял. Як правило, контрактів зі службовцями-манахами не складали, але утримання від манастиря вони одержували—і грошима й натурою. Питання це я докладно розглянув у V-ім розділі праці про Петро-Павлівський глухівський манастир. Матеріял, що я використав для цієї мети, складають реєстри доходів, які йшли в карнавку; відповідних постанов соборної братії, що ствердили архімандрити; виписки з реєстрів речей, що залишилися після смерти іероманахів з пойменною розкладкою їх, списків щорічного поділу полотна, інструкцій про видачу продуктів з ключні і т. инш. Матеріял точнісінький в тому розумінні, що зазначення цін, числа предметів, опис їх, оригінальні розписки на гроші та речі цілком відповідають дійсності.

Відомості про службовців часто підсумовувалися на підставі контрактів у

[1]) Архів П. П. м-ря 1102. [2]) Архів П. П. м-ря 521. [3]) Архів П. П. м-ря 887. [4]) Архів П. П. м-ря 1309.

окремих *відомостях,* при чім у ці відомості заводились такі дані: назва маєтку, посада, ім'я та прізвище, умови служби. Перевіряючи ці відомості з контрактами, я прийшов до висновку, що вони цілком відповідають дійсності [1]).

Додатковим матеріялом до питання про службовців є *інструкції.* Кожному з службовців (економові, шафарові, городничому і т. инш.), правління манастиря давало *наказ* чи *інструкцію* звичайно в писаній формі [2]) на те, щоб службовець точно уявляв свої обов'язки й не міг відмовлятися незнанням їх. Значення цих інструкцій, як джерел, таке-ж, як і першої частини контрактів, що складено зі службовцями. Інструкції ці для однакових фахів майже стереотипні. А тому иноді правління манастиря розсилає накази зразу всім однаковим службовцям манастирських вотчин. Особливо цікаві накази манастиря своїм «городничим» [3]). Манастирські маєтки були иноді далеко від манастиря й займали цілі волості. Маєтки на території такої волости об'єднувалися й на чолі управління ставав «городничий». Запевне, в своїх діях такий «городничий» був до деякої міри автономний, але в інструкції звичайно зазначується загальний порядок ведення манастирського господарства, а також перелічуються ті випадки, коли отець городничий повинен брати дозвіл правління.

У всіх перелічених документах відбилося господарське життя манастиря у всій своїй різноманітності. Якби всі ці документи збереглися, то написати історію манастирського хазяйства було б ділом надзвичайно простим. Але справа в тім, що деякі документи дійшли до нас тільки в уривках, инші хоч і цілі, але за невеличкий час, або з великими перервами. Тому доводиться робити велику реставраційну працю, користуючись найріжноманітнішими засобами. Напр., розмір засівної площини, коли він невідомий, можна визначити на підставі цифр засіву озимого та ярового клину, виходячи з положення про рівність трьох клинів і беручи на увагу засівні міри того часу [4]). Коли збереглися у великій кількості й за багато років відомості про врожай, можна здобуті відомості перевіряти (з певною обережністю) даними про пересічну врожайність.

Щоб дати уявлення про комплектування документальних відомостей навколо однієї теми, розглянемо розділ про винниці з праці про Петро-Павлівський манастир що-до документів та їхнього використання.

Для цієї глави використані такі документи манастирського архіву. Шафарський реєстр ієром. Інокентія 1720 р., записна книга для запису сум, вторгованих за горілку в манастирських шинках 1722—1723 рр., «книга расходных денег на монастирскія потребы шафарам розданных» 1723—24 рр., реєстр видатків на будування нової винниці 1725—1726 р., реєстр приходо-розхідний Гр. Єрченка на дворець манастирський в с. Богданівці 1732—1733 рр., реєстр витрачання манастирської горілки, що її гонили в богданівській винокурні, реєстр видатків ченців Гліба та Азарії на дворець манастирський в с. Богданівці 1735—1737 рр., справа про передачу двірця, що в с. Богданівці, з усіма угіддями в оренду 1770—76 рр., екстракт з прибуткової казначейської книги ієрод. Сидора, скільки й відкіль надійшло манастирських доходів 1757 р., книга шафарська ієродиякона Єрофея 1742 р., опис майна баницького манастирського двірця та винниці, що його складено при передачі цього майна війтом баницьким послушникові Максимові 1765 р.; копії інструкцій що до куріння горілки 1765 р.; діло про пожежу баницької винокурні 1766 р.; прохання ієроманаха Інокентія про видачу під його відпові-

[1]) Архів П. П. м-ря. 560.
[2]) Архів П. П. м-ря. 816.
[3]) Див. «Наказ управляющим Выдубецкого м-ря». Кіевск. Стар. 1883. VIII. 725.
[4]) Записки іст.-філ. від. УАН. XI, с. 132.

дальність трьох кухов горілки в шинки манастирські на продаж в святий день Петра й Павла 1768 р.; діло про впорядкування винокуріння в баницькій, бородовській та богданівській винницях 1770 р.; контракт з мешканцем с. Ховзівки С. Федорченком про наймання його доглядачем манастирських винокурень 1772 р.; постанова правління про купівлю на стороні 500 відер горілки, щоб постачати її в манастирські шинки 1775 р.; діло старости бородовського М. Зенкевича (контракт, звітність, донесення) 1775—1780 рр.; діло про купівлю жита, щоб курити горілку в с.с. Баничі, Богданівка та хут. Бородовський 1775 р.; інструкція глухівського сотенного правління про виробництво горілки, що складена на підставі ордера полкової ніженської канцелярії з 27. VIII. 1757 р.; відомість про службовців у манастирських маєтках 1767 р.; розписка, яку дали відпущенці Ніженського полку намісникові Варлаамові, що взяли до військового скарбу з усіх манастирських шинків та з восьми винокурених казанів за 1740 р. 50 карб.; теж за 1742-й рік; екстракт з прибуткових книг шафара Теофила про те, скільки принято меленого борошна й викурено з нього горілки 1758 р.; звітність та листування наглядача двірця й млина манастирського в с. Богданівці 1775 р.; екстракт прибутків з шинків манастирських з книги казначея ієродиякона Сидора 1757 р.; постанова правління про те, скільки брати показанщини й за дрова з осіб, що курять горілку на манастирських винницях на свою потребу 1770 р.; відомість про манастирський скот у приїзжих двірцях, млинах і хуторах 1767 р.; відомості питейних шафарів про надходження й витрати горілки 1777—1778 р.

Зводячи ввесь цей матеріял у групи відповідно відмінам документів, ми находимо тут:

1) Постанови правління що до горільчаної справи. 2) Казначейські книги й екстракти з них. 3) Шафарські книги й екстракти з них. 4) Звітність і поточне листування старост з правлінням. 5) Орендні договори. 6) Контракти з наглядачами манастирських винниць. 7) Описи майна. 8) Відомості про службовців у манастирських маєтках. 9) Відомості про скот у манастирських маєтках. 10) Розписки відпущенців про платню в скарб військовий. 11) Інструкції з сотенного управління наглядачам винокуріння.

Цей матеріял дає можливість з'ясувати такі питання: 1) Історія манастирського винокуріння, крива росту винокурного діла, залежність її зломів від зломів економічної кривої України в XVIII ст. 2) Організація гуральництва та його техніка. 3) Прибутковість. 4) Утилізація відкидів (продаж, вигодовування свиней). 5) Розміри гуральництва (збут виробів гуральництва розглянуто в розділі про шинки).

Хиби праці, що залежать від матеріялу: 1) Крива росту гуральництва зазначена схематично тільки в хронологічних рамках 1720—1786 рр. Конкретно на цифрах розвиток гуральництва показано лише за 1757—1777 рр. 2) Неповно розроблене питання про техніку виробництва.

Усі зазначені вище типи документів, що збереглися в манастирських архівах, ми розглянули, головне, як матеріял, щоб вивчити питання про організацію манастирського господарства. Але їхнє значення, запевне, далеко ширше. Шафарські реєстри, напр., є цінний матеріял для історії цін взагалі. З них же ми довідуємось про ярмаркові центри, до яких тяжіла дана територія. З донесень війтів, старост, завідувачів манастирських маєтків та підприємств ми одержуємо відомості що до техніки господарства, що до організації панщини, про повинності посполитих, принагідно ми знайомимось з ріжними мірами. Контракти з найманими службовцями дають нам багатющий порівняльний матеріял про цілу соціяльну групу гетьманщини — наймитів. Отже увесь цей документальний матеріял можна розглянути зовсім з иншого боку, можна комплексувати навколо иншого основного стрижня.

В першу голову його можна використувати, додавши деякі спеціяльні відміни документів, для історії *хазяйства манастирських селян*. Раніш я зазначив, що основним джерелом для вивчення питання про хазяйство манастирських селян є Рум'янцівська ревізія й описи 1786 р. Але вони дають, так би мовити, кістяк, який обтягується живою тканиною лише за допомогою тільки-що розглянутих документів манастирських архівів. Особами, що найближче стикалися в службових справах з селянським населенням манастирських вотчин, були городничі, економи й підекономи. У контрактах [1]) з підекономами й у наказах та інструкціях [2]) городничим і економам регламентуються, між иншим, відносини манастиря до посполитих та їхнього господарства. Економам ставилось за обов'язок вести спеціяльні книги, в основу яких повинно було покласти ревізію 1764 року, з додатком докладніших та різноманітних відомостей, «ибо как эконому, так и про-эконому надобно знать число дворов, хат, подданных грунтовых, полугрунтовых и огородников и как кто из них панщину работает и работать может; также какие в каком селе мастера и рыбаки имеются» [3]) і т. инш. Ці книги, що збереглися, як окремі записи (в роді «Книга грунтовая», «Реестр сколько какого хлеба кому дано» [4]), «Реестр сколько сего 1769 года за резолюции его высокопреподобия господина нашего отца архимандрита старых и калек негодных лошадей подданным монастырским на веру роздано, кому ж именно и в какой цене» [5]), «Реестр, коликое число роздано горелки на жито и овес разным обывателям и почему именно за носатку» [6]) являються матеріялами першої ваги для вивчення умов селянського господарювання. Питання про відбування панщини дуже часто, а иноді в досить гострій формі, піднімали самі селяни й воно відбилося в листуванні війтів манастирських маєтків з правлінням манастиря. В цьому листуванні є багато відомостей не тільки про умови відбування панщини, иноді за дуже великий час, але й взагалі про стан селянського господарства, про різні економічні верстви селянства, про манастирську колонізацію і т. инш. [7]). В найрізноманітніших документах, головне, в інструкціях та розпорядженнях сотенної канцелярії, збереглися відомості про те, як відбували манастирські селяни різні повинності, як, напр., поставляли підводи, платили рублевий оклад, лагодили містки, гатили греблі, відряжали колодників [8]) і т. инш. В боргових книгах манастиря в постановах правління з приводу різних прохань манастирських посполитих, розписках та обліках відбилася складна економічна залежність селянського господарства від господарства власницького [9]). Складне питання про взаємини козачого й селянського господарства, в звязку з питанням про манастирське землеволодіння, з'ясовується в численних справах про те, як манастирські піддані застановляють козакам свої ґрунти [10]).

Оцінюючи в цілому весь документальний матеріял манастирських архівів, що ми вище розглянули, ми повинні сказати, що головна його цінність—відповідність дійсності. У випадках, що викликають сумнів, можливо його з усіх боків перевірити найрізноманітнішими способами, напр., сумнівні шафарські реєстри можна звірити з контрольними актами; реальність умов найму, що зазначені в контрактах, можна перевірити на розписках службовця, що на

---

[1]) Записки іст.-філ. відд. УАН, кн. XI, с. 113.
[2]) Київська Старина. 1883. VIII. 725.
[3]) Записки... XI, с. 113.
[4]) Арх. П. П. м-ря. II, ст. 626.
[5]) Записки... XI, с. 167.
[6]) Папери Новгородсіверськ. м-ря (Черн. Іст. Арх.).
[7]) Записки... XI, с. 163.—Труды Кіевск. Дух. Акад. 1878, № 12, ст. 540.
[8]) Арх. П. П. м-ря 330, 1243, 250, 502, 577.
[9]) Записки... XI, с. 166.
[10]) Арх. П. П. м-ря 1029. Арх. Єлецьк. Черн. м-ря № 5 (Черн. Іст. Архів).

контрактах про одержання платні та продуктів і т. инш. Трохи обережніше треба користуватися відомостями про кількість урожаю та манастирських доходів взагалі, що їх подавали, згідно з вимогами консисторій [1]). Тут потрібна уважна перевірка, бо напевне були причини, що примушували трохи міняти справжні цифри доходности в цих офіційних відомостях.

Зазначений документальний матеріял зберігся найголовніше в манастирських архівах. Порівнюючи ріжні манастирські архіви, ми приходимо до висновку, що в діловодстві манастирів, в типах документів різних манастирів, помічається деяка єдність. Пояснюється це з одного боку тим, що регулювали зверху, а з другого боку тим, що були звязки між манастирями, і нарешті—плинністю складу манахів: деякі ієроманахи відбували економічні послухи й деякі настоятелі були організаторами хазяйства в де-кількох манастирях. Напр. Давид Нащинський, колишній ректор київської дух. академії, очевидно, добре знайомий з хазяйством київських манастирів, виявив себе як хороший організатор хазяйства в Гамаліївському й Петропавлівському Глухівському манастирях. Накази та інструкції, що він писав, мають спільні риси з аналогічними документами Видубицького манастиря.

Залишається зачепити питання *про джерела,* якими та чи инша окрема галузь манастирського господарства та *манастирське хазяйство в цілому звязуються з системою хазяйства гетьманщини.* Тут, взагалі кажучи, треба користуватися джерелами, що є спільні для всього хазяйства гетьманщини. Перелічити й схарактеризувати їх усі, хоч би на підставі праці проф. М. Є. Слабченка,—це значить написати працю, далеко більшу, аніж робота, що я подаю. Тому я обмежуся тут тільки побіжними потрібними зауваженнями.

З якого-небудь манастирського архіву візьмімо ті документи, в яких виявились господарські звязки манастиря з зовнішнім світом в якій-небудь одній галузі господарства. Ось *інструкція* сотенної глухівської з 12/II 1760 року Якову Малченку, що її складено на підставі гетьманських ордерів 1757 та 1759 рр. про регулювання винокуріння: за інструкцією дозволяється курити горілку тільки певним групам населення гетьманщини, провадиться облік казанів та хліба, виробництво контролюється і т. и. До цього спричинилося світове явище—підвищення цін на хліб в 60-х роках XVIII століття, яке відбилося на хазяйстві гетьманщини взагалі й на приватних хазяйствах гетьманщини. Стурбований цим центральний український уряд вживає низку заходів, що зазначені, крім згаданих ордерів, в універсалі Розумовського з 6/VI 1761 р., у наказі Рум'янцева з 21/II 1765 р. та инш. В останньому документі між иншим говориться, що урядові відомо про збільшення цін на хліб з тих *відомостей про торгові ціни,* що їх надіслано в грудні місяці 1764 року. Отже, коли простежити ті матеріяли, в яких виявилося це явище, то ми від *інструкцій* сотенної канцелярії через архівні фонди полкових канцелярій дійдемо до гетьманських ордерів, наказів та універсалів, себ-то до архівних фондів центральних установ гетьманщини, що регулювали її господарське життя—Генеральної Військової Канцелярії, Малоросійської Колегії, Гетьманської Канцелярії, Скарбової Канцелярії. По всій цій лінії ми найдемо матеріял, що звязує центр безчисленними нитками з окремими приватними хазяйствами. Цікаві для нас відомості містяться й у *діяріуші гетьманської канцелярії* й у гетьманських *універсалах,* у регулярних *відомостях на ціни,* в *інструкціях* виконуючим органам і в числених *відписах, підписах* та *відомостях,* що їх подавали окремі власники, в тому числі й манастирі, за вимогою урядових агентів [2]).

[1]) Арх. П. П. м-ря 234-а.
[2]) Записки іст.-філ. відд. УАН. XI, с. 144, 145, 151, 157.

Цими побіжними зауваженнями я й кінчаю огляд джерел для вивчення манастирського хазяйства. Разом з зазначеним вище планом вони являють собою одне ціле. А тому, кінчаючи свої міркування про те, як вивчати манастирське хазяйство, я повинен ще раз підкреслити ту думку, яку висловив спочатку. План вивчення, що я пропоную, є план попередній, робочий. До цього треба додати, що й огляд матеріялу в звязку з планом, що я пропоную, є перша спроба в цьому роді і, як така, без сумніву далека від досконалости.

СЕРГІЙ ШАМРАЙ

ПУТНІ БОЯРИ В МАЄТКАХ КИЇВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ XVIII СТ.

Революція 1648-го року значною мірою знесла та змінила форми тогочасного політично-соціяльного устрою України. Зникають старі соціяльні верстви та категорії, з'являються нові соціяльні групи; соціяльне життя країни наново перебудовується. Але, коли минають певні переходові часи військових розрухів та ламання всього старого, виявляється, що багато старого знов відроджується, знов з'являється, лише під новими здебільшого назвами, може в трохи відмінних формах. Відроджуються і відживають цілком иноді навіть недобитки старих соціяльних груп, як от хоч-би шляхетської,—почасти навіть з її ж землеволодінням, і ці недобитки знаходять собі місце в нових верствах, нових угрупованнях.

Та найбільш зберігають в собі старого манастирі, що одинокі вийшли з революції 1648-го року майже цілком не пошкоджені, незмінні, зберігаючи й консервуючи в своїх володіннях і надалі певні старовинні традиції, звичаї та навіть почасти соціяльні відношення, і з'єднуючи в такий спосіб старі, литовсько-польські, часи з новими,—часами Гетьманщини.

До таких законсервованих, або, гадаємо, вірніше відновлених після військових руйнацій 1650—60-х років соціяльних груп, належить боярство [1]), яке ми зустрічаємо в де-яких маєтках Київо-Печерської Лаври (а рівно ж де-яких инш. намастирів, напр., Видубецького) в часи Гетьманщини, власне боярство служебне, яким були так багаті манастирські й державні маєтки Київщини в часи перед Хмельниччиною. Правда, як ми побачимо далі, ця група не вповні відповідає старому боярству Литовсько-Польської доби.

Цю групу бояр ми бачимо, як згадано, у де-яких маєтках Київо-Печерської Лаври; так ми зустрічаємо їх в Печерському городку (1718 р. [2]), у Димерці (1775 р.) [3]), у Вишеньках (у 1773 р.—10 господарів [4]), в невеликій кількості у Голосіїві з Китаївом [5]) (1764 р.), а також у Макарові (лише з 1773 р.—двох госп. [6]). Але трохи чи не найбільша кількість їх була у м. Василькові, який лежав на гряниці, і в якому існував з кінця XVI аж до кінця XVIII ст. манастирський замок; обов'язки цих бояр, що жили в прикордонному місті, при замкові, були якраз найбільш показні, і найбільш заховали характер обов'язків бояр путніх XVI століття. Тому переважно ми й будемо в цьому нашому нарисі розглядати справи, що торкаються бояр Васильківських, не уникаючи, проте, инших (далеко менш численних).

---

[1]) «Книга крепостная большая»... Лаврських універсалів і грамот, з кол. Музею Дух. Акад., № 217, арк. 216; тепер у Рукоп. Відділі ВБУ.
[2]) Ibidem, арк. 215—217.
[3]) Лавр. арх., «фонд маловажных дел», спр. № 298, за 1775 рік.
[4]) Лавр. арх., фонд вотчин., спр. № 3495, за 1773 р.
[5]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 272, за 1764 р.
[6]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 3364, за 1772—3 р.

Кількість бояр у Василькові виносить здебільшого 12 — 13 господарів. А саме, за ріжними описами цього міста рахується бояр: 1755-го р.—12 госп. [1]), 1757-го року—13 госп. [2]), 1758 р.—13 [3]), 1762-го—11 [4]): правда в пізніші часи, на прохання підданської людности міста, кількість бояр було зменшено, так, у кінці 1762 р. їх мало бути лише 7, а 1763-го року лише 5 госп. [5]). Проте в пізніші часи кількість їх знов зростає: 1775 р. їх є вже 10 [6]), а 1778—12 госп. [7]).

Щож уявляли з себе ці бояри? Щоб з'ясувати це питання, нам доведеться розглянути їх обов'язки, себ-то в чому полягала їх «служба боярська», висловлюючися тогочасним терміном.

«Боярами путними у XVI ст., за определенням акад. М. С. Грушевського [8]), «звалися ті бояри, що сидячи на грунтах боярських, сповняли замість воєнної служби ріжні поручення («пути») замкової адміністрації; особливо часто уживано їх до курієрської служби,—возити листи». Такі функції бояр були найрозповсюдженішими й у XVIII ст. (чим пояснюється почасти відновлення цього інституту якраз у манастирських володіннях, які через свою великість потрібували певної групи людности для тримання зв'язку з центром). Бояри найчастіше їздять з листами архімандрита й собора Лаврського, як до манастирських управителів, так і до світських адміністраторів, як у Гетьманщині так і за кордон. Цею головною кур'єрською потребою мотивується й само заведення бояр в де-яких маєтках. Так, напр., 1773-го року Лавра дозволяє управителю Макарівському призначити двох бояр з підданних, звільнивши їх від підданських повинностей, щоб розвозити листи Лаврські [9]).

Яскраво ці функції накреслено в Лаврському універсалі боярам Печерським [10]). Ось як там визначено боярську службу. Отаман боярський повинен що-дня з'являтися до Лаври і дізнаватися, чи не треба кудись послати посланця. В разі такої потреби, він має негайно послати когось з бояр, у бояр-же мають бути завжди напоготові «кони добрые и незамордованные». Службу свою вони мають відправляти з постійною вірністю й у дорозі тверезістю. В разі коли боярин їде сам, то на харч для нього і його коня Лавра дає копійку за кожду милю. Коли-ж він їде з кимсь з братії (з «законником»), то грошей не дістає, а харчує себе й коня при цьому посланцеві з братії [11]).

Поза цими кур'єрськими обов'язками, печерські бояри звільняются від усяких повинностей, окрім одної: вони повинні косити сіно на манастирських луках, що лежать очевидно, на близькому віддаленню від нього [12]). Ця повинність іде ще з попередніх часів («поневаж прежде и то повинность боярская была...»), мабуть ще з XVII ст.

Иноді, коли самих печерських бояр не ставало для цієї праці, викликалося кількох бояр із инших маєтностей Лаврських, де бояр було не дуже мало. Так, напр., 1775 р. викликалося на допомогу кількох бояр з Василькова, Вишеньок і Димерки [13]).

---

[1]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2015, від 1755—60 р.
[2]) Лавр. арх., фонд вотчин., спр. ненумерована за 1757 р.
[3]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2207, за 1758 р.
[4]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2432 від 1762 р.
[5]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2555, за 1763 р.
[6]) Лавр арх., ф. вотч., спр. № 3607, за 1775 р.
[7]) Лавр. арх., ф. в., спр. № 3903, за 1778 р.
[8]) Істор. Укр. Руси, т. V, с. 45.
[9]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 3364.
[10]) «Книга крепостная большая», арк. 216—17.
[11]) Правда, треба сказати, що така оплата подорожніх витрат у наших матеріялах трапляється тільки що до Печерських бояр.
[12]) «Книга крепостная большая», арк. 217.
[13]) Лавр. арх., ф. «мало важн. дел», спр. № 298, за 1775 р.

Правда, по де-яких інших місцевостях обов'язки бояр набули, очевидно у XVIII ст., цілком специфічних рис, як, напр., у Голосіїві з Китаєвом, де всі обов'язки бояр полягали у «береженіи пущ» [1]). Але в пограничних містах, як у Василькові, головною функцією бояр, як ми вже згадали, є кур'єрська. Правда, на початку XVIII ст., як, правдоподібно, й на прикінці XVII, бояри Васильківські несуть і розвідну службу (як часто і в XVI ст. [2]). Так, напр., 1736-го року управитель Васильківський посилає розвідати про татар та їх заміри «васильковських бояр за границу на проверки, а именно Јоська Чепурду с товарищем Данилом в повести Лисянскій и Богуславскій, а Івана Каланчика с Мироном в Уманскій повѣт» [3]). Але в пізніші часи мирні обставини не дозволяють провадити далі розвідну службу і головною функцією бояр Васильківських стають ріжні доручення замкової адміністрації, та як вже згадувано, підтримання звязку з Лаврською обителю. Розглянемо ці функції детальніше. Ось як, напр., визначили свої обов'язки за останні 30 років ці бояри в своїй заяві від 1757 р., в якій вони скаржилися на те, що на них накладають де-які підданські повинности [4]): 1) Обслідування й обмір грунтів у ріжних Лаврських маєтностях, розмежування також з маєтностями сусідніми манастирськими, напр., Михайлівського манастиря. 2) Поїздки за кордон підчас польських походів. 3) Перевізка втікачів манастирських підданих з Польщі до Василькова. 4) Поїздки за кордон—у Слуцьк, у Литву, та Луцьк на Волинь. 5) Обміри кордону з Польщею, що робили інженір Дебоскет і полковник київський Дараган. 6) Поїздки у Волощину. 7) Догляд за с.-г. працею підданих. 8) Підчас приїздів митрополіта влаштування зустрічи та проводів його, а також прислужування йому. 9) Вартування при замку Васильківському, і т. и.

Ще більше детально можемо ми з'ясувати ці обов'язки з поодиноких справ.

Так посилають бояр, напр., за кордон, як з листами, так і для закупки вина, переважно у Волощину [5]); це вино перевозять бояри звичайно до Лаври [6]). Допомагають бояри Васильківському городничому виконувати адміністративно-поліційні функції. Вони конфіскують з його наказу певний крам у обивателів [7]), заарештовують гайдамак і розбишак [8]), переселяють силою в разі потреби людність (напр., 1737 року за вали, з наказу Київського коменданта) [9]) і т. и. Рівночасно бояри допомагають городничому і в догляді за господарством манастирським, як, напр., за громадськими роботами (направлення гребель у Василькові [10]), і в Київі [11]) і т. и.). В разі суперечок з сусідніми селами, бояри виступали разом з війтом і городничим на оборону Васильківської людности [12]). Иноді доходило до справжніх бійок (як, напр., 1746 р. з підданими Софійського манастиря); бояри в таких випадках ведуть перед і конфіскують по можливості коней і волів з возами у супротивників [13]). Конфіскують вони також і худобу иншої людности Васильківської, розночинців, коли ця толочить манастирський хліб [14]).

[1]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 272.
[2]) Напр., земяне біля Львівського замку, див. Іст. Укр. Руси. т. V, с. 98.
[3]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1228, від 1713—36 р.р.
[4]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. ненумерована від 1757 р.
[5]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2205, за 1758 р.
[6]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1624, за 1742—1760 р.
[7]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1893, за 1729 р.
[8]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2206, за 1758—1760 р.
[9]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1463, за 1737 р.
[10]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2196, за 1758 р.
[11]) Лавр. арх., ф. «маловажних дел», спр. № 117, за 1775 р.
[12]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1737, за 1746 р.
[13]) Ibidem.
[14]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2493, за 1762 р.

Нарешті, закуповують бояри й потрібні запаси для господарства манастирського дворця, як от, напр., збіжжя для гуральництва [1]). В рідких випадках також беруть бояр і в саму Лавру для самої, правда, господарчої праці, як, напр., було 1775 р., як ми вже згадували, коли було наказано посилати в Лавру по черзі: 2-х бояр від Василькова, а від Вишеньок і Димерки по 1 [2]).

Як бачимо, поруч з своєю основною функцією, кур'єрською, бояри у Василькові виконують і адміністративно-поліційні та господарчі. Але ці функції не є, так мовити, найпростіші: для цього існували десятники. Обов'язки ж бояр часто досить складні й відповідальні поїзди з дорученням за кордон, закупки там вина і т. п.

Бояри мають щось подібне до свого власного самоврядування. На чолі їх стоїть «атаман бояръскій», що, очевидно, регулює їх повинности. Так, у 1750-х роках, ми бачимо отаманом Андрія Дерев'янку [3]) (або Деревинського), у 1760—62 р. Федора Крившу [4]), далі у 1760 р. знов Андрія Дерев'янку [5]), а після його смерти в 1770-х рр. Левка Крившу, сина Федора [6]). Отаман боярський стоїть вище за війта; так, на списку чиншів з підданих Васильківських за 1757 р. на першому місці підписується отаман Андрій Дерев'янка, на другому вже війт [7]). Таке значення отамана боярського визнають і сторонні особи; так, коли 1762 р. вийшли суперечки Васильківського городничого ієром. Ананія з доктором форпосту Анастасієм Ніком, то останній, вимагаючи від Лаври покарати Васильківське управління, називав між ним і боярина (отамана боярського) Крившу, рівно, як і війта [8]).

Проте й на самого війта виділяла когось, иноді, громада боярська, як, напр., 1757 року (Івана Калачника боярина [9]). Иноді-ж виділяла вона в разі потреби й инших урядників, напр., того-ж року, доглядачем у Болдаївський манастирський дворець боярина Терешка Безручка [10]), або в 1778 р. на ключника дворця Васильківського колишнього боярина Грицька Дилідівку [11]).

Бояри мали певні земельні наділи, переважно далеко більші, ніж у підданих (коли, напр., піддані мали 1—2 пайки, то бояри 3—4 [12]). Крім того, мали вони подекуди й инші ріжні вигоди та користі. Так, Печерські бояри мають, напр., у користуванні великий луг за Вітою з криницями, риболовними озерами та иншими всяким користьми [13]). Цей луг здавна перебував в користуванню бояр і дістав через те навіть назву «Боярщина».

Таке забезпечення бояр викликало певне незадоволення инших підданих, селян, які подавали численні скарги до Лаври. Иноді такі скарги мали певні наслідки і Лавра наказувала відбирати від бояр зайву землю. Власне, і сама Лаврська адміністрація трималася тої думки, що бояри не мають бути багатоземельні, напр., Макаровський управитель, прохаючи 1773-го року призначити двох бояр з «селян убогих»; правда, Лавра наказує призначити з середняків [14]). Але, можна думати, в руках бояр були ріжні можливості збільшити

[1]) Ibidem.
[2]) Лавр. арх., ф. «маловажних дел», спр. № 298, за 1775 р.
[3]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. ненумерована, за 1757 р.
[4]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. №№ 2493, 2432.
[5]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2555, за 1763 р.
[6]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № № 3607, 3903.
[7]) Лавр. арх., ф. спр., № 2015, за 1755—60 р.
[8]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. без номера, за 1757 р.
[9]) Ibidem. Він же виконує й боярську службу.
[10]) Лавр. арх., ф. вотч., сп. № 2493, за 1762 р.
[11]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 3903, за 1778 р.
[12]) Подібно до того як 200 років тому за уставою на волоки бояри мали по дві волоки, в той час як селяни по одній. Див. М. С. Грушевський, Іст. Укр. Руси, т. V, с. 142—142, та 207.
[13]) «Книга крепостная большая» арк. 215.
[14]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 3364, за 1772 р.

свої наліди. Так, напр., коли у Василькові 1762-го року призначають бояр з селян середняків [1]), то 1778 року ми вже бачимо знову, що бояри мають найвищі у Василькові земельні наділи (напр., 36, або 27 днів рілля на госп. і т. ин. [2]).

Подивимося на забезпечення Васильківських бояр трохи детальніше, рівняючи рівночасно з забезпеченням підданих. Так, на 1 госп. пересічно припадало [3]):

Рілля:			Сіножати:		
В роках	Боярина	Підданого	В роках	Боярина	Підданого
1755	10,3 дня	4,3 дн.	1757	17,7 коп.	—
1757	10,7 дн.	—	1775	17,5 коп.	7,3 коп.
1775	27 дн.	9,35 дн.	1778	16,7 коп.	6,7 коп.
1778	23,3 дн.	9,46 дн.			

Як бачимо, бояри мали принаймні у $2^1/_2$ рази більше землі за підданих, а до того, вони мали ще й ліс,—якого піддані майже не мають; напр., 1757 р.— 46 днів лісу (на 1 госп., пересічно 3,8 дн.).

Вищезгадана думка, що бояри мають бути не з заможніших господарів, мотивувалася тим, що вони власне не несуть за землю підданських повинностей. А саме, бояри лише «несуть службу боярскую» [4]), а жадних повинностей не знають; можливо, що вони платять лише консистенцію, та й то власне одну третину її [5]).

Правда, 1755—57-го років управитель Васильківський намагається стягати з них, а також і з війта, якого определено з бояр, чинші і де-які повинности [6]), але це викликає величезний опір бояр [7]). Вони доти скаржаться Лаврі, аж поки та не ухвалює спочатку зберати з них чинш у половинному розмірі [8]), а потім і цілковито касує його, правда, з певного, меншого, наділу землі— у 4 пайки рілля, й сіножати й лісу (які саме пайки—невідомо; можливо, як для підданих, 3 дні, себ-то всього з 12 днів на господаря); хто ж має більший за цей наділ, той має з цеї зайвої частини чинш платити [9]). Правда, мусимо зазначити, що між всіма повинностями була одна, від якої звичайно не звільнялося й бояр: це була підводна повинність, особливо для провадження фортифікаційних робіт, як було, напр., у Василькові в 1730-х роках [10]); зрідка також, в разі кончої потреби, притягалося бояр і до направлення гребель. Можливо, це залежало від старої традиції польсько-литовських часів, коли бояри, або слуги, панцерні, путні, ординські, у Поліссю та, можна думати, степовому погряниччу, мусили окрім своєї служби, иноді ще давати підводи та стації й гатити греблі [11]).

Привілейоване становище бояр викликало незадоволення підданих, яким

[1]) Лавр. арх., ф. вотч., сп. № 2432, за 1762 р.
[2]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 3903, за 1777-8 р.
[3]) Таблиці складено на підставі справ Лавр. арх., ф. вотч., № № 2015, 3607, 3903 і ненумерованої за 1757 р.
[4]) Лавр. арх., ф. вотч., сп. № 2015, за 1755 р.
[5]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2432, за 1761 р.
[6]) Лавр. арх., ф. вотч,. сп. ненумерована за 1757 р.
[7]) Подібно до того як бувало часто у XVI ст. Пор. М. С. Грушевський, Іст. Укр. Руси, т. V, с. 141.
[8]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2015, за 1755 р.
[9]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. ненумерована, за 1757 р.
[10]) Лавр. арх., ф. вотч., сп. № 1463.
[11]) Див. у М. С. Грушевського, Іст. Укр. Руси, т. V, с. 140—141.

до того доводилося розкладати повинности й податки, які мусили йти на земельні наділи боярські, на себе. Так, 1762-го року піддані Васильківські скаржаться в Лавру на незносні тягарі, що вони терплять через бояр. Вони зазначають, що раніше бояр було небагато, і вони всі були малоземельні, часто одиначки (не семейні), без робочої худоби. Тепер же бояр є дуже багато (11), а до того всі вони багатосемейні, мають багато землі й худоби, панщини-ж за землю не роблять і консистенти платять лише одну третину. До того бояри страшенно угнітають підданих. Тому піддані прохають перевести бояр з їх служби на тяглу підданську, а на їх місце определити нових, з селян бідних, і без худоби, в противному разі вони загрожують кинути місто й розійтися [1]).

Треба сказати, що в своїх скаргах піддані мали рацію. Напр., ще 1755-го року 11 господарів-бояр (окрім війта, про якого даних немає), нараховували в собі 21 родину (майже дві родини на господарство, в той час, як підданих на 1 госп. пересічно припадає 1,1 родини), що мешкали у 16 хатах (на 1 госп. пересічно—1,45 хати, в той час як у підданих—1,06 хати [2]). Так само мали худоби того ж 1755 вищезгадані 11 господарів бояр: коней 12, волів 48, себ-то на 1 госп. пересічно припадало 1,1 коня й 4,4 вола (разом 5,5), в той час, як на 1 госп. підданого припадало 0,2 коня і 1,1 вола (разом 1,3) [3]). Ці високі цифри забезпечення бояр, мусили, правдоподібно, к початку 1760-х років ще зрости; таким робом ми бачимо, що піданні мали повну рацію нарікати на заможність боярства.

Загроза розійтися вплинула на Лавру і вона мусила виконати бажання підданих; вона наказала перевести війта й усіх бояр у тяглі селяни, а на їх місце призначити нових з середнєзабезпеченних селян (—це було здійснено не вповні), та й то лише 6 господарів, а 7-го отамана. Зайві поля боярські було наказано повернути селянам [4]).

Цей наказ Лаври свідчить, що бояри були змінні. Так воно й було. Вже в універсалі 1718-го року Печерським боярам зазначалося, що їм надається вищезгаданого луга «Боярщину», до «окончення своей боярской службы» [5]). У Василькові ж бояр міняється всеж не дуже рідко. Напр., протягом 1755—1778-го років за 6 описами ми бачимо при найбільшій кількості в описі 13 бояр, 26 ріжних прізвищ. Але цікаво відзначити, що трапляються де-які бояри, що несуть цю службу протягом якихось 30—40 років, часто без перерви; після них також переходить їх служба до їх синів. Де-яку перерву хіба роблять початки 1760-х років, коли на скаргу підданих бояр з отаманом і війтом частково зміняють [6]), і кількість їх зменшують. Але надалі кількість їх знов зростає, при чому значною мірою відновлюються колишні бояри. Наведемо приклади. Іван Калачник боярин, який до того виконує в 1740—50-х роках обов'язки війта, є боярином з початку 1730-х років аж до 1762-го, коли його, на прохання підданих, скидають. Але на початку 1770-х років ми зустрічаємо його знову поміж бояр; десь між 1775 і 1778 роком він вмирає, і 1778-го року боярином ми бачимо його сина Корнія. Андрій Дерев'янка, або, як його частіше звуть, Андрій Отаман, отаман боярський в 1740—50-х роках; десь наприкінці 1750-х років (мабуть 1759 р.) його переводять з отаманів у прості бояри, а на його місце призначають боярина Ф. Крившу. Але коли Крившу змінюють на вимогу підданих Василь-

[1]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2432, за 1762 р.
[2]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2015, за 1750—60 р.
[3]) Ibidem.
[4]) Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2432 за 1761—2 р.
[5]) «Книга крепостная большая»... арк. 216.
[6]) Війта надалі вже з бояр не призначають, а лише з підданих. Напр., 1763 року селянина Василя Карпенка (див. Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2562, за 1763 р.).

ківських, відновлюють отаманом знов Андрія Дерев'янку. Десь у 1760-х роках він умирає, але нащадки його мабуть залишаються боярами: принаймні з 1770-х років ми бачимо бояр Отаманенків, в яких можна бачити нащадків Андрія Отамана, як його звичайно звуть. Федора Крившу зкидають з боярства й отаманства, як згадано, 1762-го року, але вже у 1770-х роках отаманом ми бачимо його сина, Левка Крившу. Якова Дармостука ми бачимо боярином у 1750—1770 роках; в середині 1770-х років він умирає і боярином стає його син Петро Дармостук. Так само по Андрію Шишці (1750 р.) ми бачимо боярином його сина Романа (1760—1770-і роки), після Андрія Забіжки його сина Григорія, і т. и.

Таким робом, ми бачимо, що хоч бояр зміняється, але добра половина їх не тільки весь час (років 20—40 за нашими матеріялами) лишаються боярами, але й передають свою службу синам. Отже, принцип змінности бояр далеко не завжди додержувався, і саме життя всупереч певним принципам робило з боярства щось подібне до певної верстви.

Закінчивши огляд становища бояр у Лаврських маєтках, з окрема у Васильківі у XVIII ст., ми можемо відзначити де-які питомі їм риси. Власне всі обов'язки бояр XVIII ст. можна поділити на дві групи: перша—обов'язки кур'єрської й розвідної служби, друга—поліційно-адміністративно-господарські функції. Перша група обов'язків є якраз старими обов'язками бояр путніх XVI—XVII ст. Ці обов'язки вимагають тепер, щоб господар боярин був небагатий, не мав великого господарства, яке-б примушувало-б його віддавати багато часу, неохоче відриватися від нього, й робила його меньш мобільним. Цим і пояснюється той факт, що Лавра намагається призначати нових бояр з селян незаможніх і середняків. Друга група обов'язків була вже наслідком сучасних обставин, пристосуванням бояр до тогочасних соціяльно-економічних потреб манастирських вотчин. І ці обов'язки, всупереч тенденції призначення бояр з бідніших селян, вимагали, щоб він був багатий, хазяйновитий, щоб міг в разі потреби відповідати своїм майном за кожний недогляд та шкоду. Цим самим саме життя фактично приводило до того, що коли й призначалося боярина з селян незаможніх, то манастирська влада дивилася крізь пальці на сильне збагачення його у часи боярської служби. А ця якраз друга група обов'язків давала повну можливість для збагачення боярства, як рівно-ж давала й можливість для утисків і пригноблення боярством селян підданих манастирських.

Відношення уряду Гетьманщини до бояр прослідкувати важко: воно ніде, ніби-то, не виявляється. Але ця сама мовчанка промовляє за те, що з боярами, як з такими, уряд не рахувався. Він знав лише загальну кількість господарів-підданих (або їх дворів), з яких він діставав консистенту, а в те, хто саме в дійсності платив її, а хто ні, не входив, і з ріжними розрядами підданих не рахувався. Не дурно тому уряд нічого не згадує про бояр і в своїх ревізіях, як, напр., у Рум'янцівській ревізії 1766 року [1]).

Залежало це значною мірою від того, що боярство XVIII ст. було власне не верствою, а лише службою, чим воно якраз і відріжняється значною мірою від боярства литовсько-польських часів. Воно відродилося в манастирських маєтках (хоч зрідка бояри зустрічаються на початку XVIII ст. і в маєтках старшинських,—але як виняток) у наслідок потреби в кур'єрській службі, але нові бояри вийшли тепер мабуть з селян (старі боярські роди, що, напр., були безперечно при Васильківському Замку XVI—XVII ст., мусили зникнути після спустошення та руйнації його в другій половині XVIII ст.),

[1]) Див. ревізію м. Василькова (переховується в рукописн. відділі бібліотеки ім. Антоновича при 1-му відділі ВУАН), або с. Вишеньок (рукоп. відділі кол. Фундаментальн. Бібліотеки Університету, Бориспольська сотня, Київського полку).

і могли знов у це селянство повертатися, коли владу чи людність не задовольняла їх діяльність. Отже, хоч загалом часто бояри несуть свою службу доживотньо і навіть передають свою службу синам,—що доводить, що певна тенденція перетворитися в верству у цеї групи була,—але вже той самий факт, що їх всеж в разі потреби манастирська влада має право скинути й перевести у селянство (хоч може для більшості бояр цим правом вона майже не користується), промовляють за те, що це була не верства, а лише певна служба. Правда, ця боярська служба давала чимало так мовити, привілеїв, і ставила осіб, що несли її, на вищі в порівнанню з селянством соціяльно-економічні щаблі. Бояри мали своє певне самоврядування, звільнялися від податків і панщини, мали певні й матеріяльні вигоди, як зайві грунта і т. и. Але це се знов таки було зв'язано лише з їх службою,—яку вони правда уперто намагаються зробити постійною,—і знов таки, могло бути від них відібрано.

Закінчуючи тепер наш коротенький нарис, намітимо з усього вищенаведеного кілька тез:

1) Манастирі в Гетьманщині, заховуючи де-які старі традиції й пережитки литовсько-польських часів, зберегли (або вірніше знову відновили) в деяких своїх володіннях і певний інститут бояр.

2) Ці бояри щодо своїх обов'язків найбільш наближаються до колишніх бояр, або слуг, путніх. Головна їх служба—це кур'єрська з додатком деяких нових адміністративно-поліційно-господарчих функцій, висунутих умовами манастирського господарства XVIII ст.

3) Ці бояри, яких манастирська влада призначає з селянства, стоять досить високо на соціяльному щаблі серед манастирської людности і часто дають їй це відчувати. Здебільшого вони є також дуже заможні, хоч призначаєтья, звичайно, їх, як правило, з середнєзабезпечених господарів.

4) Уряд Гетьманщини, очевидно, бояр від маси инших підданих не виділяє, оскільки боярство у XVIII ст. є власне не соціяльна верства, а лише певна служба,—яка правда, як згадано, де-якими своїми рисами надавала особам, що її несли, вигляду соціяльної верстви,—і ставила людей, що її виконують, на вищі від селянських соціяльно-економічні щаблі.

ДОДАТОК:

ГРАМОТА К.-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ПЕЧЕРСЬКИМ БОЯРАМ [1]).

«Бжїею мл҃стїю Свтые великїе чудотворныя Кїево-Печерскїя Лавры архимандритъ Іоаникїй Сенютовичь. Вѣдомо чиним симъ нашим писанїем кождому кому о том вѣдати належит, же с подданных Свтые Обители жители печерскїе по древнем обыкновеню в Боярскую вчиняючи службу, просили нас о той за Вѣтою лугъ з рыболовными корыстми синокосный, якїй от прежнего владѣния Боярского и слывет Боярщина, и мы их таковому прошенїю не отрекши овшемъ, и симъ уневерсаломъ еще имъ того луга владѣнія утверждаючи, хотѣнія нашего пересторогу выражаемъ на семъ, иж бы они Бояры як болши по миж ных монастырскихъ корыстей опасуючїйся по себя займати, владели по прежнимъ граниченю взявши от речки Кончи по их же Боярское озеро затворное и криницю поклешнїй, от поклешнїй до кривого локтя, от кривого локтя по монастырскїй уступъ, имъ неналежный, Бондариху, чрез правую потучокъ по

[1]) В оригіналі літера *я* в кінці слів передається через юс малий (ѧ), а в середині слів (напр., в слові Бояре)—через старе *я* (ꙗ). Тут ми всюди вживаємо сучасної літері *я*.

самый Днепръ, от Днепра по Турецъ озера, з выдубецкими ченцами в рыбной ловле сполное, Турец по потяж, також з выдубецкими их боярами совокупное, а от потяжи чрезъ Быстрицу их же Боярское до выраженной знов речки Кончи; такъ всѣми тыми специѳикованными озерами, крыницами, сенокосами и прочїеми в том лузе обрѣтаючимися корыстми владѣючи, абы не смѣли и найменшей от оного части земли, озеро и синожатей вѣчно себѣ привлащати, продавати и застоновляти на тылко до окончења кождой своей Боярской службы свободной без препятїй волно уживати; а они Бояре, таковую милость от нас меючи, а надто еще от всѣхъ народныхъ и повинностей всегда свободными зостаючи, должны всякое Боярской службѣ прислучаючѣе послушанє выполняти. Барзей атаман нынѣшней и по нем будучїе завши повинен на всякъ день в монастырь приходя, где потреба есть являтися, о посылках известившися немедля с товариства выпрововати; товариства ж его должны кони добрые и незмордованные имѣючи без отмовы и огулства скоро случай позовет пилно з верностїю и всегдашнею трезвостью дороги отправовати, за кождую милю по одной копейце з обители святой отбираючи естли сам где з них посылатимется, а когда з законникомъ, то не отбираючи копѣек коня и самого себя собѣ при законнику мѣетъ харчити и контентоватися з висвидченемъ в той дорозѣ всякой верности и належито всегда услуги тому законнику; а поневах прежде и то повинность Боярская была, што во время сенокосное Бояре по указу з Монастыря для кошенья, граможенья, кинданья сена людей вынаходя и панщанъ отколь повелятъ выправуютъ, прето и сіе Бояре абы тое-же выполняючи послушанїя по вся годы приводом и неотступнымъ дозоромъ своимъ колко будет потребно сена накашивали и присобляли приказуемъ. І се Универсал ради певного и спокойного выразившихъся в лузѣ Боярском корыстѣй и всяких угодей уживанья з высокою Обители Святой печатью и подписом руки власной ствердивши јмъ боярам выдаемъ з Кїева Печерскїе Лавры, року тысяча семьсотомъ осмнадцатого, м-ца Ѳевраля двадцать второго дня.

Вышеменованый рукою власною.

ПРОКІП НЕЧИПОРЕНКО.

«НАЦІОНАЛЬНІ СТРОЄНІЯ» 1748—65 рр. НА ПОСЕМ'Ї ТА ЇХ ВІДНОШЕННЯ ДО ГОСПОДАРСТВА ГЕТЬМАНА РОЗУМОВСЬКОГО.

Процес відбудування міст Росії докотився на Україну тільки в другій половині XVIII стол. Початком його можна вважати указ Єлисавети 1748 року про відбудування Батурина, Глухова, Ніжена та инших українських міст. Поруч з цими будуваннями державного характеру, що через це носять назву «національних строєній», провадиться розпочате ще 1731 року будування оборончої «лінії», трохи пізніше будування фортеці Єлисавети [1]). Будуються також міста на берегах Чорного моря, як Одеса, Херсон та инш.

З часом заведення губерній та з поділом України на нові адміністративні та судові одиниці, як губернії, повіти, волості, подкоморії і т. инш., було заведено й нові адміністративні та судові посади та побудовано для всіх установ, урядів та урядовців відповідні «казенні» помешкання.

Але ми не маємо наміру розглядати це «відбудування України» в цілому, а оглянемо тільки добу Єлисавети та Розумовського, і спробуємо з'ясувати, в якій мірі ці «строєнія» залежали або позначилися на розвиткові гетьманського господарства та економічнім розвиткові охопленої «строєніями» території взагалі.

Відбудування Глухова та Батурина розпочато в зв'язку з призначенням Розумовського за гетьмана на Україну. Спочатку Розумовський мав намір жити в Глухові, через що й «строєнія» розпочато там ще року 1748-го. Але швидко він побачив, що Глухів не відповідає його широким планам—утворити столицю, яка б відповідала новим вимогам і значінню столиці Півдня [2]), а тому й вирішив він перенести свою резиденцію до Батурина, щоб тут повести цю основну відбудовчу роботу. Проте Розумовський мусів тимчасом жити хоч і наїздами, все ж в Глухові аж до 1760-х років, покіль у Батурині не було збудовано для нього відповідного помешкання. Але й після того Розумовський, як гетьман, дуже мало часу жив у своїй Батуринській резиденції.

Року 1748 розпочато будувати в Глухові будинок гетьманові та декілька инших будівель для ріжних канцелярій та служб. В указі від 9 серпня 1748 р. говориться «о постройке гетманскаго дома в Глухове в такой самой пропорции, как и прежний был» (що згорів 23/V). Будувати мали коштом прибутків з гетьманських маєтків. В будинкові повинно було бути 17 «покоєв» і т. инш. [3]). Плану, за котрим цього будинка збудовано, в архівних справах

---

[1]) Розумовському теж було наказано року 1752-го відправити до фортеці Єлисавети 2.000 робітників.

[2]) «Дворцы и церкви юга», стр. 15.

[3]) Наведемо ще деякі дані про цей будинок. Дерево пиляно довжиною в 4—5 саж. Колод таких потрачено на будинок 9960 шт.; а працювало одночасово 32 плотники. (Спр. № 2187, року 1748, Черниг. відд. Харк. Центр. арх.). Року

не подано. Гадаємо, що збудовано його за тим планом, що його подає Лазаревський [1]).

Для Глухівських будівель значну частину лісового матеріялу возили з Батурина. Весною, року 1752-го працювало 1650 підвід в тім числі 900 підвід було з полку Ніжинського та більше як по 300 підвід з полків Прилуцького та Лубенського. Перевезено з Батурина до Глухова коло 1600 колод [2]). В указі від 5 червня 1750 року знов згадується про поновлення Батурина, яко гетьманської резиденції.

В зв'язку з цим відбудуванням Батурина, Розумовський будує в ньому низку своїх промислових підприємств, як напр. «пильную мельницу» (тартак), цегельню, машинну кузню, суконну фабрику, водяні млини і т. инш. Але з перших-же років будування виявилося, що будівельні роботи вимагають великих грошевих витрат, невідповідних до прибутків, як державної української скарбниці, так і тим більше невідповідних до коштів господарства Розумовського. Відомості про хронічну недостачу грошей в господарстві Розумовського ми зустрічаємо на протязі всієї другої половини XVIII століття. Теплов, що був вихователем Розумовського і напевно й ініціятором багатьох із будівельних його планів, оповіщає 30 серпня 1751 року по всіх полках, чи не знайдеться хто охочий взяти на відкуп ямпільські та батуринські прибуткові статті: водяні млини, шинки, перевози і т. инш. «ради вящаго сумме экономической умноженія» [3]). Нам невідомо, в яку суму оцінено відкуп зазначених «статей», але цих грошей, як побачимо далі, було мало не тільки на строєнія, але навіть на особисті витрати Розумовського та його численного двору. Слід зазначити, що розмежувати витрати казенні від приватних Розумовського взагалі в ці роки «строєній» дуже трудно. Очевидно відбудування міст вважалося за справу державну, через те Генеральна Військова К-рія видала «в гетманскій дом из индуктового сбора» 10165 крб. [4]) і пізніше навіть повернуто було Розумовському гроші, які він витратив на «строєнія» з власної скарбниці.

Для більш планового переведення цих будівельних робот, в травні року 1752-го було зорганізовано спеціяльну «Експедицію Батуринських і Глуховських строєній». Напевно в зв'язку з заснуванням цієї «Експедиції» Батуринський сотник Стожко 5 серпня 1752 року подає Військ. Ген. К-рії відчита про кількість лісового будівельного матеріялу: скільки було одержано, скільки й куди витрачено протягом 1751—52 років та скільки ще залишається його в наявності [5]). Бунчуковий товариш Іван Туранський року 1752 теж відчитується за одержані протягом 1752 року 2 та 15 тисяч крб. грошей. Ревізійна комісія виявила, що на «строєнія» витрачено року 1752-го тільки 2 тисячі крб., а 15 тисяч залишалося на 1753 рік і потім витрачено в сумі 14970 крб. $91^{3}/_{4}$ коп. [6]).

В Батурині провадяться підготовчі роботи, а саме: виготовлюється лісовий матеріял—підвозять та пиляють на новозбудованій «пильной мельнице»,

1750 з вересня по 22 червня видано на Глухівські будування 2.000 карб. з скарбу військового (Спр. № 6206, 1757 року там-же), а року 1752-го 18 червня витрачено ще 4201 карб. 52 коп. та 3.000 карб. і в наявності лишалося призначених на «строеніе» грошей 798 карб. 48 к. (В'язка № 1895 там-же).

[1]) Плана Глухівського гетьманського будинка, накресленого року 1749, Лазаревський знайшов, без всякого при ньому пояснення, в архіві Чернигівського Губ. Правління. (Лазаревський, «Очерки, заметки и документы», стр. 122).

[2]) Спр. № 361, року 1754, Черниг. Відд. Харк. Центр. Архіву; з нього-ж і инші, нижче позначені справи.

[3]) Спр. № 29479, року 1751.

[4]) Труды Черниг. Губ. учен. Архивн. Комис., вип. XI, стр. 126.

[5]) Заготовлено до року 1751-го: колод та брусів 5256 шт., колод пополам розпиляних, тьосу, драниць, шальовок, обаполів та тертиць 3262 шт. Року 1751 ще прийнято колод 23459 шт. Витрачено 8631 шт. Лишається на 5 серпня 23381 колода (Спр. № 361, року 1754).

[6]) Спр. № 23966, року 1753.

замовляють за гроші і провадять нарядами поставку нових возів та ґринджол для ріжних перевозок, наймають та мобілізують ріжних робітників фахівців керівників й чорноробочих та підводчиків.

Року 1752 Розумовський закликав до себе на роботу на 5 років по контракту архітектора Ринальді [1]), котрий і працював у нього до 22 березня 1757 року.

В Глухові в цей час теж ідуть будівельні роботи. Року 1754 тут кінчають уже придворні церкви та оздоблюють гетьманські будівлі столярною та різьбярською роботою. Беручи на увагу, що на Україні фахівців-майстрів, зокрема малярів, столярів та сніцарів дуже мало і що мобілізація на роботу провадилася дуже безсистемно та неорганізовано, а ще до того відсутність грошей для виплати зароблених грошей по контрактах, то роботи на строєніях йшли дуже поволі, і робітники часто тікали з роботи і робота гальмувалася [2]).

Досить характерний випадок наведено в «Кіевской Старине» з перших же років цього будівельного періоду. Випадок цей не тільки виявляє тогочасний стан державної і приватної скарбниці Розумовського, але крім того характеризує Розумовського з негативного боку і яко українського гетьмана і яко господаря своїх величезних маєтків. Року 1754-го Розумовський був у Москві і мав їхати з царським двором до Петербургу, але не мав чим розплатитися з кредиторами і взагалі не мав грошей на подорожування. Наведемо характерне місце з листа, якого він надіслав до Військової Генеральної К-рії. «Понеже настоящее гетманство и происходящіе от оного нужды, такоже и разніе издержки з домом моим, завели меня в столь необычайныя расходы, что ни по какой мере не могу отправиться за Ея Императорск. В-ом из Москвы в С.-Петербург, не уплатив купцам и кредиторам моим». Військова Генер. К-рія надіслала Розумовському 5329 крб. 43 коп., залишивши в військовій скарбниці лише трохи більше однієї тисячи крб. [3]).

Коли, як бачимо, в державній скарбниці залишилося трохи більше однієї тисячі карбов., то про виплату грошей за роботу малярам, столярам та инш. робітникам не доводиться й думати. Це видно хоч-би з того, що майстрі та малярі року 1755-го вимагають собі «заплати» за виконану роботу. Також потрібні ще гроші для утримання Новг.-Сіверського вапневого заводу, то-що. Взагалі щоб тільки посплачувати борги, року 1755-го потрібно було більше як 2.000 крб., але Генер. Військ. К-рія на вимогу Туранського надіслала до експедиції тільки одну тисячу крб. [4]).

Року 1755-го в Батурині одночасно будують і церкву й гетьманського будинка та инші «публічні строєнія».

Очевидно, щоб заощадити час і кошти на будування гетьманського будинка, було перевезено з Вел. Самбора готового б. гетьманського будинка. Але виявилося, що він зовсім не підходить для житла гетьманові—кімнати і взагалі увесь будинок, як виявилося, був за малий розміром. Через це довелося використати його для двох «департаментів» Генер. Військової К-рії та Генерал. Військ. Суду й инш. комісій [5]).

Заготовку матеріялу проваджено на досить великій території. Лісовий матеріял приставляли з Новгород-Сіверської та Сосницької сотень за 150 вер.,

[1]) Васильчиков , т. I, стр. 217.
[2]) Див. «Істор. геогр. збірн.», т. I., «Умови робітн. праці».
[3]) «Кіев. Старина», 1886, IX кн., стр. 182—183.
[4]) Вимога Туранського до Генер. Військ. К-рії складалася з таких головних сум: треба виплатити живописцям, що працювали на Глухівських строєніях 1.000 крб., столярам: Наумову 100 крб., Біляку 50 крб. Заплатити борг за куплені ріжні припаси 377 крб. 62 к., на утримання вапневих заводів в Новг.-Сіверському 100 крб., до Батуринської цегельні 300 крб. Столярам, плотникам, садовнику, оконешнику, сторожам, разом більше як 2000 крб. (Спр. № 13311, року 1755).
[5]) Спр. № 13311, року 1755.

вапну та дикий камінь з Новгородка-Сіверського, з Мезинського майдану. Возили й підводами й по воді сплавом та байдаками. Все це, як заготовка, так і раціональне використовування заготовленого матеріялу, вимагало коштів і доброї організації. Але навпаки, з усього видно, що ні того ні другого при переведенні «нац. строєній» у Розумовського не було. З відчиту генер. підскарбія Андрія Яковича Безбородька видно, що він витратив року 1755 разом 10381 крб. 87 коп., а саме: видав сотникові Батуринському 1599 крб. 79 коп., Новгородському 700 крб., отаману Глухівському Яновичу 6408 крб., повернув Домовій Його Ясн-ти Економіч. К-рії (витрачені на будування гетьманського будинка з власних грошей) 1238 крб. і т. инш. Але на нашу думку зазначена сума витрат очевидно не відповідала тій кількості роботи і заготовленому матеріялові, що їх до цього часу зроблено. Взяти хоч-би одну заготовку в Батурині та Новг. Сіверському. До року 1755-го в Батурині було заготовлено $8^1/_2$ міл. цегли, з котрої випалено було до 5 мілійонів. Заготовка каменю та вапни провадиться в Новгородку-Сіверському. З 1752 до 1757 р. заготовлено й перевезено байдаками до Батурина вапни до 10 тис. четвертей [1]). За виготовлення та доставку одного байдака каменю року 1755-го платили по 7 крб. Взагалі кожна з цих заготовок вимагала грошових витрат значно більших від зазначених, обійтися-ж виключно нарядами робітників було неможливо.

Але через те, що року 1755-го і гетьманська і державна скарбниці були порожні, в вересні м-ці архітектор Андрій Квасов в Козельці та в Глухові розплачується за все власними грішми. Він купив за 114 крб. картини для Глухівської придворної церкви у художника Чайковського, заплатив за підводи прогонне, купив 3000 гвіздків і т. инш., і на всі ці свої витрати подає вимогу до Генер. Військ. К-рії [2]). Цього-ж року Розумовському треба було розплатитися з попереднім архітектором гезелем Мергасовим, що не одержав платні за «сентябрскую треть» [3]). Треба було також наймати столярів, плотників та инших робітників. Але-ж при недостачі грошей для найму майстрових людей заготовлений для будівлі матеріял псувався—дерево гнило, цегла розсипалася. Заготовка його йшла очевидно без усякого попереднього плану. (Року 1755 побитої цегли було 1.656.106 шт.).

Зимою 1756 року (в лютому м-ці) перевозять ліс з В.-Устя з пристані та пиляють на лісопильні. Коли 2 березня 1757 року Розумовський повернувся до Глухова і довідався, що матеріялу будівельного заготовлено досить багато, а керувати будівлею нема кому, то звернувся 15 березня до Сенату, щоби архитектора А. Квасова залишено ще й надалі на Україні в Батурині для переведення тутешніх робіт (досі він жив у Козельці [4]).

За керівника будування дерев'яних будівель, як і за організатора лісопильні та инших підприємств в Батурині був німець Гіршбергер. Протягом 1757 року, з 8 травня по 29 листопаду, він склав з плотниками 5 контрактів на будування 2-х флігелів, льодника, пекарні та каретні [5]). Взагалі року 1755

---

[1]) Кількість вапни в Батурині, Вел. Устю та Мезині була така:
Року 1753 було в наявності $858^1/_2$ чт.
» 1754 принято в Батурині 1950 чт.
» 1755 привезено ще на 5 байдаках—1990 чт. Витрачено 410 чт. Залишилося заготовленої в печах та клунях в Мезені $5.670^1/_2$ чт.
Лишок в наявності в Батурині 6722 чт.
Року 1760—1538 чт.
Спр. зв'язки 1895, 1757 р. та спр. № 13311, р. 1755.

[2]) Спр. № 13311, р. 1755. «Живописець Чайковський р. 1755 був на казенній роботі в Київі «занят иконостасной работой при Киевском Е. Имп. В-ва дворце в Церкви Андрея Первозваннаго».

[3]) Гезель (підмайстерок) Мергасов одержував платні 250 крб. на рік по контракту. (Спр. № 29764, року 1756).

[4]) Спр. № 36, року 1757.

[5]) Див. «Істор. геогр. збірник», т. I, 1927 р., стр. 134.

і пізніше в Батурині широко провадиться будування, хоч і не видно, щоб тут брав участь архітектор Квасов. Навпаки Розумовський листується з віце-канцлером Воронцовим про підшукання архітекторів чужоземців у Петербурзі. 15 травня 1757 року Воронцов повідомив про приїзд до Петербургу архітекторів Венероні з Мілану та Бартоліяні з Лугано. Після цього листування обидва архітектори були закликані до Розумовського за 800 крб. на рік і працювали в Батурині 2 роки 9 місяців [1]). Року 1757-го будовано в Батурині нового цеглового гетьманського будинка, бо в справі зазначено, що 23 травня т. р. видано з Батуринської цегельні 242.990 шт. цегли «на новостроячийся гетманскій дом» [2]). Отже Венероні та Бартоліяні напевно керували будуванням нового гетьманського будинка і закінчили його в березні 1760 року, про свою роботу одержали від Розумовського навіть писану рекомендацію [3]).

Протягом літа (травень—серпень) того-ж 1757 року добудовують будинка перевезеного з В. Самбора: фарбують та розмальовують, шклять вікна, роблять печі і т. инш. Для цих потреб, а може й для цеглового будинка, привезено з Глухова полотна 1420 аршин та клею риб'ячого 2 пуди. А 7-го серпня того-ж року видано ордера сотнику Стожку на 5 підвід для перевозки з Глухова до Батурина: казанів, фарб, олії. 10 пуд. конопель, 50 п. заліза, шкла 389 шт. одного та 389 шт. другого розміру, 6 в'ющок «большой руки» і 4 «малой руки» та дроту 1 пуд, а «сажи нарочно деланной», в Глухові на ринкові не знайшлося, як про це зазначено в повідомленню [4]).

В часи переведення будівельних робот Розумовський жваво листується в ріжних справах з своїми Петербурзькими знайомими і зокрема з віце-канцлером Воронцовим—вишукує шляхів, як-би знову добути від цариці дозвіл на переїзд до Петербургу і т. инш. В листі з 21 липня 1757 року (в справі архітекторів) він повідомляє між иншим, що у нього 5 років перед цим (1752—57) працював приватний (по контракту, а не від казни) архітектор Ринальді [5]). В цих-же днях (17/VI) Розумовський листується з Воронцовим про організацію вивозу хліба за кордон через Архангельськ або через Ригу, куди буде вигідніше [6]). Але, очевидно, цієї торгівлі хлібом Розумовському зорганізувати не пощастило з причин, про котрі ми будемо говорити ще окремо в огляді господарства Розумовського. В кінці 1757 року роблять уже дерев'яного забора кругом гетьманського дому—Гіршбергер вимагає лісу для стовпів на забор [7]). Але кінчають паркан ще й протягом 1758 року, бо в січні 1758 року

[1]) Васильчиков, Семейство Разумовских, т. I, с. 222. В проєкті кондицій, що його послав К. Г. Розумовський до канцлера Воронцова для архітекторів Венерані і Бартоліяні, було між иншим сказано, що вони повинні... «сочинять планы, рисунки, профили и прочее, что для строения домов, церквей, монастырей, башень, ограды, мельницы, мосты. 2) Обязываются обучать каждый по 2 чел....» На проїзд до Глухова і назад до Петербургу видано буде по 50 карб. в кожн. кінець. Архів гр. С. С. Уварова, № 41/65.

[2]) В листі до Воронцова року 1757 Розумовський між иншим пише, що «нынешняго лета» має намір розпочати будувати нового цеглового будинка в Батурині (Лазаревський «Очерки, заметки и документы», стр. 123. Васильчиков, т. I, стр. 213). Спр. № 16283, в'язка № 1895, 1765 року.

[3]) На плані Батуринського дворця Розумовського зазначено ім'я архітектора Камерона. («Старые года», 1912 г., кн. II, стр. 55). Плана цього скласти міг Камероні тільки в кінці 1770-х років. Отже Венероні та Бартоліяні робили якогось иншого будинка, а не цього головного палаца, що його розпочав Теплов для себе та продав 1772 року Розумовському. *П. Н.*

[4]) Для б. Самбірського будинку 7 серпня 57 року куплено: «котлов чугунных 2 весом 10 п. 36 ф., масла конопляного 100 ведер, железа кухонного 8 шт., блейвасу 5 п. 28 ф., вохры 1 п. 20 ф., минеи 20 ф., умбры 10 ф. У вересні того-ж року відправлено ще 11 п. 39 ф. блейвасу та вохри 6 п. 20 ф.». (Спр. № 181, року 1757).

[5]) Васильчиков, Семейство Разумовских, т. I, стр. 217.

[6]) Там-же, стр. 224.

[7]) Спр. 19416, року 1757.

Гіршбергер вимагає постачити 24 та 45 дубових брусів для воріт і тільки аж 16 червня 58 року було складено умову з козаком Остапом Гришаком на достаку цих 69 дубів [1]).

Через віщо так довго роблять ограду, видно з того, що і тут не було певної організованости. На ограду було приторговано у значкового товариша Василя Дрозда 169 дубів по 25 коп. за кожний, але при порубці 63 з цих дубів вирубано не ті що були позначені, а інші, далеко більші, 32 з котрих коштують не по 25 коп., а по 9 злотих і по більше, а 31 теж були вартістю по $1^1/_2$ карб. та дорожче. Через це й довелося доплатити за ці дуби 88 крб. 35 коп. [2]). Наведений випадок «заготовки лісу» досить характерний взагалі для оцінки діяльности організаторів «національних строєній» та для з'ясування, на скільки раціонально було налагоджено в ті часи ці заготовки матеріялу.

Протягом 1758 року будують в Батурині ще декілька будинків громадського значіння—канцелярії то що, але головне проєктують будувати великого дерев'яного будинка гетьманові, і для цього будинку шукають відповідного лісу. Військова Генеральна Канцелярія запитала батуринського сотника, скільки є зараз в Батурині заготовленого лісу, придатного на будівлю. Сотник Стожко 18 та 19 березня повідомив К-рію, що в Батурині є 1085 колод гнилих, вже непридатних на будівлю та 1705 колод здорових. А всіх колод, що лежать купами в Батурині 6068 шт. Очевидно й решта 3278 колод були вже непридатні до будівлі, бо Теплов вирішив шукати десь иншого лісу. Тим більше, що зазначеної кількости було мало для гетьманського будинку.

Протягом зими 1759 року ще вивозять з лісу дерево і залишилося навіть не перевезених 1700 колод, для перевозки котрих 4 березня того-ж року було наказано вислати 400 підвід, по 80 підвід з кожного полку. В березні цього-ж року куплено лісу: соснових колод 6510 шт., дубових 195, липових 180 шт., тьосу 4.010 шт. та драні 40 тис. шт. [3]) та шукають підрядчика, щоб приставив цей будівельний матеріял до Батурина [4]).

Будівельні роботи в Батурині треба було прискорити після того, як 30-го травня 1759 року Розумовський видав універсала про перевод резиденції з Глухова до Батурина. Теплов і вживав всіх заходів, щоб прискорити роботи. Протягом 1759 року аж трьома ордерами він вимагає вислати підводи до Батурина. Першим ордером—300 підвод та 200 майстрових, другим—200 підвід і третім—100 підвід.

У вересні наказано вислати столярів та сніцарів 25, підвід з підвідчиками 200 та плотників 30 чол. [5]) і 5 липня 1759 року роспочато перевозку цього купленого матеріялу з лісу до Батурина [6]). В цей-же час треба було виконати й ковальські та сніцарські (різьбярські) роботи, і в серпні місяці розсилано накази про висилку підвід, слюсарів, сніцарів. Мобілізація підвід з підвідчиками особливо широко розгорнулася після того, як в-осени 1759 року поцастило добути в Перелюбській пущі безплатно лісу на цілого гетьманського будинка [7]). Заготовка лісу в пущі, вивозка його до шляху та зручнішого місця взагалі і нарешті перевозка до Батурина провадилася ще й року 1761. В-осени 1759 року в пущі було заготовлено 1000 колод соснових та 1400 дубових [8]). А вже в червні м-ці 1761 року треба було витягати з гущавини на більш зручне місяц аж 20 тис. колод, щоб потім «поднять их все вдруг» [9]).

---

[1]) Там-же.
[2]) Там саме.
[3]) «Черн. губ. ведом.», 1852 г., № 19, Приложение, стр. 200.
[4]) Спр. № 1218, року 1759.
[5]) Спр. № 1731, року 1759.
[6]) «Черн. губ. ведом.», 1852 г., № 19, Прилож., стр. 200.
[7]) Справа № 1199, р. 1759, і у Лазаревського, т. II, стр. 263
[8]) Спр. 1731, 1759 р.
[9]) Спр. № 12865, 1761 р.

В-осени 1759 року в Батурині потрібні як ми зазначили вище слюсарі, сніцарі та ковалі, але доводиться їх розшукувати шляхом мобілізації, бо грошей ні у Експедиції ні в скарбниці Ген. Військової К-рії нема [1]). В зв'язку з цією недостачею чи затримкою грошей виникає листування між Тепловим і гетьманом та між гетьманом і Ген. Військ. К-рією. Гетьман видав 13/IX Теплову ордера до Ген. Військ. К-рії, щоб К-рія видавала гроші по всіх його писаних заявах скільки буде потрібно. Уважно розглянувши ті заяви, Ген. Військ. К-рія 5 жовтня повідомила, що ордена буде виконувати [2]) і протягом трьох місяців від серпня до листопаду включно пересилає Батуринському сотнику Стожкові, для видачи Теплову, 8.466 крб. 59½ коп. [3]). Мобілізація підвід провадиться в необмеженій кількості—скільки можна буде найти в полках Ніженському, Стародубському та Чернігівському [4]). Полкові Канцелярії повідомляють, що у козаків нема возів та колес, а також і гринджіл та саней, а тому Експедиція строєній наказує заготовити по всіх полках певну кількість возів та гринджіл і вимагає від сотника Стожка відчиту в цій справі за попередні роки. Стожко повідомляє Експедицію, скільки було постачено нових возів з 1752 року з полків та скільки зроблено за кошт Експедиції в Батурині, але додає, що всі вони вже зовсім з'їздилися та поламалися і на день відчиту (1759 р.) є тільки 34 гринджіл та 16 возів і то без коліс [5]). В лютім 1760 року 70 робітників витягують дерево з води на Новгород-Сіверській пристані, очевидно щоб з льодом не поплило не туди, куди слід [6]), а літом того-ж року Експедиція вишукує плотників для обробки привезеного вже до Батурина лісового матеріялу на «канцелярський дом» [7]). Перевозка лісу з Перелюбської пущі теж провадиться далі і в лютому 1760 року Генеральна Військ. К-рія робить публікацію, чи не знайдеться підрядчика, щоб перевезти з Перелюбської пущі потрібних для будування 1.000 соснових та 1.400 дубових колод. Підрядчика звичайно не знайшлося, а мобілізованими підводами було перевезено тільки 700 колод [8]).

Справа з Батуринськими «строєніями» ускладнялася ще й тим, що розпочато було будівельні роботи в багатьох місцях заразом як дерев'яні так і цеглові, заготовлявся одночасно ріжноманітний матеріял—як камінь, вапна та цегла, так і лісовий матеріял у всіх його будівельних виглядах. Отже робочої сили та коштів не вистачало ні в господарстві Розумовського ні в державній українській скарбниці для одночасового обслуговування всіх цих ділянок роботи. А для Батуринських строєній перед приїздом гетьмана на Україну особливо негайно було потрібно майстрових людей в як найбільшій кількості. Генеральний підскарбій Василь Андрійович Гудович, що керує Батуринськими «національними строєніями» посилає листи до всіх полкових канцелярій про неодмінну і своєчасну висилку майстрових людей, скаржиться навіть самому гетьманові, що полкові та сотенні канцелярії, замість негайного виконання його наказів, тільки утворюють зайве листування [9]).

Взагалі листування про висилку підвід та ріжних майстрів відзначається нервовістю і в той-же час мізерністю своїх наслідків—підвід і робітників висилають дуже малий % проти того, що зазначено в вимогах. Кожний раз виникає питання про найом робітників за гроші. Протягом 1760 року, з липня м-ця, Експедиція переслала сотн. Стожкові всього 10.029 крб. 50 к. [10]), але

[1]) Спр. 1731, р. 1759.
[2]) Спр. № 10987, те-ж.
[3]) Спр. № 1199, року 1760.
[4]) Там-же.
[5]) Там-же
[6]) Там-же.
[7]) Там-же.
[8]) Там-же.
[9]) Спр. № 9072, 1760 р.
[10]) Спр. № 1199, року 1760.

цих грошей напевно не всім робітникам вистачило, бо року 1760 втікло з роботи аж 30 столярів, через що навіть робота на деякий час зупинилася [1]). А зупинка в роботі в цей саме мент була дуже небажана, бо, як пише 13 січня Теплов, до приїзду Розумовського потрібно «убрать столярною роботою» принаймні хоч Глухівського гетьманського будинка, бо Батуринський цегловий будинок очевидно був ще в більшій мірі незакінчений, ніж Глухівський. В той-же час у Батурині проєктовано негайно збудувати будинка дерев'яного.

В липні 1761 року було видано наказа про висилку з кожної сотні по 200—250 підвід для перевозки лісу з Перелюбської пущі до Батурина [2]), а також про висилку як найбільше малярів з усіх сотень «не взирая ни на какия отговорки» [3]). Очевидно на ці роботи фарбування та розмальовання гетьманського будинку й було переслано з Експедиції протягом 1761 року 26.060 крб. [4]).

Поруч з цим «національним» будуванням провадилося, напевно, тим-же державним коштом і будування приватне. Сам Теплов протягом 1760 року будував для себе два флігелі на власнім участку землі та розпочав будувати великого цегловго будинка. Розумовський продовжував будувати свої промислові підприємства і зокрема року 1761 роспочав великі роботи на р. Шовковиці біля Батурина. Тут на греблі ціле літо позмінно працювали 200 підвід з підводчиками та 200 робітників—будували греблю та цегловго сарая для водяного млина на 3 кола [5]).

З 1764-го року, коли було скасовано гетьманство, всі бувші «національні» будування перейшли у власність до Розумовського і він мусів кінчати їх власним коштом. А як коштів у Розумовського було завжди мало, а пенсії в 60 тисяч та прибутку з усіх його маєтків очевидно ледве що вистачало йому з його «двором» на особисті витрати, то можна з певністю гадати, що всі розпочаті будівлі так і залишилися на довгий час недокінченими.

Крім того і всякі асигнування грошей на строєнія з 1764 року майже припинилися, як це побачимо нижче. Року 1762 видано сотн. Стожкові 22.942 крб. 78 коп., року 1763-го 21.624 крб. 64 коп., року 1764-го— 3.500 крб., а року 1765 тільки 190 крб. 32 коп. [6]). Таким чином, з 4 липня 1759-го до 1765 р. включно на Батуринські строєнія витрачено 92.813 крб. $83^1/_2$ коп. [7]).

Коли національні «строєнія» було припинено, то й саму «Експедицію Строєній» було ліквідовано. «Щотна Комісія» протягом 1766 та 67 років перевіряє справи Експедиції, розшукує бувших її писарів та викликає на допит до Глухова і т. инш. [8]).

З середини 1760-х до кінця 1770-х років Глухівські казенні будування провадяться незалежно від Батуринських, згідно розпорядження Рум'янцева під керівництвом князя Платона Степан. Мещерського, що належав до цього часу до складу «Експедиції строєній» [9]).

В зв'язку з новим адміністративним поділом України та потребою будинків для нових адміністраторів, про що я згадував спочатку, в Глухові будовано великого цегловго, а потім у 1780-х роках ще й дерев'яного будинка для губернатора.

---

[1]) Спр. № 21525, року 1760.
[2]) Спр. № 12865, року 1761.
[3]) Спр. № 21928, року 1761.
[4]) Спр. № 1199, р. 1759.
[5]) Спр. № 9172, року 1761.
[6]) Спр. 1199, року 1759.
[7]) Там-же, Відчит сотн. Стожка.
[8]) Спр. № 1199, року 1759.
[9]) Рум'янцев, очевидно, скористувався як техничним апаратом, так і фахівцями, що до того довго служили Розумовському, напр. Гіршбергер будує у Вишеньках водяні млини Рум'янцеву і т. инш.

Після скасування гетьманства Розумовський на довго оселився в Петербурзі і свої українські маєтки одвідує тільки в декілька років раз. А живучи за межами України він звичайно не міг уділяти належної уваги будуванням по своїх маєтках, тим більше певно не цікавився своїми будинками, бо не мав змоги в них жити, його не відпускали на Україну.

В часи перебування К. Г. Розумовського в Петербурзі його українськими маєтками відав його старший син Олексій Кирилович, котрий теж жив не на Україні, а в Москві і очевидно теж не міг керувати ніяким будуванням на Україні.

Одержавши року 1771 в спадщину величезні маєтки, К. Гр. Розумовський купив ще у Теплова року 1772-го його садибу в Батурині з 2-ма на ній флігелями та недобудованим 3-хповерховим будинком [1]). Але цей дворець Теплова ще довго стояв недобудованим і звичайно далі руйнувався. Року 1774-го К. Гр. Розумовський пише до свого сина Олексія, що хотів би полагодити чи добудувати цього дворця. Але Олексій Кирилович відписав йому, що далеко доцільніше з «остатков» (?) старого будинку збудувати будинка меншого, ніж ремонтувати «столь великій и через меру пространный дом, где как крышку так и почти все стены, полы и печи доведется (!) делать новые»... і «сумма на то потребуется не малая» [2]).

Взагалі Олексій Кирилович доводить батькові, що розпочинати великі будівельні роботи нераціонально, бо ці будування «затрудненія и разстройку сделают во всей экономіи малороссійской» [3]). Розумовський мабуть послухав синової поради, а можливо, що через відсутність відповідних коштів, цих будувань не розпочав. В березні року 1781 К. Г. Розумовський приїздив на Україну і очевидно мав намір зістатися в Батурині на більш довгий час, бо для нього «конопатять» тут старого дерев'яного будинка. Цей факт доводить також, що цеглового будинка в 70-х роках не було добудовано. Але Розумовський не оселився в Батурині, а в серпні того-ж 1781 року поїхав знов до Петербургу. Правда року 1782 він ще раз був на Україні, подорожував по Херсонщині та оглядав свої новоподаровані маєтки, але все-ж таки частину й 1780-х років він живе в Москві та Петербурзі і тільки року 1794 переїздить назавжди до Батурина, за 7 років до смерти. Але й протягом останніх років свого життя він захоплюється будівельною діяльністю. Будує дворці, церкви та инше в Почепі, Яготині та Батурині. Васильчиков вдало відзначає цю діяльність Розумовського словами «предался страсти к постройкам» [4]). До цього можна хіба додати, що всі ці будування в більшості були нераціональні і своєю безсистемністю тільки руйнували грошевий стан «малороссійской экономіи».

В Яготині року 1801-го збудував архітектор Гадегард круглу з колонадою церкву по проєкту архітектора Менеласа [5]). Але так само і в Батурині будують Воскресенську церкву та инші гетьманські будівлі.

Коли взяти на увагу, що «дела по хозяйству» Розумовського «шли, як каже Васильчиков, крайне плохо» та що «подрастающіе сиповья часто выводили К. Гр-ча из терпенія своим самодурством, а главное долгами», то, цілком зрозуміло, що на расходы по постройкам и на раскошныя затеи часто не хватало средств» [6]). Через відсутність грошей Розумовський не зміг добудувати до своєї смерти головного Батуринського «дворця» і жив увесь час у дерев'яному великому будинкові.

Після смерти Розумовського К. Гр-ча сини тим більше не хотіли добудовувати розпочатих будівель і року 1810 Долгоруков, подорожуючи по Україні,

[1]) «Кіев. Стар.», 1889 г., кн. XI, стр. 337.
[2]) Васильчиков. Семейство Розумовских, т. I, с. 354, лист від 5.VI 1757 р.
[3]) Там-же.
[4]) Васильчиков , т. I, с. 461.
[5]) Фон-Гун, ч. I, с. 48—49.
[6]) «Кіев. Стар.», 1894 р., кн. III, стр. 420.

бачив у Батурині цього великого дерев'яного будинка порожнім, бо він «лишился своих всех прелестей» та бачив теж порожнього кам'яного трьохповерхового будинка з колонадою [1]).

Маючи навіть такі розрізнені дані про організацію та грошеві витрати на національні строєнія, можна зробити деякі підсумки про ці строєнія та про їх економічне і суспільне значіння.

Період найбільшого будування в Глухові був на протязі 1750—52 рр. Витрачувано на Глухівські строєнія за цей період в середньому на рік 3—4 тисячі карб., але гадаємо, що ці відомости не повні. В Глухові працював за керівника роботами наїздом з Козельця архітектор Андрій Квасов і художник Чайковський та Стеценко.

Батуринські строєнія провадилися головним чином з 1751 до 1763 року включно. Витрачено на них біля 230 тисяч карбованців, рахуючи в середньому 15—17 тисяч на рік [2]).

Зокрема в числі витрат на Батуринських строєніях треба відзначити виплачені суми по контрактах Розумовського з ріжними фахівцями—переважно чужоземцям, напр. на цегельні керівникам Барановському [3]) (за рік), французу Карлу Пеллі (за 2 роки по 250 крб.), Ляшкові (за 2 роки). На фабриках та заводах: суконному мастеру фон Ацкеру (за 6 років), Бабенту, Ронштейну, Стокозу; керовникові тартаком Гіршбергеру (років за 10 приблизно); архітекторам А. Квасову (з 1748 по 1758 рік), Ринальді (з 1752 по 1757), Венероні та Бартоліані (з 1757 по 1760 р. по 800 крб. на двох на рік); сирному мастеру Карибалу, свічару Кудрицькому і багатьом иншим «фахівцям» що працювали у Розумовського з 1750 по 1765 рік.

Але і тут являється нез'ясованим, кого з фахівців оплачувано державним коштом, а кого коштом Розумовського. Ми маємо підстави гадати, що тільки один з вищеназваних фахівців—архітектор Квасов належав до експедиції відрядженої від уряду на Україну, а решта працювали по умовах та контрактах від Розумовського. Нарешті лишається також нез'ясованим, які з витрат по «строєнію» Розумовський приймав на свій кошт і навпаки, які його особисті маєткові потреби (будування промислових підприємств і т. инш.) обслуговано державним коштом. Більш даних за те, що до 1764 року Розумовський не розріжняв коштів української державної скарбниці від коштів власної економічної к-рії. Такі свої приватні потреби як будування суконних фабрик та водяних млинів він вважав за справу державного «національного» значення, бо основна політика російського уряду того часу полягала також і в поширенні фабричного виробництва. Будування гетьманських будинків теж справа державна і мусіла виконуватися за державний кошт, а не тільки за кошт прибутків з гетьманських маєтків, як це було зазначено в указі 1748 року про будування Глухівського гетьманського будинка.

Всі-ж будування, що їх кінчав або наново розпочинав Розумовський після скасування гетьманства, провадилися його власним коштом.

Але через довгу відсутність Розумовського на Україні ці будування провадилися иноді з великими перервами [4]).

Господарче значення приватних будувань Розумовського за останню

---

[1]) Там-же р. 1893, кн. IV, стр. 39.

[2]) При переводі курсу тогочасного карбованця на довійськовий (1914 р.), треба цю суму збільшити прибл. у 5—6 раз. *П. Н.*

[3]) Розмір оплати не зазначено.

[4]) 1765—67 р.р. Розумовський був у закордонній командировці, 1772—76 р.р. жив теж або в С.-ПБурзі, або в Троїцькому, або в Москві. Всього більш як 11 років він не був на Україні і приїхав на Україну на весні 1777 р. Потім знов повернувся до С.-Петербургу і повернувся в березні 1781 р. до Батурина. Року 1782 подорожує по Херсонщині—оглядає нові свої маєтки і знов повертається до Гостолиць та до Москви. 1786 р. живе в Гостолицях, 1789 р.—в Москві, 1790 р.—в Петровському, Троїцькому та в Москві і тільки року 1794 переїздить остаточно на Україну, проживши від 1748 до 1794 року, більше як 20 років по-за Україною.

чверть XVIII століття ми розглянемо при огляді його українських маєтків поруч з оцінкою його господарчої діяльности взагалі.

Попередні ж висновки ми можемо зробити такі:

Відбудування Батурина, як і инші «строєнія», провадилися безпланово та безсистемно. Через цю безсистемність та безплановість і не встигли за 15 років ні «города Батурина», ні дворців, ні навіть церков збудувати, як це накреслювано в указі 1748 року.

В справі батуринських та глухівських будувань треба визначити в першу чергу два таких періоди: 1748 по 1764 і з 1764 по 1804 роки. Перший період будування є справа державна, керує нею спеціяльна «Експедиція», Теплов та инші адміністративні особи. Робота провадиться коштом та засобами держави. Цей перший період можна ще поділити на періоди будування резиденції в Глухові і будування резиденції в Батурині. А другий період на такі періоди: 1764—1771 років—час відсутности Розумовського на Україні; 1772—1794 роки—продовження будувань і керування Розумовського ними та короткі наїзди на Україну,—будування приватним коштом Розумовського; роки 1794—1804 особливого захоплення будуваннями поруч з безпосереднім керуванням Розумовського українськими своїми маєтками.

Всі будування можна поділити на доцільні і недоцільні з господарчого погляду, але для Розумовського та для подібних йому сучасників будування церкви, розкішних палаців на зразок столичних, зеркальних фабрик, сирного заводу на хуторі, було більш доцільним, ніж будування чогось иншого.

Матеріяли про «національні» будування, в звязку з одночасним будуванням фабрик та заводів, дають змогу констатувати, що московська керуюча верства (а в тім числі й Розумовський) були глибоко переконані, що все, що є найкращого, як в галузі мистецтва, так і в галузі виробництва, можна здобути тільки з Західньої Европи. Розумовський, як і Петербург та Москва, добуває для себе архітекторів з Італії, майстрів фахівців та фабрикантів з Голандії, Франції, Німеччини і навіть з Англії. Але практика Розумовського ілюструє, що й російські та українські фахівці иноді бували не гірші за чужоземців, а чужоземці не завжди бували дійсно людьми ідеальними, бо не тямили иноді того фаху, за який бралися, або мали звичайні людські хиби. Розумовський закликаючи фахівців дбає про виховання і власних фахівців—були архітектурні і суконної справи учні. Суспільне значення цих будувань ми вже відзначили в попередньому начеркові про умови робітничої праці на цих будівлях [1]) і крім того, на підставі зібраного нами матеріялу можемо зазначити, що для обслуговування цих «строєній», особливо в перший їх період, було мобілізовано робочі сили досить великої території, а саме робочу силу з 5 ближчих полків: у першу чергу Ніженського та Чернигівського потім в меншій мірі Стародубського, Прилуцького та Лубенського. Инші полки майже не беруть ніякої участи в цих будуваннях.

Підводи постачали всі зазначені полки, а робітників тільки 3 перших. Підрахувати більш-менш точно кількість підвід та робочих за браком докладних матеріялів неможливо, як також нема змоги обрахувати і загальні витрати. Щоб належно оцінити значення будувань для господарства Розумовського і навпаки, залежність останніх від загального стану господарства, необхідно зробити спочатку огляд господарчої діяльности Розумовського, але й по тих спостереженнях, які ми зробили, особливо за період до 1764 року [1]), можна констатувати, що в організації господарства Розумовського не помічається певного керуючого організаційно-господарчого центру, а навпаки його господарчі заходи роблять враження безплановости, хаотичности та випадковости.

---

[1]) «Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських строєніях», Істор.-Географічний збірн. т. I, стор. 121—134. «Фабрики Розумовського на Посем'ї». Записки Істор. Філологічн. Відділу УАН, кн. XI (1927) стор. 185—208.

ІВАН КРАВЧЕНКО.

ЯМПІЛЬСЬКИЙ МАЄТОК НАПРИКІНЦІ XVIII ТА В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX СТОЛІТТЯ [1]).

Завданням нашої студії ставимо простудіювати економіку та організацію панського хазяйства за часів переходу від фільварку до економії в Ямпільському маєтку на Поділлі, а разом з тим—з'ясувати які зміни в організації панського хазяйства впливали на економічні відносини між населенням цього маєтку та поміщиком.

Питань цих, як і взагалі панського фільваркового господарства в XVIII столітті, до цього часу майже не досліджувано. Нова цікава розвідка О. І. Барановича «Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII в.» [2]) досліджує, правда, фільваркове господарство, але про панську економію і особливо про те, як вона повстала та які організаційні і економічні форми вона набирала, не торкається.

Пробуємо перевести такий дослід переломної доби, на підставі одного маєтку, більш менш типового для східнього Поділля.

Джерела для цього досліду дали судові справи, що виникли в наслідок судового процесу про розділ Ямпільського маєтку між кредиторами колишнього власника цього маєтку—магната Прота Потоцького, та встановлення казенної адміністрації. Справа [3]) «об администрации г. Ямполя (прил. книг контрактов и квитариумов)», архів ямпільського повітового суду 1806 р. ст. значок № 3083. Ця справа складалась з 65 справ того-ж суду і мала в собі 12180 листів. Друга справа [4]) «об администрации г. Ямполя Ржепковой 1801—1805 р.». Арх. окр. гр. Судової Палати. В першій справі спочатку йде «Список с журнала подольской казенной Палаты от 5 ноября 1838 г.» він передає нам історію всієї справи. Далі в цій справі є господарчі звіти адімністрації з самого початку передачі Ямполя в адміністрацію, цеб-то з 1796 до 1806 р. (рік розділу його між кредиторами), та інвентарі, починаючи з 1795 й кінчаючи 1806 роком. Друга справа є продовження першої й містить в собі прибутково-видаткові документи маєтку.

Так стоїть справа з джерелами для кінця XVIII і початку XIX ст. Що-до джерел пізніших, то ми маємо лише джерела за 20—30-ті роки XIX ст. За ці роки йдуть такі справи: справа [5]) «о поизуитской части г. Ямполя, заключающее в себе торговые листы на отдачу с торгов оброчных статей и другие сведения необходимые к делу об отчете администрации». Арх. Ямпільського пов. суду, № 3040 з 1825 до 1839 р. на 985 листах.

Далі справа [6]) № 3038 за 1827 р. того-ж суду про виморочене право казни на Ямпільський маєток.

---

[1]) За керування роботою висловлюю щиру подяку проф. П. В. Клименкові.

[2]) Дивись цю розвідку в збірнику «Студії з історії України» т. I, 1926 р., с. 1—80.

[3]) За описом № 53 збірка Подільського Окруж. Суду, рукоп. відділу Всенародньої Бібліотеки УАН у Київі.

[4]) № 56 там же.

[5]) № 52 за описом 1923. Рукоп. відділу В. Б. ВУАН.

[6]) Арх. Ямпольск. У. Суда № 3038 за 1827 р. Кам'янецький Окр. Архів.

Справа [1]) й «отчеты администрации г. Ямполя с 1825 по 1832, арх. Ямпольского пов. суда № 3036».

«К № 3040. Книга Ямпольской административной кассы на записку денежного прихода и расхода с 17 июня 1836 г. составленная».

«№ 3040. Приходо-расходные документы с 1835 по 1836 г.».

Справа [2]) «сдачи части Ямполя в администрацию князю Четвертинскому, арх. подольск. окр. Суд. Палаты по гражд. отделению, № 3041 на 574 листах».

В цих справах є прибутково-видаткові документи з 1825 до 1839 р., є також касові книжки прибутків і видатків та інші прибуткові і видаткові статті цього маєтку.

Книжка «№ 3040. Книга Ямпольского административного фольварка на записку приходов и расходов хлеба в сноне и зерне, сена, соломы, скота, напитков, хмелю и прочих продуктов от 17 июня 1836 г. составленная».

Ці прибутково-видаткові документи, книги, господарчі звіти адміністраторів маєтку й відповідне до них листування та ухвали судових і ревізійних комісій в справі господарчій є надзвичайно цінні і важливі для вивчення поставленої проблеми. Вони подають нам досить вірну картину цього хазяйства. Воно було добре організоване й до деякої міри навіть поліпшене, не зважаючи на своє некормальне становище. Але критичне вивчення архівного матеріялу цього маєтку дає нам можливість робити певні висновки.

Інвентарі ми вважаємо за цінні джерела через те, що складала їх не приватно-панська, а урядова адміністрація в присутності представників від місцевого населення (як це зазначають самі-ж інвентарі) «войта катального і людей громадських», що-року, в травні місяці, і мали своїм завданням визначати господарчий стан маєтку, склад населення та повинності.

Інвентарі та всі господарчі рахунки, звіти надсилали адміністратори до ямпільського повітового суду, який їх затверджував перевіривши раніш на місці через особу комісію, чи через довірених на то осіб.

На жаль увесь цей матеріял не є повний.—тут немає відомостей про засіви на початку XIX ст., немає також відомостей за цей період про кількість душ населення й про його зміни по роках; досить мало відомостей про господарчий стан населення. Трохи повніші відомості за 20 — 30-ті роки XIX ст. про економічний стан маєтку.

Не зважаючи на уривковість і неповноту джерела ці дають нам усе-таки досить матеріялу, щоб освітити поставлені завдання.

I.

ГОСПОДАРЧИЙ РОЗВИТОК КРАЮ.

З кінця XVIII і до другої чверти XIX століття.

Остання чверть XVIII ст. відзначається вищим розцвітом торговельного та зародженням промислового капіталізму на Поділлі. Значно підноситься експортна продукція збіжжя під впливом зросту попиту на нього з боку Франції, Англії, Туреччини та інших країн.

Після першого розділу Речи-Посполітої Прусія встановила на всі продукти, що йшли до неї, високі мита.

Головний тодішній міжнародній ринок збуту польської пшениці, Гданськ, пруська тарифна політика робить недоступним для польського панського хазяйства. Подільський поміщик шукає вигідніших для себе ринків збуту і звертає свою увагу на Чорноморсько-Азовські порти. Умови цьому сприяють.

[1]) № 55 ibid.

[2]) № 3 за описом 1923 р. Рук. відділу В. Бібл. У. А. Н.

Десятиріччя 80-тих років і майже до останнього розділу Речи-Посполітої дає нам живий образ господарчого розвитку. Приєднавши степову Україну, Росія надала польським купцям право пільгової торгівлі збіжжям на південь до Херсону [1]).

До того ж треба додати, що період з 1784 до 1787 р. був для Польщі, в тому числі й для Правобережної України, спокійний зовні. Сучасники констатують, що на розцвіт торгівлі цього часу вплинуло головним чином заселення південних степів та збагачення панства; край заспокоївся та відпочивав від попередніх заколотів [2]).

З часу, коли відкрито Херсонський порт, це торгове пожвавлення починається і в досліджуваному районі.

З того часу тут утворюється ґрунт для ширшого розвитку поміщицького господарства. «Доки Чорне море в своїому виході було закрите, Україна була пустелею — pustynię oznaczala. Щорічно гайдамаки робили перешкоди. За Херсон не було й чути, а тому торгівля продуктами не мала наклону до сходу; корець жита продавали по 1 злот., а инше збіжжя в такій самій пропорції, або переробляли на горілку. Тепер, коли ця країна разом з Поділлям попаає в кращі умови, збіжжя тримається в кращій ціні [3]).

Дідич починає широко провадити вивозну хлібну торгівлю і пристосовувати фільваркове господарство до широкого зовнішнього ринку.

Для характеристики такого становища наведемо таблицю цін з 1782 до 1787 року в досліджуваному районі [4]).

	1782 р.		1783 р.		1784 р.		1786 р.		1787р.	
	К о р е ц ь									
	Зл.	Гр.	Зл.	Гр.	Зл.	Гр.	Зл.	Гр.	Зл.	Гр.
Пшениця .	—	—	5	—	6	—	10	—	11	15
Жито . . .	1	10	2	—	3	—	6	12	8	25
Ячмінь . .	—	—	—	—	—	—	3	15	5	13
О в е с . .	—	—	—	—	—	—	2	12	6	27

З наведеної таблиці видно, що пшениця з 1782 р. до 1787 року підскочила більше, ніж у двічі, з 5 до 11 зл., жито з 1 зл. до 8 зл. Цей зріст цін був чималий і для инших родів збіжжя.

Чорноморська торгівля набирає особливої вати для панського господарства. В Херсоні засновуються великі торговельні компанії. Вже року 1784 в Херсоні нараховувалось три великі купецькі компанії польського товариства, французька Антуан і К-о, австрійська Фабр і К-о і турецька Фредінг [5]).

Для місцевого фільваркового господарства особливий інтерес має херсонська компанія польського товариства. Вона повстає року 1782. До складу її входив брат короля польського Михайло Понятовський та декілька десятків пайовиків [6]). Одним із видатних учасників цієї компанії був магнат Прот Потоцький [7]) власник великих маєтків в воєводствах Брацлавському і Київ-

[1]) Dziennik Handlowy, 1786 r., s. 283.; *Волинский,* Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края. Одесса, 1854 г., стр. 58—59.

[2]) Dz. Handlowy 1786 r., str. 431—432. Автор тут, очевидно, мав на увазі гайдамацькі рухи.

[3]) Ibid 1787 r., str. 89.

[4]) Таблиця складена на підставі цін, поданих в Dz. Handlow. за відповідні роки.

[5]) Скальковський, Хронологич. обзор. Истор. Новороссийського края, т. I,. с. 163., T. Korzon, Wewnętrzne Dzieje Polski za Stanislawa Augusta t. II (1764—1794), str. 119.

[6]) Dz. Handlowy 1746 r., str. 378—79.

[7]) Про Прота Потоцького дивись T. Korzon, Wewnętrzne Dzieje Polski za Stanislawa Augusta (1764—1794) t. II, str. 155—56; Pamiętniki Ochockiego, II, 142—46. D-r Antoni Opowiadania, 4, 258—68.

ському й найбільший підприємець. Значення Прота Потоцького в діяльності цієї компанії дуже велике: він був фундатором і фінансовим керівником її.

Спочатку організації компанії він вніс готівкою 6 мільйонів злот. польських, склавши таким чином основний фонд компанії, і став на чолі її, як директор.

Року 1784 сойм затвердив цю компанію під назвою «Polskiej Hanblowej Wschodniej Kompanii» [1]). З цього часу вона починає розвивати широкі торговельні операції, вся збіжжева торгівля Поділля і майже всенького Правобережжя була в її руках,—дрібний купець і небагатий землевласник залежав від неї. Торгівля йшла Дніпром на південь до Херсону й Дністром до Акерману. Спираючись на великий торговельний апарат, ця компанія монополізувала всю торгівлю збіжжям на Правобережній Україні, що призвело до боротьби між подільськими дідичами на соймі в Гродні. «Нащо нам—заявляли виборні від подільських поміщиків—посередництво херсонської компанії, коли ми можемо самостійно відкрити торговий дім, який перш за все дбатиме про інтереси подільських землевласників» [2]). Подільське воєводство було в найгіршому стані що-до торгівлі з Херсоном з причини віддаленості і відсутності добрих комунікаційних шляхів. Але заснувати другої компанії їм не вдалося, і вся торгівля, як раніш, залишилась у руках тієї компанії.

Цей жвавий торговельний рух захоплює всіх. Року 1784 писали: «Від Винниці й до Богополя тепер розмовляють про торгівлю й промисловість» [3]), ніби передбачаючи щасливу революцію в українському сільському господарстві. Торгова гарячка охоплює поміщиків, всі поспішають виручений прибуток від продажу збіжжя вложити в товариство Прота Потоцького—Херсонську компанію. «Поміщики Правобережної України зсипали свої врожаї в Херсонські магазини, а капітали, одержані від продажу, вносили до банку Прота Потоцького. Постачальники отримували в Махновці належні їм гроші в строк завчасу призначений. Заїзд Шульца (в Махновці) ледве міг вмістити заїзжих гостей, через те, що староста (П. Потоцького звали старостою Гузовським) попереджував в карти не гуляти в його столиці, поміщики поверталися додому не спорожнивши кешені, задовольнившись видом золота [4]). З відозв про стан тодішньої експортної торгівлі видко, яка гарячка охоплює південь, коли насілдком її повстає порт, і коли сотні тисяч пудів збіжжя потягнулися до нього. «Продукти [5]) починають сюди припливати через Прип'ять, Дніпро і Дністр, але хоча-б 20 разів стільки прибуло, могли-б дідичі не боятися найменшої втрати в ціні, через те, що вивіз відціля такий великий, що майже не можна задовольнити потреби чужих держав» [6]).

Подільські поміщики продають у дорогому році свою пшеницю по 5 злот., В Херсоні навіть в часи найурожайніші вони певні продати її в два рази дорожче і також одержати зиск на инших продуктах без великих вкладених витрат [7]).

В звязку з таким пожвавленням перед панським хазяйством повстає питання про комунікаційні шляхи.

Сухопутні шляхи до Чорноморсько-Азовських портів були в кепському стані. Північна і Східня Брацлавщина прокладали шлях через степ; зерно доставляли до російського кордону, де його чекали вже «чумацькі мажі». Ціни були постійні, довізники транспорту до Херсону отримували по 3 злот. з шефеля [8]). Використовували й подорожчизну.

[1]) Dz. Handlowy, 1786, 378—79.
[2]) Dr. Antoni, Opowiadania, 4, 285.
[3]) Pamietnik Polt. 1784 r. str., 736.
[4]) Dr. Antoni, Opowiadania, 4, 265.
[5]) Dz. Handlowy 1786 r., str. 282.
[6]) ibid, 178ý r., tsr. 283.
[7]) Dr. Antoni, Opowiadania, 4, 1, 282.

Південно-західня частина Брацлавщини не могла користуватися цим шляхом занадто далеким. Почали думати про поліпшення Дністрового фарватеру. На Дністер звертають увагу подільські поміщики. Вони шукають засобів поліпшити судоплавство по ньому. Подільський лідич Валеріян Дзедушицький робить спробу найти новий шлях. що веде однаково до контори Прота Потоцького в Херсоні, як і до Царгороду, а тим шляхом власне була навігація по р. Дністрі. Сам В. Дзедушицький так з'ясовує побудки цієї торгівлі: «Торгівля ця і повернення вільного сплаву по Дністрі зацікавлює цілу Польщу, а особливо воєводства Подільське і частину Брацлавського, що лежать над тим же Дністром, тому, що ці воєводства не можуть мати комунікації з Херсоном і портами Криму сухим шляхом через те, що кошти транспортні [1]) перевищували продажну ціну на збіжжя.

З метою дослідження сплаву Дністрового В. Дзедушицький р. 1785 робить подорож через Ямпіль на 5 галерах наладованих збіжжям, 2450 корців гарної пшениці, з них 4 галери належали Пр. Потоцькому, а одна—пом. Віляновському. Збіжжя це було продано в Акермані на кораблі турецькі [2]). Зацікавлена була в навігації по Дністрі і Франція, що була в ті роки споживачем подільської та брацлавської пшениці. Щоб встановити кращі торговельні зносини за дорученням міністра хліборобства Франції, три французьких офіцери під командою подільського поміщика Француза Денасау-Зіген робили точні виміри Дністра і склали карту; робили також спробу придатности судоплавства на цій річці, аж до Чорного моря [3]).

Дністровський шлях звертає на себе увагу і Прота Потоцького. Він проєктує також випробувати новий водний шлях на Дністрі: для цього Прот Потоцький придбав Ямпіль і заходився тут біля порогів будувати головну пристань для всієї південно-західньої частини Подільського воєводства [4]) і для Брацлавщини. З цього часу Ямпіль стає складочним місцем для товарів, що йшли з Чорного моря. Звідси сплавляли збіжжя до Бендер і Акерману, де чекали кораблі херсонської компанії [5]).

Камеральний опис Поділля [6]) зазначає, що Пр. Потоцький придбав у В. Дзедушицького два великі судна і декільки малих в 1789 р. «на сих судах сплавливан был от Ямполя к Бендерам провіант , из них на большія суда положено было до 6.000 пудов, на малыя же суда бралось не более 500 пудов и оныя обращались в лето безпрепятственно три раза, в четвертый же раз на пути при местечке Гашкове обмерзли».

Широкий розмах збіжжевої торгівлі примушує Прота Потоцького купляти величезні маєтки, будувати там нові підприємства. відкривати фабрики й заводи [7]). Купивши Ямпіль, він збудував там сукновальню, броварню, та посадив виноградний садок. В Махновці відкрив суконну «фабрику», а в степах біля Махновки поселив колоністів Голандців і завів фабрику сирів.

Одночасно він позакладав і инші підприємства «фабрики» канелюхів, укривал, панчох. Для збуту своїх виробів в містах мав свої торгові склепи. Але в основі фірми була хлібна торгівля.

Для нас тепер цілком ясно, що відзначений зріст вивозу відбився в значній мірі на рільництві і сільському господарстві. Цифри це стверджують. За Корзоном на долю Поділля і инших губерень України в 1785 р. вивозу з Херсону припадало на 3.000.000 злот. польських, рахуючи по 5 злот. за четвер-

---

[1]) Dr. Antoni, Opowiadania, 4, 1, 289.
[2]) *Вольский*, Очерк истории хлеб. торг. Нов. края, с. 48, 49; Dv. Antoni Opowiadania 4, 1, с. 289.
[3]) Dz. Handlowy, 1786, с. 374—375.
[4]) Dv. Antoni, Opowiad. IV, 1, с. 260.
[5]) Encyklopedja Powszechna, Warsz. t. 20 с. 918.
[6]) Дело Под. губ. нам. правління, 1800 г. № 712 л. 8.
[7]) T. Korzon, Wewnętrzne Dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794) с. 261.

ток буде 600.000 четверток збіжжя [1]). Скільки припадало на долю компанії Прота Потоцького, у нас точних даних немає. Говорили, що цих років оборот компанії становив більш як на пів мільйона злотих щорічно [2]), отже 6 частина всього вивозу.

Крім торгівлі з Західньою Европою через Херсон, провадили ще торгівлю сухопутно з Молдавією, Галичиною, Угорчиною, Німеччиною і Прусією.

До Волощини вивозили пшеницю, ячмінь і инше збіжжя, а звідтіль сюди приставляли сіль, бакалію, пахуче коріння, волоські та турецькі вина і мануфактурні товари.

У Галичину, Угорщину, Німеччину і Прусію гнали звідціля рогату худобу і свині, вивозили пшеницю, ячмінь, мед, віск, аніс і поташ, а ввозили з Угорщини вино, з Галичини—сіль і різні закордонні товари [3]).

Конкретно в цифрах вивіз з митниць цекінівської, могилівської і рашківської рр. 1784, 1785 і 1786 [4]) на Волощину становив:

Пшениці корців—3497; жита—1427½; ячменю—265½; проса—738; вівса—19; насіння конопляного—2119; льону—30480; борошна пшеничного—8098; борошна житнього—42; масла—6007 фалек; олії—91 бочка; меду—2172 боч.

Найбільше вивозили льону і пшениці та борошна пшеничного. На жаль виділити долю участи Ямполя в цьому вивозі ми не маємо можливости. Знаємо, що центром, де скуповувала торгова контора Прота Потоцького експортні продукти, як у дідичів, так і у селян, було м. Ямпіль [5]).

Що-року вивіз цей збільшувався. Потоцький почав відправляти збіжжя з Херсону на власних кораблях. Так стояла справа з вивізною торгівлею аж до 1788 року. В 1788—1791 роках, у звязку з російсько-турецькою війною, торгові зносини були заборонені і вивіз зменшився, що тяжко відбилося на компанії. В цей час компанія починає розвивати внутрішню торгівлю, бере військові поставки для російської армії. Так року 1789 Прот Потоцький зобов'язався приставити до молдавського кордону 2.000.000 пудів сухарів, що в переводі на жито буде 500.000 корців на суму більше, як на 10 мільйонів польськ. злотих, а за ним склали контракти великі поміщики „na kilka i kilkanaście tysięcy kamieni" [6]).

Чималі підряди робили й инші поміщики. Провіянт для армії йшов головне з Брацлавщини і Подільського воєводства. Продуценти приставляли продане збіжжя до Ямполя на склади Прота Потоцького, звідкіль воно водним шляхом мандрувало до Бендер, де його знову переладовували на вози [7]).

Але хижацька експлоатація землі та селянина з його реманентом задля експорту при низькій техніці призвела скоро до виснаження землі. Досить було одного, двох неврожайних років, щоб підірвати увесь добробут експортера-підприємця.

Наступив 1788 голодний рік. Не вистачає збіжжя для місцевих потреб, при одночасному попиті як для армії, так і для вивозу.

Панський фільварок не може вже задовольнити потреби так місцеві, як і ринкові.

1788 рік Брацлавщина переживає голод. Помічається вихід населення на Лівобережжя. «Прикордонне населення,—пише тульчинський кореспондент,—

---

[1]) T. Korzon, Wewnętrzne Dzieje Polski za Stanisława Augusta II, 120.
[2]) Ibid.
[3]) Дело подольск. губ. Правления по эконом. Отд. № 712 за 1800 р. Топографическое и камеральное описание Подольской губернии, с. 12.
[4]) Dz. Handlowy, 1787 v, c. 495—496.
[5]) *Костомаров,* Последние годы Речи Посполитой с. 132, 133.
[6]) Dr. Handlowy 1789 c. XI, XII, 557—558.
[7]) Dz. Antoni I. Opowiadania 4, 1, 301.

покидає місця і втікає на Лівобережжя жебрувати» [1]). «Народ злиденний і голодний вже на дорогах силою відбирає від візників хліб; хліб, що стоїть в скиртах, вимолочує ночами, а далі й на садиби будуть нападати»,—з жахом відзначає той самий кореспондент. Всі безупинно кричать: хліба нема, дайте хліба,—писав Подільський поміщик [2]).

А тим часом компанія Прота Потоцького продовжує розвивати і розширяти свої обороти; вона скуповує хліб і в Поліссі [3]) і на півдні [4]), що впень підірвало як поміщицьке, а за ним разом і селянське господарство. Характеризуючи вивіз збіжжя Поділля в умовах голоду тульчинський кореспондент відмічає, що причиною голоду немало була жвава торгівля Херсону, «що в нас, правда, за гроші,—забрала рештки хліба й тим викликала дорожнечу. Не знаю тепер, як зуміють за ті-ж самі гроші хліба купити, коли його майже в цілій Україні немає. А коли де-небудь побачити й можна, то не хліб, а мішанина. Недовіз тут значний, панує і походить поперше—з фуражів, подруге—з неврожаїв, а потретє—від поганого управління наших дідичів. Раніше Україна не лякалася голоду, маючи досить старого хліба, але сьогодні ніде не найдеш у запасі ні старого ні нового» [5]). Отже не дивно що швидко вийшли запаси врожайних років. Надмірна торгівля збіжжям за рахунок внутрішніх потреб зовсім підірвала сільське господарство і не тільки поміщицьке, ба й селянське, бо селянин в голодні роки мусів продати робочу худобу, щоб роздобути збіжжя, а цим підривалась технічна база фільварку. Хоч попит і був увесь час, хоч ціни й були високі, але-ж фільварок при такому стані не міг задовольнити вимоги ринку.

Фільваркове господарство переживає господарчу кризу. Сильний удар місцевому господарству нанесло ще банкрутство польської торговельної компанії Прота Потоцького. Року 1793 одночасно збанкрутували всі польські банкіри, як то: Кобрит, Шульц, Матвій, Минкевич, Блянки і Тепер. Загальна сума заборгованости компанії становила 32338420 злот., з яких половина припадала на Тепера, а значна частина другої половини припадала на Прота Потоцького [6]). Це, власне кажучи, були капітали польського шляхетства. З занепадом банкірських контор прийшла в занепад і херсонська компанія, а за нею занепала і херсонська торгівля. Це діялось як раз за II розділу Польщі, що теж негативно вплинуло на розвиток торгівлі. 1793 року поміщики продавали свої маєтки за безцінок. Банкрутство Пр. Потоцького та инших банкірів тимчасово припинило рух грошового обігу, і в краю настала недостача капіталів. Ціни в цей період катастрофічно падають: р. 1794 корець жита в Ямполі коштував 5 зл., пшениці—8 злот. Становище не змінилося і за наступних років. Хоч з 1797 р. ціни знову трохи підносяться, але 80 роки промайнули безповоротно: в Ямполі ціни ось такі:

	1797	1798	1799
	Корець		
пшениця	12 зл.	11 зл.	12 зл.
жито	6 „	6 „	7 „
ячмінь	7 „	6 „	7 „

Ціни не піднімаються і не знижуються, що свідчить про застій в хлібній торгівлі. В ці роки немає ні великих торговельних компаній, ні підприємців, щоб в широкому обсязі провадили торгівлю, як це було раніш. Можна з певні-

[1]) Dz. Handlowy, 1788, III, 178.
[2]) Ibid.
[3]) Dz. Handlowy 1790, c. 192.
[4]) Записки Феодосия Бродовича.
[5]) Dz. Handlowy 1787, IX, c. 659.
[6]) T. Korzon, Wewnętrzne Dzieje Polski t. II, c. 271.

стю сказати, що сільське господарство Брацлавщини в останнє десятиріччя XVIII ст. занепадало.

На початку XIX ст. з 1801 і по 1806 р. знову ми маємо піднесення експортової продукції. На Поділлі повстає нове торговельне товариство, під фірмою польської компанії імени Држевецького, Ліпінського і К°, що починає вести торгівлю з Ліворно. Компанія ця підносилась що раз вище в кредиті і посувала далеко свою торгівлю за кордон [1]). 1804 року два добре наладованих кораблі подільської пшениці посувалися цією компанією до Ліворно [2]).

Подільські поміщики, як зазначає Скальковський, починають приймати участь в цій торгівлі [3]). Звязок з закордонним ринком поширився. Ціни на сільсько-господарські продукти піднялися і зернове господарство знову дає значні вигоди. Ствердженням цього можуть бути такі цифрові дані цін на збіжжя. Та в 1802 році в ямпільському маєтку корець пшениці коштував пересічно 1 карб. 20 к. сер.; то в дальші роки пересічна ціна його рівнялась в 1803 році—1 карб. 50 к., в 1804 р.—1 карб. 51 коп., в 1805 році—4 карб., в 1806 р.—4 карб. 50 к. і корець жита в 1802 р.—75 к., то в 1803 р.—95 коп., 1904 р.—1 карб. 15 к., в 1805—3 карб. 30 коп., а в 1806—3 карб. 60 к. Ціни, якч бачимо, надзвичайно ростуть. В Ямполі був значний торговельний підйом, який виявлявся і в инших частинах Поділля. Поділля в цей період виносить активний торговельний баланс. «Все оные товары (хліб і худоба) отпускаются и в замен привозятся до несколько миллионов рублей. Но прибуток продуктов, по причине плодородия в Подольской губернии, далеко превосходит сумму получаемых из-за границы товаров. За всеми расходами на внутреннее продовольствие народа, на винокурение и за вывозом знатного количества за границу остается ежегодно у помещиков изобильно хлеба» [4]).

Період з 1806 по 1810 р. був найтяжчий для панського хазяйства. Континентальна блокада зовсім припинила збіжжеву торгівлю. Поміщики всю свою увагу звертають на підряди для російської армії, що була розташована в Подільській губ. під час завойовання Молдавії. В цей час подільські поміщики доставили в магазини розташовані на Поділлі на кордоні Молдавського князівства в 1808 р. борошна 106023 четв., круп 12220 четв., вівса 65000 четв.; 1809 р.—213000 четв., круп 20000 четв., вівса і ячменя 160000 четв. Серед постачальників велику поставку бере на себе і орендар Ямполя Матвій Добржанський, який за 1808 р. одержав від казни за провіянт і фураж 9101 карб. 61 к. серебр. [5]). Для того часу сума ця досить значна.

Після Наполеоновських воєн експортова продукція значно піднімається. В 1813 р. військова небезпека пройшла. Із Правобережної України одержані були сприятливі відомості про підвоз пшениці. Знову було дано дозвіл наладовувати пароплави в Одесі, що приходили за збіжжям [6]).

Дністровський шлях знову оживає. В ці роки, не зважаючи на поліпшення умов сільського господарства в Західній Европі та встановлення охоронного мита на привозне збіжжя, експорт збіжжя України з кожним роком росте. Особливої ваги він набирає в роки неврожайні в Західній Европі 1817—1818 р. Панське хазяйство всі свої сили направляє на продукування пшениці, на збільшення засівної площі. «Хлебопашество в Подольской губ.,— підмітив Рудницький в Стат. и топогр. опис. Подольської губ. за 1819 г.,— весьма выгодно, из коего не только знатное число разного хлеба вывозится

[1]) *Dr. Antoni I.*, Opowiadania, IV, I, 274.
[2]) Ibid.
[3]) *Скальковский*, История хлебной торг. в Новорос. крае, с. 317.
[4]) Діло подільськ. губ. Правл. за 1800 р. № 712. л. 12.
[5]) Книга под. каз. Палаты на записку контрактов заключ. в 1808, 1809, 1810, 1811 р. на поставку и перевозку продовольствия Молдавской армии. Фонд подільської. каз. Палати без №. Кам'янецький Округ. Архів.
[6]) *Вольский*, Очерк истории хлебной торг. в Нов. Кр., с. 79.

за границу, варится много пива и высиживается довольно горячего вина, излишество коего равномерно отвозится за границу, но еще помещики на случай недорода по гумнах и в скирдах оставляют для себя большое количество».

В 20—30-тих роках засіви в Ямпільському повіті збільшилися майже вдвічі. В 1812 р. [1]) засіяно було пшениці 11701 четверток, в 1820 р. було 12701 четв., а в 1832 р. дійшло до 23445 четверток; жито було засіяно в 1812 р. 17114 четв., в 1820 р. 18114 четв. [2]).

Таке збільшення засівів і то головне пшениці за рахунок скорочення засіву жита наткнулося на перешкоди на зовнішнім ринкові. Ціни на закордонному ринкові катастрофічно пали. Англія встановлює високі мита. «Після 1816 і 1817 років пам'ятних ростом цін на зерно стався торговий переворот, що був тяжким, як для спекулянтів дуже сміливих, так і для продуцентів дуже довірливих» [3]).

Дійсно ціни катастрофічно падають. Ось таблиця цін по м. Ямполю, що стверджує наше положення.

Четверток.

	1811 р.		1817 р.		1819 р.		1820 р.		1828 р.		1834 р.		1835 р.	
	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.	Карб.	К.
Пшениця	12	12	13	—	—	—	—	—	11	—	17	—	7	—
Жито	10	30	—	—	7	—	6	75	5	75	15	—	4	25
Ячмень	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	17	5	56
Гречка	—	—	13	50	—	—	—	—	11	50	—	—	—	—
Овес	8	—	7	—	—	—	3	59	4	50	—	—	—	—

Ціни, як бачимо з таблиці, до 1817 р. йшли вгору, а весь пероід 20—30-тих років, за виключенням 1834 року (недороду) вони знижаються. На зниження цін в цьому районі впливали і комунікаційні шляхи, які ще в ті часи були в поганому стані. Питання, про погані торговельні шляхи на Поділлі, гостро вставало перед підприємцями. В цьому відношенні, ще в 1823 р. на дворянському зібранні виникає думка про утворення компанії для прокладання канала на р. Дністрі [4]). Річка Дністер і в ці часи не займає ще значення в торговому відношенні.

Подано було проєкта, але до робот не приступлено. Питанням про пароплавство на Дністрі були зацікавлені і пани галицькі. Австрійський уряд робив також спроби заснувати судоплавство по верхній частині Дністра. До жванецької пристани приходили вже човни, наповнені галицькою сіллю. Судоплавством цієї річки зацікавилась і Англія, головний споживач подільської пшениці. Одне з лондонських товариств навіть проєктувало очистити рух цієї річки до с. Косниць Ямпільського повіту [5]). З цих проєктів в ті часи нічого не вийшло і судоплавство по Дністру наступає лише в 40—50-тих роках. Поміщикам доводилось звертатися до сухопутної приставки.

Транспортування збіжжя на волах дорого коштувало і могло окупитися лише при високих цінах на збіжжя. З Ямполя до Одеси рахується 400 верстов, куди за приставку збіжжя в 1828 р. [6]) за одну чверть платили 5 карб. 25 к., в 1835 р. 5 карб., в 1836 р. 4 карб., тоді як ціна [7]) на пшеницю в Одесі

[1]) Дело Под. губ. Черт. № 253 за 1819 г. л. 9.
[2]) Марчинский Statysfyka gub. Podolskiej t. III tab. III.
[3]) Журнал Мин. Гос. Имущ. 1847, 23, IV, 13.
[4]) Материалы для народного продовольствия т. III. Журн. Мин. Гос. Им. 1843, VIII, сс. 61, 62.
[5]) Журнал Министер. Внутр. Дел, 1836, XXII, X, 181.
Діло под. казен. Палати по описі № 428 за 1828 р., що перехов. в Центр. Істор. Архіві старих актів.
[6]) Ж. М. В. Д. 1854, IV, 46, 47.

стояла на чверток з 1814 по 1818 р. 8 карб. 63 к. сер.; з 1819 по 1824 р. 6 карб. 7 коп.; з 1825 по 1829 р. 3 карб. 80 коп.; з 1830 по 1832 р. 4 карб. 83 коп.

Доставка забирала риночну вартість збіжжя. Вираховано, що нормальна продажна ціна на внутрішніх ринках одеського району збіжжевої торгівлі без приставки в Одесу в 20—30-тих роках повинна була виносити 5 карб. сер. за чверток «ниже сего всегда для земледельца потеря» [1]). Дорожнеча транспорту рішуче обезцінювала збіжжя. За таких умов панське господарство в ямпільському районі, що розраховувало своє виробництво на широкий ринок, замикається в тісних рамках місцевого збуту, обслуговування внутрішнього ринку міста і збуту на гуральні, броварні і інші промислові заклади; «вывоз пшеницы столь незначителен—каже Марчинський—что некоторые помещики употребляют ее на винокурение» [2]). Як це відбивалося в окремих місцях, показує кількість проданого збіжжя купцям євреям ямпільського маєтку по роках.

	1827		1829		1830		1831		1834		1835		1836		1837	
	кор.	г.	кор.	г.	кор.	г.	кор.	г.	кор.	г.	кор.	г.	кор.	г.	кор.	г.
Пшениці	100	—	100	—	100	—	—	—	—	—	367	—	307	—	224	—
Жита	—	—	—	—	—	—	300	—	228	—	—	—	372	—	402	—
Ячменю	—	—	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—	209	—
Гречки	—	—	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—	76	10

Кількість проданого дуже незначна на протязі всіх 10 років. Економічний розвиток цього маєтку дасть нам глибше зрозуміння переломової доби в історії панського господарства на Поділлі, що припадає на кінець XVIII і перше десятиріччя XIX століття.

II.

МАЄТКОВЕ (ПАНСЬКЕ) ГОСПОДАРСТВО.

Нарис історії Ямполя.

Ямпіль лежить на лівому березі Дністра на рівній місцевості, з півночі і сходу закритій високими горами. Тут знаходиться один з найкращих бродів через Дністер. Ямпіль з давніх давен мав важливе торговельне значення і часто підпадав спустошенню від Татар, що йшли в Подолію Волоським шляхом [3]).

Відомостів про час і обставини, при яких збудовано Ямпіль, як і попередню історію його ми не маємо. Він існував вже в XVI ст. і рахувався досить значним торговельним пунктом. В кінці XVI і початку XVII ст. належав магнатам Замойським [4]), які збудували тут замок.

В 1593 році під Ямполем іде бій під приводом козацького гетьмана Косинського і один з його полковників Іван Лобода потерпів тут поразку.

За часів Хмельниччини Ямпіль разом зі всім Придністровським краєм зробився ареною козацьких воєн, а по Зборовській умові був прирахований до Гетьманщини і призначений прикордонним місцем між Гетьманщиною і Молдавією [5]).

---

[1]) Журнал Мин. В. Д. 1854, IV, 47.

[2]) Марчинский, Свед. о Подол. губ., Журнал Мин. Внутр. Дел, 1836 ч. XXII, X, 181.

[3]) *Онацкий,* Подолия, Киев 1913 г. с. 47.

[4]) Słownik Geograficzny Królewstwa Polskiego, Warszawa 1882 c. 394.

[5]) *Бантыш-Каменский,* История Малой России, I, с. 234. *Соловьев,* История России, т. X. с. 256, 433.

1649 року Ямпіль був в лічбі міст, де дозволено було по Зборовській умові вписуватися в козаки, як з шляхетських маєтків, так і з королівських маєтків по правий бік Дніпра, починаючи з м. Димера. Вінниці, Брацлава, а від Брацлава до Ямполя по Дністру [1]). Але незабаром Польща порушує цю умову і починає знову неприязні дії.

На весні 1651 р. на Ямпіль напав брацлавський воєвода С. Ланкоронський, де його тоді не чекали і готовилися до ярмарку. Зі всіх кінців Поділля і Молдавії з'їхалися купці в Ямпіль на ярмарок; тут були Валахи, Угорці, Греки і інші. На світанку, коли більша частина людности ще спала, Поляки напали на місто, страшенно погромили, пограбували його, забрали всі товари і коли вже нічого було брати, то підпалили місто з різних боків і почали нищити людність. За відомостями сучасників Поляки не залишили тут ні одної живої душі [2]).

Після погрому Лянцкоронського Ямпіль занепав, запустів і став незначним селом. Відомості про його зникають до другої половини XVIII ст. Ямпіль р. 1775 належав Орловським і нараховував ледве 118 будинків [3]).

В 80-тих роках XVIII ст. містечко Ямпіль купив великий магнат фінансист Прот Потоцький, який розвив тут господарчу свою діяльність. Він устаткував тут склади, карантин, митну комору, побудував тут кам'яні будинки, завів виноградник, утворив тут центральний осередок великого ключа. Після збанкрутування Прота Потоцького 1796 року Ямпіль переходить у власність казни і кредиторів Прота Потоцького, що вкладали капітали в його підприємство.

В адміністративному відношенні Ямпіль з приєднанням Поділля до Росії становиться з 1796 року повітовим містом і входить до складу Брацлавського намісництва [4]), а р. 1797 входить до складу Подільської губернії [5]). 1798 року повітовий центр Ямполя переноситься в Цекіновку [6]), володільческе містечко, а Ямпіль знову залишається містечком.

Після того, як це містечко було затоплено Дністром 1804 р. повітові установи були знову перенесені в Ямпіль [7]) і з того часу Ямпіль залишився повітовим містом.

Кредитори і організація управління.

1793 року для ліквідації боргів Прота Потоцького та його компанії було утворено в Махновці комісію, завданням якої було підрахувати всі борги Потоцького, зробити опис і оцінку його маєткам, та розмістити ці борги. З моменту заснування махновецької комісії всі маєтки П. Потоцького перейшли до комісії. На протязі 1793—1795 року іде з'ясовання заборгованости; на цей час махновецька комісія по всіх маєтках призначає своїх адміністраторів; збирає прибутки; розпродує за безцінок майно та прилучає виручені суми до генеральної маси боргу. Передачу Ямполя кредиторам махновецька комісія відтягає і лише 1795 року Ямпіль оголошується власністю казни і кредиторів. Того-ж самого року адміністратор маєтку Концевич склав інвентар, зробив опис і оцінку маєтку, що його і затвердила махновецька комісія. Цей

[1]) *Грушевский,* Хмельниччина в розцвіті, 1648—1650, Історії України—т. VIII, ч. III, Київ—Відень 1922 с. 215.
[2]) *Костомаров,* Богдан Хмельницкий II гл. 3. Сборник летописей, изданных Ком. для разбора древ. акт. Киев 1888, с. 11.
[3]) Baliński, Starożytna Polska t. II, 1348, 1349.
[4]) Полное Собр. Зак. 1796 г. № 17702 і 1811.
[5]) *Батюшков,* Подолия, примеч. с. 17.
[6]) П. С. З. 1798 т. XXV № 18349.
[7]) П. С. З. 1804 № 21404.

опис дає нам певне уявлення про тодішній стан маєтку. На високій скелі, над Дністром стоїть «резиденция-замок называемый с двумя официнами, ледовнею и другими постройками, с огородом немецким оцененный в 14.000 злот.». З будівель, що належали до замка, тут знаходиться «резиденція писарська» оцінена в 700 злот.; «резиденція ревізорська» оцінена в 500 злот.; крім того належить маєтку «хоромные строения и гостинные дома» оцінені в 70197 злот. та «австерія й карантин» 10740 злот.; був тут «хлебный магазин», оцінений в 14429 злот. В гостинному ряду міста було сім мурованих лавок з оцінкою 32725 злот., дворки муровані та инші будівлі. До маєтку належало землі всієї рільничої, сінокосної і садибної 195 влок, із них 73 влоки були в користуванні селян, а решта здавалась в оренду і експлоатувалась самим адміністратором. Крім господарчих будівель та землі, маєтку ще належав виноградний садок, що його оцінено було в 36000 злот. та броварня А взагалі ямпільський маєток зо всім майном, землями, будинками оцінено на суму 801315 злот. По тому ж інвентарю вираховано було річного прибутку тільки 28017 злот. 26 грош., який прибуток міг задовольнити лише 5% від капітала 560,356 злот. 20 грош. Решта суми—240959 злот. $3^1/_2$ грош. вирахована комісією за ріжні економічні будівлі та за різне економічне майно. Вся оціночна сума розміщена між казною і приватними кредиторами. На долю казни припадала половина цього боргу, що складав поієзуїтські капітали, які раніш належали краківській академії, а друга половина приватним кредиторам. Ось список кредиторам, що розміщені на Ямполі [1]):

Російськ. казні був. борг Краківської Академії	400.000	злот.	
Графу Станіславу Мнішку	105.179	„ 13	гр.
Ловчому коронному Онуфрію Орловському	25.908	„ 25	„
Вдові Фелікса Ржепко	62 214	„ 18	„
Стольнику винницькому Миколі Ярошинському	51.820	„ 5	„
Шляхтичу Войцеху Ясінському	42.871	„ —	„
Франціскові Стрельківському	18.236	„ 6	„
Шляхтичу Станіславу Витковському	16.943	„ —	„
Гнату Чарномському	16.759	„ —	„
Антону Пиньковському	48.601	„ —	„
Графу Івану Биковському	12.783	„ 9	„
Приватних боргів:	401.316	злот. 16	гр.
А разом:	801.316	„ 16	„

Розміщено було самі тільки капітали—махновецька комісія розміщаючи борги Потоцького, як казенні, так і приватні на маєтку в Ямполі ухвалила, що «проценты с 1793 по 1796 г. подвергаются потере по недостаточности имения должникам».

Претенсії, що їх було пред'явлено на Ямпіль, не всіх кредиторів задовольняли. Капіталу, що не вміщався вже на Ямполі було ще 112,676 злот. і згідно з складеною між всіма кредиторами Потоцького добровільною умовою, яка взаємно трома урядами російським, польським і австрійським затверджена, зобов'язані, ті, хто був укольокований на Ямполі, обов'язувався нести на користь тих, які зовсім не получили певного відрахування.

Кредитори ямпільські своїм соціяльним складом належали до середніх та дрібних дідичів і посесорів, що мали свої незначні капітали і вкладали їх в товариство П. Потоцького під заклад землі. 1796 року махновецька комісія запропонувала кожному з кредиторів вступити в кольокаційне володіння, але ніхто з кредиторів не з'явився, махновецька комісія призначає на «удельного» адміністратора шляхтича Концевича, що й управляв маєтком до 2 серпня 1796 р. Цей «удельный» адміністратор був призначений під впливом ще Прота Потоцького і, як зазначає окремий лист Прота Потоцького до

[1]) Рукоп. відділ Всеукр. Бібл. УАН, арх. справа Ямп. пов. суда № 53, л. 209.

Концевича, йому доручалося «выручить с реманента деньги или что либо с продуктов, чтобы не поступило это под кольокацію». Надалі також фактичного розділу не наступило й теж призначається адміністрація. Так з 2 серпня 1796 р. призначено за адміністратора стольника Ярошинського, який керував по 7 травня 1797 р. Після того ямпільський повітовий Суд передає Ямпіль в тимчасове користування п'ятьох кредиторів: Станіслава Мнішка, Миколи Ярошинського, Франца Стржалковського, Станіслава Витковського і Маріяни Ржепкової, а ними було призначено за економа Йосифа Ужевського, в управлінні якого Ямпіль знаходився по 2 серпня 1798 р. Казна бувши зацікавлена в поверненні боргу, забов'язала кредиторів давати звіт казні через ямпільській повітовий Суд. Не зважаючи на це кредитори за весь час свого управління ніякого звіту не давали, і в казну накопичилась велика сума боргу, через що повітовий земський Суд взяв Ямпіль в серпні місяці 1798 р. в секвестр і призначив свого адміністратора Йосипа Ужевського, забов'язавши його також вносити всі прибутки в повітову скарбницю. З цього часу і запроваджується казенна адміністрація. Ужевський теж не виконував покладених забов'язань, а тому його усунено. 11 січня 1801 р. Ямпіль передається в управління Маріяни Ржепкової, яка адмініструвала до червня 1806 р. Між адміністраторами, як бачимо були переважно кредитори: Ржепкова, Витковський, Ярошинський, які на маєток дивились, як на свою власність і відповідно з цим так і розпоряджались. Управління господарством йшло кепсько. Населення і особливо селянство експлоатували немилосердно. Майно розкрадалося, прибутки своєчасно не здавали в скарбницю. Ось характерна ілюстрація господарчої діяльности Ужевського, що подає казенна палата: «Ужевский не старался о пользе и приращении доходов казны и кредиторов и наблюдая только свой интерес, наделал разорения на крестьянах на весьма значительную сумму, даже из доходов экономии употребил в свою пользу 10000 злот.». А ось характерна ілюстрація діяльности Ржепкової: «Ржепкова разоряла и разгоняла людей», за словами комісара Богуславського. Недарма казенна палата відзначала, що «когда Ямполь сдан был после Ужевского, Ржепковой было дохода 15000 злот., а ныне получается до 20000 злот. и более», а гражданська Палата «проверив отчеты находит, что из всех лиц управляющих ямпольским имением Ржепкова наиболее содействовала управлением своим к общей пользе казны и частных кредиторов». Губерніяльний стряпчий «отдавая справедливость Ржепковой за хорошее управление Ямполем» просив повітовий Суд,— «не требовать от нее отчета за употребление некоторой части ямпольских грунтов, коих она употребляла в свою пользу» [1]). Але й підприємництво Ржепкової і збільшення прибутків руйнувало селянство і відбивалося на економічному добробуті населення м. Ямполя. На безгосподарність і зловживання скаржаться й кредитори, в наслідок чого казна через слідчі і ревізійні комісії зробила нарахування на Концевича 14000 злот., на Ульницького—8204 злот. $5^1/_2$ грош., на Ужевського—8641 злот. $14^1/_2$ грош., на Ярошинського—16952 злот. 15 гр. Тримати маєток таким чином ні кредиторам ні казні було некорисно. 1806 р. маєток цей було роздроблено на 11 частин [2]) між кредиторами і кожний з них одержав частину маєтку відповідно до свого капіталу. Так на часть казенну виділено 78 семейств селянських, євреїв 117 домів, шляхтичей 11 домів, Греків 3 дома, а разом 198 семейств. які поступили, як зазначають архівні документи, «в ведомство Комиссии о училищных фундушах по губ. Волынской, Подольской и Киевской»; на долю Мнішка припало 30 селянських семейств, 2 шляхетських сем'ї, а разом 32 сем'ї; на долю М. Ржепкової з 19 сем.: 18 сел. і 1 шлях.; на Ярошинського з 17 семейств: 15 селянських і 2 шляхетських; на Ясинського з 15 семейств: 12 селянських

[1]) Рук. відділ Всен. бібл. УАН, арх. справ. Ямп. Суду № 53.
[2]) Рук. відд. Всен. бібл. УАН арх. справ. Ямп. пов. Суду № 53 інвентар 1806 р.

і 3 шляхетських; на Орловського 11 семейств селянських; на Стемалковського 7 семей селянських; на Витковського—6 семей селянських; на Чарновського 5 семей; на Лепчинського 5 семей селянських, на Пеньковського 15 семей селянських. Крім обчислення інвентарського прибутку з зазначених семей на кожну долю припадали ще різні господарчі будівлі і земля. З числа кредиторів, Мнішка, Орловський, Ярошинський, Стржалковський, Лепчинський, Пеньковський і Витковський 1808 р. переуступили свої частини Матвію Добржанському [1]). В тому ж році в травні місяці шкільна комісія і свою частину маєтку здала тому ж Добржанському в постійну оренду за плату 20000 злот., щорічно, або 3000 карб. сер. [2]), в управлінні якого маєток і був по 1825 рік, а з цього часу він знову попадає в казенний секвестр за борги едукаційні. Маєтком починає завідувати дворянська опека, яка і призначає свою адміністрацію. З 1825 р. по 1826 р. управляв Ямполем Фелікс Витковський, а з 1826 р. кн. Леопольд Четвертинський. Адміністрація сама не управляла маєтком, а призначала управителів та економів. Тут був цілий штат службовців. Себ-то справа була організована також як і в инших приватно-панських маєтках того часу. Особливо цей штат став поширюватися в 20—30-тих роках XIX ст., коли пильніше стали провадити хазяйство. Постійний штат службовців економії в 20—30-тих роках був такий: економ—1, він відав всім хазяйством маєтку; писар—1 для рахівництва; досмотрщик—1 для грошових зборів і до огляду за виноградним садом; гуменний і присяжний—1 для догляду збіжжя, худоби робочої та ременанта; лановых—2 для догляду за посівом і сінокосом; осаул—1 для висилки кріпаків на панщину, парубків—4 «к четырем плугам для пахания земли»; садовників—2; огородників—3 до виноградного саду; броварний майстер і бондар до бровару, сторожа—4 для догляду за будинками, і десятських—4 для міської поліції. Крім того давались ще до «питейной аренды» стражників—3, і пахолка—1. Умови, на яких служили службовці і офіціялісти були такі: економ одержував на рік в орендарію 82 корці ріжного збіжжя, негодованого кабана, 1 саж. сіна і грішми 37 карб. 50 коп. серебром; економічний писар одержував збіжжя різного гатунку 50 корців, $^1/_2$ сажня сіна, 2 спусти горілки, 2 бочки пива, 2 пуда солі і грішми 45 карб. сереб. Обов'язки економа і писаря виконували шляхтичі і тому їм крім плати натурою на прохарчування платилося ще грішми. На таких же умовах працювали десятські і стражники при міській поліції, які теж були шляхтичі, або з «вольноживущих» селян. Одержували десятські в орендарію збіжжя по 11 корців і грішми утримання по 15 карб. серебром кожний, стражники в орендарію по 10 корців і утримання грішми по 5 карбованців серебром.

Що до нижчих посад офіціялістів, то вони заміщалися кріпаками. Сем'ї їх за це звільнялися від панщини і земля їх оброблялася економічними плугами, платні вони не отримували, а видавалося їм харч і одежу. В справі на цей предмет є такі вказівки: «поелику показанные в сем регистре к прислуге некоторые лица не есть вольнонаемные, а крестьяне кои суть свободные от панщини и пользуются годовым обработанным от экономии грунтом, а потому жалования им кроме на продовольствие хлеба и одеяния не полагается». Власне кажучи це тіж самі «місячники», яких ми бачимо і на Лівобережжі. Гуменному, осаулу і лановому полагалось всякому збіжжя по 11 корців, $^1/_5$ штука полотна, 1 кожух, 1 зимні штани, 1 свитка, 1 шапка, одні нові чоботи, 1 пришитки, 1 постоли; парубкам 3, їм всім—як зазначає табель, збіжжя 27 корців 16 гарців, полотна $^3/_5$ штуки, 3 кожухи, 3 зимніх штанів, 3 свитки, 3 шапки, 3 нових пари чобіт, 3 пришиток, 3 пари постолів; сторожам і огородникам всякому полагалось по 11 корців збіжжя по $^1/_5$ штуки полотна, по 1 ко-

[1]) Рук. відділ Всен. бібл. УАН, арх. справ. Ямп. пов. Суду № 52 кл. 38.
[2]) Пол. Собр. Зак. 1889 р., 14 сентября № 23835.

жуху, 1 штани, по 1 свитці, 1 шляпи, 1 пари чобіт, 1 пари пришиток, 1 пари постолів. Всім офіціялістам одежа видавалася на 2 роки, а чоботи на 1 рік. Коли новий адміністратор Четвертинський став пильніше провадити хазяйство і бувши зацікавленним в продукційності праці кріпака, він став вводити плату і для офіціялістів кріпаків. З приводу цього слідча комісія, що її було призначено від дворянської опеки, вимагала пояснення: «на каком основании гуменному, лановым осаулам и прочим служителям производилась оплата и отпускалась ординария, когда они инвентарем от грунтовых повинностей освобождены». На що Четвертинський відповів, що хоч адміністрація «обязана, согласно инструкции опеки давать служителям одеяние и ординарию, но было бы обидно для крестьянина дабы он за одну только барщину был в услугах, когда таковую обрабатывают летом три дня, а зимою два дня в неделю». Невигідність кріпацької праці для дворових службовців визнавала навіть і адміністрація маєтку.

Панська економія.

При попиті, що сильно розвивався, на збіжжя фільварок в кінці XVIII ст. не міг вже задовольняти вимоги ринку, мусив уступити місце більш придатній для цього організації панського хазяйства, яка могла б в масовій кількості продукувати сільсько-господарські продукти так на зовнішній, як і на внутрішній ринок. Такою й була нова господарча організація—панська економія. Пан вкладає капітал для поліпшення техніки, заведення власного реманенту, робочої худоби, плугів, машин і використовування найманої праці, як додаткової до основної кріпацької праці. Панська економія дбає про утворення підприємств на місці для переробки сільсько-господарських продуктів. Вкладає більше капітала в продукцію. Економія витискає фільварок ще й в силу того, що вона є економічно більш продукційна, технічно досконала та вигідна організація панського господарства. Перехід цей від фільварка до економії в ямпільському маєтку наступив не зразу. За інвентарем 1795 року з площі землі, що залишилась для панського двору 105 влок, 10 моргів із загальної кількости 195 влок, всієї землі здавано в оренду 48 влок, 18 морг. 150 прентів, або 45% панської площі; залишалось в розпорядженні фільварка 52 влок, 11 морг., 150 прентів, або 55%. Ця земля здавалась під випас худоби та засів адміністрації; але розмір засіва був незначний. В роки занепаду збіжжевої торгівлі, фільварок засіває лише на власні потреби. Так адміністратор Ужевський в своїому поясненні перед земським судом відносно вживаної ним ораної землі, каже: «1798 году я имел на зиму перелога 30 дней, на ярину выорано 18 дней, в 1799 году те же самые поля употреблял, а всего составляло 96 дней. Сена я сделал по найму на ямпольских грунтах две сажени в 1799 году, а в 1798 г. ничего не было через засуху, которая всего лишила в те годы, даже и зерна не возвратилось с засевов, не считая обработки поля, содержания скота и рабочих людей» [1]).

Оброблялась земля тільки панщизняною працею селянина та його реманентом і тому в ці роки фільварок ще не має ні свого власного знаряддя, ні робочої худоби. Інвентарі та докладний опис реманенту не зазначають ні робочої худоби, ні плугів, є лише «два воза конських, один воловый и одно ярмо» [2]). Це стверджується і свідками перед ямпільським земським повітовим Судом. Так, один із свідків, селянин Олекса Бондар, засвідчив, що 1798 та 1799 роках «никакой хозяйственной экономики около обрабатывания земли и уборки сена ямпольский фольварок не удерживал и никаких скарбовых плугов не имеет». Це ствердили й інші свідки. Так було в перші роки зане-

[1]) Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН арх. спр. Ямп. пов. Суду № 53, л. 450.
[2]) Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН; фонд. под. каз. Палати № 53, л. 1072.

паду цього хазяйства й як тільки з'явилися інші економічні умови — зріст експорту, міняє своє обличчя й панське хазяйство Ямполя. Воно пристосовується до нових вимог риночної кон'юнктури, та починає їх використовувати.

Сприятлива риночна кон'юнктура на початку XIX ст., успіхи збіжжевої торгівлі викликають у поміщика жадобу до збільшення зернової продукції, а збільшити зернову продукцію в ямпільському маєтку можливо було поліпшенням хазяйства, що в свою чергу вимагало вжити угноєння, та заведення власного реманенту й поширення площі засіву; останнє можливо при наявності такого земельного фонду, або відбирання землі у селян, і зменшення орендного фонду. З 1802 року адміністраторка Ржепкова перестає вже здавати в оренду скарбову землю й прилучає її до своєї запашки. Орендарі Витковський та Бохенський скаржаться в слідчій комісії на те, що Ржепкова відібрала в них орендну землю, а року 1801 орендний фонд скоротився до 7 влок з 48 влок 18 моргів 1795 року. В той же час площа запашки адміністраторкою збільшується з 96 шнур. 1799 року на 50 влок 1 морг. 150 прент. 1806 року.

Разом з тим іде процес що до обезземелювання селянства та підзагарбання з боку поміщика в них орної землі.

З великого матеріялу, що знайдено в архіві, наведу деякі уривки, що яскраво освітлюють цей процес. 1802 року до ямпільського зем. Суду вступила скарга від губерніяльного стряпчого й кредиторів на те, що Ржепкова «причиняет крестьянам разные обиды побоями, отнятие обрабатываемой земли и употреблением оной в свою пользу, излишними вещественными поборами и работами противу инвентаря»[1]). «Домостроительная экспедиция», що робила розслід на місці, дійсно встановила, що Ржепкова відібрала землю в Івана Чорного сінокосу на 30 коп., Антона Гриваса сінокосу на 3 косарі; Осипа Вінарчука сінокоса на 30 коп і пахотного поля на 5 днів; Касіяна Анатієва орної землі на 5 днів; Ефрема Гитмана орної землі на 2 дні; Андрія Побережника ріллі на 5 днів і сінокоса на 6 косарів та Івана Дудника на 3 дні поля. Таку ж картину з відбиранням землі експедиція встановила й в слободі Подгурській адміністратором Витковським, теж саме зафіксувала експедиція й на Дзиговому-Броді, що біля Ямполя. Отже відбирання землі поміщиками у селян в Ямпільському районі можна вважати за явище дуже поширене.

Про причини відбирання землі у селян Ржепкова показала, що відібрала землю «у тех, кто не уплатил повинностей и у тех, кто много имеет и что им столько не следует». Відбирання йшло в більшості у піших, почварних і потрійних. Історія з відбиранням землі повторювалась що року й скарги не вгавали. 1804 року в слідчій комісії селяни показали, що Ржепкова «отнимала у поддатних перелоги и скашивала поля, на коих была гречиха, просо и другие с'ораны и засеяны в пользу для той же на несколько десятков дней с обидою и ущербом для поддатных через подряды». Таким чином, як бачимо причина через що відбиралась земля у селян уже в цій скарзі ясно виступає. На превеликий жаль в нас немає відомостей про кількість продукованого Ржепковою збіжжя. Є лише поклик на те, що Ржепкова 1803 року «по причине подряда своего не позволяла молоть ржи, ни ярового хлеба, только одну пшеницу». Є також вказівка на те, що Ржепкова скуповує збіжжя й у селян. Селяни скаржаться в слідчій комісії року 1802, що Ржепкова «поместила хлеб крестьянский в своем гумне под предлогом торгового уговора, но не давши им на счет оного ни одной копейки, вымолотила и для своих подрядов забрала». А в описові маєтку Ржепкової зробленого 5 жовтня 1803 р. «домостроительною экспедициею» знайдено: «пшеницы кошенной — стог 70 локтей, жита кошенного 1 скирда мерою 23 локтя, ярового хлеба пшеницы

[1]) Рук. відділ Всен. бібл. УАН арх. справа Ямп. пов. суду № 53, л. 1632, 1633.

арнаутки стожок 25 локтей, ячменя пополам с овсом скирда 20 локтей, овса 2 стога, в 1-м 22, а в 2-м 34 локтя, гречихи 2 стожка в 1-м 16, а в 2-м 8 локтей, гороху 2 копы, сена скирда в 7 саж., пшеницы скирда в длину 10 локтей, пшеницы кошен. скирда 26 локтей, жита скирда 37 локтей, жита кошенного скирда в длину 17 локтей, пшеницы арнаутки скирда 46 локтей, пшеницы скирда 26 локтей, ячменя стог 20 локтей, гречихи стожок 32 локтя, проса стог 32 локтя».

Таким чином, не маючи точних відомостей про продукцію за цей період все-ж таки можна вважати, що в продукції переважає торговельне збіжжя—пшениця, яка сіялась з промисловою метою, не вважаючи на віддаленість від портового ринку збуту, Одеси, 400 з лишком верст.

Збільшення хлібної продукції вимагало від поміщика більш інтенсівніше експлоатувати землю. Ржепкова заводить власний реманент, кращі знаряддя й кращу худобу за селянську. Так, року 1803 у Ржепкової нараховується вже 18 волів плугових, худоби рогатої 12 шт., корів з телятами—5, жеребців—2. Робиться краща обробка землі, вона добре розроблялась панськими плугами й залізними боронами. Ржепкова звертає увагу й на сільсько-господарську промисловість—виноградарство; так року 1803 вона знову завела ще 2.000 кущів винограду, вживає також угноєння городу. Сільсько-господарська галузь хазяйства тут більше інтенсифікується, в землю вкладається капітал і вона вже набирає значення підприємницько-промислове.

На жаль, для цього періоду в нас немає більше фактів, щоб характеризувати детальніше перехід від фільварку в економію, але все-ж таки можна вважати, що реформа ця в хазяйстві ямпільського маєтку в царині сільського хазяйства сталася на початку XIX ст. з причин економічних. Ці явища, що характеризують зародки панської економії, ми спостерігаємо й в сусідніх маєтках. Найяскравішими маєтками в цьому відношенні є Побережські маєтки. Тут ми зустрічаємо ще року 1799 власний реманент, воли робочі, плуги, борони, млинки для чистки збіжжя. Цей маєток користується вже й постійними робітниками [1]).

Можна припускати, що це явище було поширеним для панського хазяйства Поділля для кінця XVIII і початку XIX ст. в зародку панської економії, причому в одному місці воно виникло раніше, в другому пізніше. Але це позначилися лише тенденції, що набували свого розвитку в пізніші десятиріччя XIX ст. Господарче значення цих тенденцій, як ми побачимо далі, було колосальне. Продукція збіжжя збільшилась до надзвичайних розмірів. А разом з тим ця течія безнастанно збільшувалась протягом всієї першої половини XIX ст. В першу чверть XIX ст. панська економія набирає в повні свої форми; вона лишки своїх капіталів перекидає й в промисловість.

Доброжанський, що став в цей час постійним орендарем Ямполя, належав до поміщиків-підприємців, він перейшов до нової техніки продукції й до нових засобів обробки землі. Він збільшує кількість робочої худоби, заводить плуги та всякі сільсько-господарські знаряддя, збільшує засіви, відкриває нові підприємства: суконну фабрику, овчарний завод, гуральню, панчошну майстерню й каретну майстерню.

Але занепад збіжжевої торгівлі в 20-тих роках XIX ст. не дає можливости розвиватися його підприємствам. Він не спроможний був виплачувати в цей період навіть орендної плати казні й на ньому накопичувались великі борги. Це й привело до того, що ямпільський маєток 1825 року знову попадає до казенної адміністрації. Ось що з приводу цього пише сам Доброжан-

[1]) Побережський маєток р. 1799 за інвентарем мав волів робочих 216, плугів 28, борон 54, рал 53, возів 39, млинків для чистки збіжжя 3, робітників парубків плугових 24, погоничів 19, пастухів 16 і робітниць 13. Справа под. каз. Палати 1798 г. № 58, що знах. в Ц. І. Арх. дав. актів.

ський: «Как я мог быть исправным в платеже по 20.000 злотых в год, когда сама казенная палата получала с того имения только по 5.000 злотых в год и что со взятия того имения во владение я не один раз лишался имения, вещей, даже и реманентов за положенный от него платеж и сего года за 1-ю половину сие случилось, хотя присовокупил свое имение, привел тридцать фамилий крестьян, завел разные фабрики, построил костел и означив приданное, сделал повод к назначению прихода с многих селений и более 200000 злотих употребил на поправление сего имения, ныне почти только приказчиком нахожусь своего и сего имения, едва имеющий чем жить» [1]). Господарча криза маєтку виступає тут у всю широчінь. Явище це в ямпільському повіті в 20 роках було поширеним. Переглянуті нами архівні справи стверджують, що панське хазяйство в цей період переживає занепад. Низькі ціни на збіжжя не дозволяли поміщику робити значні поліпшення в хазяйстві в цей період; воно існує старими запасами, але порівнюючи з попередніми часами й особливо початків XIX ст. воно в технічному відношенні пішло далеко вперед. Техніка його в ці часи була така: опис 1826 року [2]) нараховує плугів 11, лемешів до плугів 6, млинків 2; а опис 1836 р. плугів шостиволових, очевидно, дерев'яних 6 шт. за оцінкою 12 карб. сер.; плугів малих пароволових старих 3 шт. вартістю 1 карб. 80 коп.; лемешів залізних 3 шт. вартістю 4 карб. 50 коп.; рал дерев'яних з залізними наральниками 15 штук вартістю 15 крб.; чересел 3 шт. вартістю 1 крб. 95 коп.; борон нових по 12 залізн. зубів 6 шт. вартістю 36 крб.; борон старих 4 шт. вартістю 8 крб. Крім землеробських знарядь той опис зазначає: возів волових нових, так званих, літерних 9 штук вартістю 63 крб.; возів старих 2 шт. вартістю 6 крб.; саней простих волових 10 шт.—12 крб.; рафа для очистки збіжжя нова 1 шт.—10 крб. і млинок 1 ціною 15 крб. [3]), а разом с.-г. знаряддя оцінено в 205 крб. 35 коп. Порівнюючи з 1826 роком опис знаряддя 1836 року зазначає вже значні поліпшення в техніці, що можна ставити в звязку з виходом хазяйства з аграрної кризи. Кепська селянська запряжка, погана конструкція їх плугів, борон, слабосильна робоча худоба були перепоною до дальнішого розвитку рільництва в кріпацькому хазяйстві. Ясна річ, що добре нагодованими панськими волами постійний робітник, «парубок плуговий», краще й глибше виоре землю, ніж селянин-кріпак, який мав свою слабу запряжку.

Що до забезпечення в цей період робочою худобою, то її було [4]):

Роки	Робочих		Разом
	Коней	Волів	
1825	10	40	50
1833	10	39	49
1836	5	38	43

Робочу худобу—воли й коні оцінено за описом 1836 року в 1595 крб. Зменшення панської робочої худоби й недостача селянської робочої худоби примушує адміністратора подбати про купівлю худоби. Ось що з приводу цього пише адміністратор Карський в рапорті до подільської казенної Палати 11 вересня 1836 року: «Для скорости в хозяйстве экономической до севбы озимого хлеба, непременно надобность требует купить до борон скарбовых лошадей штук 3 или 4 для успеха в хозяйстве обсеять озимого, которых лошадей более в хозяинов крестьян не имеется как 4, а волами надобно орать,

[1]) Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН арх. справа Ямп. пов. суда № 52 л. 34.
[2]) Арх. под. окр. Судеб. Палаты № 3041, л. 14.
[3]) Арх. Ямп. пов. Суда № 30 36 л. 20, 21.
[4]) Ibid.

ралить, а не волочить в боронах для того хозяйство может опозниться в засеянии хлеба, а волов очень мало у крестьян администрацийних до роботы» [1]).

З'ясувавши техніку, ми перейдемо до встановлення посівної площі. Опис маєтку 1837 року встановлює, що посіяно на 1837 рік пшениці на 150 моргах, жита на 75 моргах; заготовлено під засів ярового збіжжя на 1837 рік під зяб 210 моргів. Але повніше уявлення про засів подають нам відомості про засівну площу. Річний засів в економії був такий [2]):

	1825		1833		1835		1836	
	Кор.	Гар.	Кор.	Гар.	Кор.	Гар.	Кор.	Гар.
Жито	148	—	221	—	249	—	165	—
Пшениця	136	—	103	—	106	—	100	—
Ячмінь	—	—	56	—	38	—	60	—
Овес	—	—	80	—	40	—	45	24
Гречка	—	—	—	—	28	27	41	16
Кукурудза	—	—	6	—	3	24	3	22
Коноплі	—	—	3	—	—	—	1	—

На першому місці в засіві йде збіжжя торговельне—пшениця та жито, далі йдуть культури теж не менш важливі в панському хазяйстві, овес на другому місці, ячмінь на третьому. Культури другорядні в засіві займають незначне місце.

Що до збору врожаю, то він був такий [3]):

Роки	Жито				Пшениця				Ячмінь		Овес		Гречка		Просо		Горох		Кукур.	
	Озиме		Яре		Озима		Яра													
	коп	сн.	коп	сн.	коп	сн.	коп	сн.	коп	сн.	коп	сн.	коп	сн.	коп	сн.	коп	сн.	коп	сн.
1825	938	51	36	30	978	15	23	—	224	45	443	30	503	—	68	15	68	20	362	2
1826	940	2	—	—	540	16	—	—	372	28½	469	1	140	16	30	7	—	—	—	—
1827	466	36	70	29	695	—	—	—	226	25	90	17	—	—	262	—	51	36	—	—
1828	630	30	33	15	891	3	—	—	155	20	348	30	—	—	277	—	45	—	—	—
1833	460	25	25	—	266	5	—	—	245	55	101	3	130	—	—	—	—	—	—	—
1835	808	12	14	24	596	16	—	—	111	15	91	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1835	612	24	7	45	614	32	—	—	249	15	110	15	250	30	—	—	—	—	—	—

Перевівши зібрані копи та снопи на зерно з таких розрахунків,—маємо з копи:

Роки	Жита	Пшениці	Ячменю	Гречки	Вівса
1825 . .	21½ гар.	25½ гар.	1 кор.	1 кор. 2 гар.	—
1827 . .	1 к. 15½ „	оз. 27 г. яр. 29½ г.	16 гар.	1 „ 3 „	1 кор. 3 гар.
1833 . .	1 к. 2 гар.	16½ гар.	13½ гар.	„ 24 „	„ 12 „
1835 . .	1 к. 7 „	31 „	1 к. 11 г.	1 „ 13 „	1 „ 6 „
1836 . .	31½ гар.	20 „	1 к. 3½ г.	1 „ 1½ г.	1 „ 16 „

[1]) Арх. ямп. пов. Суду № 3040 л. 1175.

[2]) Таблицю цю, як і слідуючі таблиці, складено на підставі прибуткових та видаткових книжок ямпільської економії за відповідні роки.

[3]) Господарчий рік ми тут прийняли від жовтня до жовтня, тоб-то від жнив до жнив.

Роки	Жито								Пшениця				Горох		Ячмінь				Овес				Гречка				Просо				Кукурудза	
	Озиме				Яре				Озима				Збір		Висів		Збір		Висів		Збір		Висів		Збір		Висів		Збір		Збір	
	Висів		Збір		Висів		Збір		Висів		Збір																					
	кор.	г.	кор.	г.	к.	г.	к.	г.	кор.	г.	кор	г.	к.	г.	к.	г.	кор	г.	к.	г.	кор.	г.	к.	г.	кор.	г.	к.	г.	кор.	г.	кор.	г.
1825	148	—	630	5	—	—	—	—	136	—	694	22	68	20	—	—	244	5	—	—	443	30	—	—	534	14	—	—	—	—	362	2
1827	—	—	692	11	—	—	90	20	—	—	711	13	51	36	—	—	339	24	—	—	98	23	—	—	—	—	—	—	262	—	—	—
1828	—	—	886	22	—	—	46	24	—	—	696	4	45	—	—	—	208	23	—	—	348	30	—	—	—	—	—	—	277	—	—	—
1833	221	—	488	24	—	—	—	—	103	—	137	5	—	—	56	—	103	11	80	—	88	—	—	—	47	16	—	—	—	—	—	—
1835 . . .	249	—	1001	26	—	—	—	—	106	—	413	21	—	—	33	24	149	5	40	—	108	2	28	27	95	2	—	—	—	—	310	12
1836 . . .	165	—	697	16	—	—	—	—	100	—	386	8	—	—	60	—	270	7	45	24	165	12	41	16	262	7	—	—	—	—	—	—

Але ці відомості не точні, немає відомостів про висів й про врожай деяких сортів збіжжя. Все ж такі й на підставі цих даних можна уявити пересічний врожай.

За 10 років, виключаючи 1833 неврожайний, можна вважати, що пшениця давала с. 4—5, жито с. 4, ячмінь с. $4^1/_2$, овес с. 3, гречка с. 4. Невисокій техниці кріпацького хазяйства цього часу відповідала й невисока ступень врожайности.

Кріпацька економія мала замислитись над питанням більшої продукційности хазяйства.

Виноградарство.

З галузів сільського хазяйства можна віднести до промислової інтенсивної культури виноградарство. Природничі та кліматичні умови сприяли тут розвитку цієї галузи. Стало воно тут розвиватися ще за часів Прота Потоцького. Заводячи виноградник і сади овочові, Прот Потоцький виписав з-закордону досвідченого городника-садівника й через нього завів виноградник і різні цінні сорти дерев.

За інвентарем р. 1795 опис виноградного саду так зроблено: «За рекою Русавою на горе от юга лежащей находится виноградний огород вокруг камнем обкладенный во многих местах починки требуемый, к которому вход двумя брамами без дверей камнями закладенными. В оном находится плодородного винограда кустов три тысячи» [1]). За тим же інвентарем р. 1795 цей виноградник оцінено в 36000 злот., який мав приносити чистого прибутку щороку 1260 злот. за виключенням $1^1/_2\%$ на витрати.

Наприкінці XVIII й на початку XIX ст. його здавано в оренду місцевим купцям євреям. Орендарі ці всі роботи в виноградному саді провадили найманою робочою силою селян-кріпаків з платою за весняний день по $1^1/_2$ злот., а за осінній по 1 злот. Плата ця була вища за інвентарний день панщини, якого було оцінено в 15 грош. Факт найма тут недоброхітний, а примусовий. В рахунках відносно цього є такі вказівки [2]): 1796 року «работникам в разное время уплачено 743 зл. 23 гр., в 1797 г. работникам весною—до откапывания винограда за 353 дня по 1 зл. уплачено 353 зл.; за тычение и обчистку за 256 дней по 1 зл. уплачено 256 зл.; за пасынкование —187 дней по $1^1/_2$ зл.—280 злот. 15 гр.; за поправку тычек и обвязывание. Осенью до собирания и сложения тычек 82 дня по 1 злот.—82 зл. и за закапывание и обчищение винограда 709 дней по 1 зл. — 709 злот., разом витрачено 1904 злот.».

1798 року за ті-ж роботи весняні за 731 день по 1 зл.—731 зл., за 395 д. по $1^1/_2$ зл.—594 зл. 15 гр.; за осінні 990 днів по 1 зл.—990 зл., р. 1799 весною за 790 днів по 1 зл.—790 зл. і в-осени за 443 д. по $1^1/_2$ зл.—664 зл. 15 гр.; в наступні роки форма оплати була така сама. Доглядав за виноградним садком городник.

Ця галузь господарства була промислова й мала характер комерційний, цим і можна пояснити, що робота провадилась найманою робочою силою й що вона розцінювалась вище, ніж панщизняний день. Потрібно було інтенсифікувати працю робітника й завчасно обробляти виноградник. Економічна роля виноградництва тут набирала особливої ваги. Ця галузь була досить прибуткова в панському господарстві. Наприкінці XVIII ст. продукувалося в цьому маєтку що року вина [3]):

[1]) Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН, арх. справа ямп. пов. Суду № 53 л. 728.
[2]) Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН, фонд. под. окр. Суду № 53, л. 1027 , 1028.
[3]) Рукоп. відділ Всен. бібл. УАН, арх. справа ямп. пов. Суду № 53, л. 215, 220, 221.

Роки	Венгерського			Волоського			Разом		
	Відер	Квар.	Квартирок	Відер	Квар.	Квартирок	Відер	Квар.	Квартирок
1796	102	2	2	480	—	—	582	2	2
1797	130	—	—	520	—	—	650	—	—
1798	150	—	—	550	—	—	700	—	—

Продукція вина, як бачимо, що року збільшувалась. Ямпільський маєток стає головним поставником вина в окружні місцевості, вино розвозилося по всіх містах Правобережної України, доставлялося й до Києва.

Валовий прибуток від виноградного саду складав [1]):

Роки	Злот.	Грош.	Роки	Злот.	Грош.
1796	5.141	21	1801	2.206	20
1797	5.720	—	1802	6.000	—
1798	6.200	—	1803	6.000	—
1799	2.500	—	1804	6.000	—
1800	2.266	20	1805	6.000	—

Така прибутковість дає змогу ще більше інтенсифікувати виноградарство. Робиться угноєння: «в 1805 году по счетам за 195 ф. гною до того ж сада употребленных всякой по 6 гр. израсходовано 39 злот». Гній цей купували у селян.

В 20—30-тих роках XIX ст. виноградарство тут занепадає. В цей період виноградний садок вже не здається в оренду, а експлоатується економією й обробляється панщизняною працею селянина.

Продукція вина в цей період була така [2]):

Роки	Вироблено				Разом	
	Білого		Червоного			
	Відер	Кварт	Відер	Кварт	Відер	Кварт
1825	—	—	—	—	700	—
1826	—	—	—	—	269	—
1827	—	—	—	—	179	—
1828	—	—	—	—	196	—
1830	39	1½	—	—	—	—
1833	187	—	112	—	299	—
1834	18	—	10	—	28	—
1835	52	—	30	—	82	—

Затрат великих на виготовлення вина тут не було, а для цього тут була, як зазначає опис, «машина для выдавливания» коштовністю 5 крб. Крім того було ще тут «корыт каменных для выдавливания вина—2» вартістю 30 крб. Зберігалося воно в кам'яних діжках.

Промисловість.

З промисловости, що звязана була з сільським хазяйством в маєтку були 2 млини, пивний бровар, гуральня й суконна фабрика. Ці всі підприємства відволікали деяку частину населення від рільництва й таким чином воно являлося споживачем зернових продуктів. Крім того панська економія значну кількість зернових продуктів, що не споживалися населенням, переганяла на

[1]) Рук. відділ Всен. бібл. УАН, арх. справа № 53, л. 220, 221, 222.
[2]) Арх. справа ямп. пов. Суда № 3040.

горілку та пиво. Панський бровар і гуральня були пунктом місцевого збуту зернових продуктів. Розглянемо ці статті з'окрема.

В кінці XVIII ст. в ямпільському маєтку було два млини, кожний з них був на два постави; до млинів належали ще просотолочні ступи й фалюші. Один з них був дерев'яний і стояв на річці Русаві, а другий кам'яний. Даних про продукцію млинів ми не маємо через те, що економія сама їх не експлоатувала, а здавала в оренду. З орендних контрактів ми довідуємось про умови, на яких здавались ці млини й про прибутки з них. Що-до умов то вони були такі: з контрактів кінця XVIII ст. видно, що орендарі за перемол зерна брали третю частину; всі мешканці міста повинні були молоти лише в цих млинах, а в инших місцях забороняється. «От пекарей так христианских, яко еврейских, которые только продают хлеб в городе должны будут ест ли покупают хлеб зерном, и оное молоть в Ямпольских мельницах обыкновенные мерки арендатору отдавать будут, а который бы муку в городе покупал таковый должен есть Абраму Шимковичу от всякого корца, сколько покупал заплотить по 15 грош. ср.» [1]). Разом з тим застерігає панська економія, що ті, хто купляє збіжжя в економії «жодних оплат орендарям не платять».

Контракт 1836 р. замість плати за перемол натурою встановлює оплату грішми: «содержателю предоставляется за смолотье 17 четвертей и 1 четверика или 1 лашта по 90 коп. серебр.» [2]).

Ця галузь була значна й приносила що року такі прибутки [3]):

Роки	Злот.	Грош.	Роки	Серебр.
1798	1,100	—	1826 . . .	160 крб.
1800	1,100	—	1827 . . .	215 „
1801	1,100	—	1828 . . .	258 „
1803	1,250	—		

Що року стаття ця стає прибутковішою.

Млинарство тут звязане з гуральнею й сукновальнею. За контрактом 1836 р. застерігається: «камень должен быть хорош, дабы в винокурне не последовало остановки».

Теж до сукновальні: «валяльня относится к суконной фабрике и в работе не должно быть остановки [4]).

Поруч з млинарством іде гуральництво та броварництво. Ці дві статті були як-би додатком до зернового хазяйства. Розглянемо спочатку гуральництво. Відомостей про час збудування гуральні немає.

В 20—30-тих роках XIX ст. тут існує добре устаткована кам'яна гуральня. Ця гуральня має вже всі знаряддя та мідні апарати. В опису за 1826 р. [5]) «разных движимостей Матвею Добржанскому принадлежащих подвергнутых описи за казенные недоимки показано, что в винокурне три медных котла, из коих два с трубами, а один с бочкою в онном три медные крышки, котел чугунный один, больших деревяных сосудов 16; малых деревяных сосудов 16». Це технічне устаткування заводу було оцінено на суму 780 крб. і продано за ту ж саму суму на поповнення орендної недоплати Добржанського.

---

[1]) Справа рукоп. відділу Всен. бібл. УАН № 53 фонд под. Окруж. Суду за 1806 р., л. 637.

[2]) Фонд. под. каз. Палаты, справа з 1825 до 1839 № 3040, л. 350, 361.

[3]) Таблиця складена на підставі книжок прибутків і видатк. за відповідні роки.

[4]) Ibid. л. 361.

[5]) Арх. под. окр. суд. Палати, справа № 3041, л. 13—14.

Щорічна продукція була така [1]):

Роки	Сот.	Кварт.
1826	319	13
1827	217	—
1828	217	$95^{1}/_{4}$
1830	110	19

На гуральні вигодовувалися воли, так р. 1827 куплено для вигодовування 23 вола й 6 корів.

Криза, що її переживає в цей період ямпільський маєток, відбилась і на гуральні, яка була зовсім ліквідована. Треба додати, що відсутність лісів в цьому маєтку і недостача лісів в повіті, не давала можливости й раніше широко розгорнути цю галузь виробництва.

Броварництво—одна з ранніх галузів промисловости в цьому маєтку, що так щільно була звязана з зерновим хазяйством.

Бровар зазначає опис маєтку 1795 р., а 1836 року за описом значиться: «Каменный завод с деревяною крышею и всеми принадлежностями: котел большой медный для варения пива старый вызженный требующий переделки стоимостью 164 руб. $62^{1}/_{2}$ коп. сер., котел мал. стоимостью 27 руб. $43^{3}/_{4}$ коп. сер., бочек пивных 60 штук стоимостью 108 руб. сер., бочек старых 30 шт. стоимостью 21 р. сер.», а увесь реманент в броварні оцінений в 391 крб. 16 коп. серебром [2]).

З контрактів, що їх складала економія з орендарями на оренду пивного бровара обумовлювалось, що орендар має тримати за свої кошти гарного майстера й робити добре пиво. Що-до продажу то, як зазначає контракт 1803 р., орендар повинен продавати бочку пива, що містить в собі 12 гарців чистого пива по 7 злот.

В тому ж контракті заборонено мешканцям підвозити з инших місцевостей пиво, і коли це буде встановлено, то таке пиво конфіскується, а на власника накладається штраф в розмірі 2 карб. сер. за бочку пива. Умови ці що-року повторювалися й майже не мінялися за виключенням цін на пиво, які залежали від цін на зерно.

Прибуток від бровару що року на початку XIX ст. становив:

1798 р.—350 зл., 1800 р.—710 зл., 1801 р.—700 зл., 1803—700 зл.

В 20—30-тих роках XIX ст. цю статтю в оренду не здавано, а утримувала її панська економія. В ці роки занепаду збіжжевої торгівлі панська економія доставляє сировину-збіжжя на бровар.

Скільки йшло збіжжя на пиво—джерела нам певних відомостей не дають за всі роки, є лише випадкові дані за деякі роки й найповніші за 1825 рік. Цього року викурено на пиво жита 112 корців, пшениці—80 кор., гречки—112 кор. і ячменю—33 кор. 16 гар., а разом—337 кор. 16 гар., що складало 13% всієї зернової продукції 1825 року. За инші роки ми маємо лише відомості про кількість бочек виробленого пива. Так, що року вироблено:

Роки	Бочек	Роки	Бочек
1826	265	1834	27
1827	440	1835	334
1828	348	1836	418
1833	28		

[1]) Арх. справа ямп. пов. Суду № 3040.
[2]) Арх. ямп. пов. Суду № 3036, л. 20.

Виходячи з розрахунку, який подають нам джерела, що від кожного корця ячменю одержувано 2 бочки пива, встановимо, що ячменю витрачалось що року.

Роки	Кор.	Гар.	Роки	Кор.	Гар.
1826	132	16	1834	14	—
1827	220	—	1835	167	—
1828	174	—	1836	209	—
1833	14	—			

Вироблене пиво споживалося тут же на місці населенням і лише незначну частину продавано на сторону. Крім легкого збуту деяких сортів збіжжя, економія ще була для бровара поставщиком робочих рук. Робота на броварні провадилась кріпаками. «Додается до бровара до каждого вару пива на три дня трех работников, а так же бондаря до подчинки пивоваренной посуды», зазначає інвентар 1836 року.

Сукнарня збудована ще за Добржанського [1]), але якого саме року—джерела нам не подають. Опис фабрики за 1826 р. подає нам такі відомості про технічне устаткування цієї фабрики: «в суконной фабрике станов, годных для ткания сукна 4, по 20 руб., волков для разбивки шерсти с железными зубами 2, стоимостью 40 руб., станков деревяных для разбивки шерсти 15, стоимостью 7 р. 50 коп., и инструментов, имеющих разные технические названия—34». Все технічне устаткування фабрики оцінено в 444 крб. 47 коп. серебр. [2]). Ми тут маємо невеличку фабрику з поганим технічним устаткуванням. При сукнярні була своя «фарбарня» й «постригарня». Уяву нам про ці допомічні підприємства дає опис 1836 р. В «фарбарне» находились: «казан большой медный с коловоротком 1, черпаков старых деревяных 2, дручков деревяных до притискания сукон 4». В «постригарне» для стрижки вовни був «варстат деревяный до пострыгания сукна—1; гачков до придержания железных маленьких—5; ножниц железных малых—1; ножниц больших железных до пострыгания сукна—2; ваг до тех же ножниц: одна железная, другая свинцовая—2; скрабачка железная для поднятия волос—1; щеток с будяков до чесания сукна—24; посуда деревяная до мочения сукна—1; дручек деревяный с гачками—1; гремила малых—4; щеток рамовых старых до сукна—2; блест для бумаг в трех штуках—1; бумаг до перекладывания сукна—428; утюгов или душ железных до прасования—15; блях до перекладывания сукон—16; плит или дощок до прикладования сукна—14; деревяных колодок вишовых до притискания сукон разной меры—10; праса деревяна, в которой труба окована железными обручами, при ней декель для притеснения сукна с двумя железными обручами, труба в той же прасе деревяной в некоторых местах поколона и вылеплена в трех местах—одна; винда для прикручения прасы окована железными обручами, при которой сворников или чопов—два—1» [3]).

Економія в період занепаду збіжжевої торгівлі, не спроможна була сама експлоатувати цю фабрику через відсутність капіталів, вона її здає в оренду. З 1826 до 1836 р. фабрика ця безперестанку знаходилась в оренді у купців-євреїв з м. Мясковки: Фроїма Ароновича й Аврума Ківовича за орендну плату 1827 року—200 крб. серебр., 1828 р.—200 крб., 1829 р. за 225 крб., 1830 р. за 200 крб., 1834 за 180 крб., 1836 р. за 173 крб.

---

[1]) Марчинский в своїому творі Statystyka gub. Podolskiej t. II, st. 272 вид. 1821 р. пише: «виключно дбайливістю володільця (Добржанського) збудована фабрика сукна». На нашу думку можна вважати, що вона виросла з сукновальні на протязі першої чверти XIX ст.

[2]) Арх. под. окр. суд. Палати № 3041, л. 13—14.

[3]) Арх. ямп. пов. Суду № 3, л. 15 за описсю 1923, що перехов. в Всен. бібл. УАН.

Разом з орендою фабрики здавались за контрактом в оренду й кріпаки. Таких робочих-кріпаків, що працювали на фабриці, було 47 душ обох полів.

Праця кріпаків використовувалась за плату. Згідно з контрактом 1830 року, кріпаки наймалися на таких умовах, що їх встановлювала економія: «Для всех работников полагается плата за работу за каждые два месяца по следующей цене: за выделку одной штуки толстого сукна—6 злотых, за цегайскую—10 зл., за испанскую овцу—13 зл. 10 гр., за очистку каждой штуки—20 грош.; за острижку каждой штуки—3 злот.; за отделку шерсти за три фунта тонкой по 5, а толстой по 4 гроша; за очистку шерсти тонкой по 4, а толстой по 3 гроша, за выческу шерсти тонкой и толстой за каждые три фунта по 6 грош., за пряжу рукодельную толстой шерсти за три фунта по 13 грошей; за пряжу посредством машины за одну шерсть по $7^1/_2$, а за другую по 6 гр. за три фунта». Фарбальщик отримував платню від економії. Далі той же контракт зазначав: «При сем внушается арендаторам, чтобы они не осмеливались наказывать работников или обременять чрезмерно и постоянно работами. Экономическое управление не должно давать новых работников разве только в случае смерти работника или когда желает сам переменить которого-нибудь из них. Если которая-нибудь из девок в числе работниц состоящих желает вступить в брак, то за три дня до свадьбы должна быть отпущена на дом, а вместо нея определяется другая работница» [1]). Отже, як бачимо, примусова праця кріпака сполучалась тут з купецькими капіталами.

На виробку сукна вовна поступала з македонських овець ямпільської економії, яких тут було 400 штук.

В рахунках за 1831 р. є такі вказівки «Аврум Кивович купил цыгайской шерсти 10 пудов по 3 р. 50 коп. за пуд и обыкновенной шерсти 2 п. 10 ф. по 1 р. 80 к. с. за пуд. 29 Ноября 1831 тоже с ягнят шерсти 1 п. 10 ф. продано по 3 к. с. за фунт» [2]). Що до продукції цієї фабрики й якости продукуємого сукна в нас відомостей немає. Але з статистичного й топографічного опису Подільськ. губ. ми можемо довідатись, що тут «выделывают разных цветов ординарные сукна и баи в небольшом количестве из ординарной овечьей шерсти, которые продают на месте соседственным жителям, а иногда торгующим по местечкам евреям от 5 до 10 асс. рублей аршин. Ординарное сукно некогда при наборе рекрут покупают на мондировку оных» [3]). В Марчинського [4]) зазначається, що сукно тут продавалось по 20 злот. локоть. Фабрика ця розраховувала вироби свої на вузький місцевий ринок, вона тут слабо розвивалася, що можна ставити в звязок з конкуренцією польских і пруських сукон, якими ринок Поділля та всього Правобережжя був загружений.

Поруч з сукнярнею існує тут і панчошне виробництво. Добржанський улаштував панчошну майстерню «фабрику чулок». Опис 1826 р. зазначає, що майстерню на 11 станів за оцінкою 1005 крб. сер. [5]). Справа ця була поставлена добре, панчохи вироблялися шовкові й шерстяні [6]). Вироблялось до 600 пар «ординарных чулок» на рік [7]). Збувалися вони на місці й вивозились на сторону. З переходом Ямполя в казенну адміністрацію ця стаття зовсім занепадає, варстати в кількості 11 продані поміщику Милабенському за 1005 крб. сер. Але 1830 р. вона знову оживає й 1886 р. за описом вже зна-

[1]) Арх. ямпол. пов. Суду, справа № 3 за опис. 1923 р., л. 109—111, що перехов. в рукоп. відділі Всен. бібл. УАН.

[2]) Арх. ямп. пов. Суду № 3040, книга на записку денежного прихода и расхода.

[3]) Арх. под. губ. Чертеж за 1819 № 253, що перехов. в рукоп. від. Всен. бібл. УАН зн. № 10 за опис. 1923 р.

[4]) Statystyka gub. Podolskij t. II, st. 272.

[5]) Арх. под. окр. судеб. Палати № 3041, л. 13, 14.

[6]) *Марчинский,* Statystyka, gub. Podolskij III, st. 272.

[7]) Арх. под. губ. Черт. 1819 р. № 253, л. 29.

читься 25 панчошно-ткацьких станів. Панчошне виробництво тут було звязано з сукнарним, як допомічне виробництво.

Була тут 1820 р. й каретна майстерня, яка виробляла такі брички, що по своїй доброті не відступали закордонним [1]), але в звязку з аграрною кризою цю галузь зовсім ліквідується.

Фіскальні прибутки.

Велику вагу в хазяйстві ямпільського маєтку мала акцизна й міська оренда. Вона полягала в тому, що як зазначає контракт 1798 р., що його склали з Киселевичем, «арендаторам предоставляется *исключительное право* продавать водку, вино, мед, пиво и всякие напитки, а также свечи и стекло». Крім того, їм же надається право брати торговельне мито й збирати «со всего того, что в городе продается или покупается». «Питейные дома», що належали економії, також були в руках цих орендарів. Таких шинків в кінці XVIII ст., було 7, а в 20—30 роках XIX ст.—8. Приватних шинків в кінці XVIII ст. було 35. Знаходились вони здебільшого в центрі міста та на трактових дорогах. Це й була одна з головних галузів прибутків маєтку. З виноградних складів, з бровару, гуральні, вино, горілка й пиво йшли в шинки. Справа що-до цього в ямпільському маєтку була так організована, що гуральня та броварня належали поміщикові, а торгівля напоями здавалась в оренду, і селяни зобов'язані були купляти ці напитки. Цей откуп давав ще й можливість збирати акциз за право продажу горілки та пива. Правила продажу були точно регламентовані. Цікаві правила що-до цього подають нам контракти. Так, контракт від 13/III 1798 р. зазначає: «ни одному шинкарю не вольно продавать напитки в праздники еврейские, то-есть Пейсах, Зеленые праздники, Кучки и Сабаш, кроме одним орендарям» [2]).

Контракт 1836 р. точно обумовлює, на яких умовах велась ця справа. Ось витяг з контракту: «В корчмах и шинках дозволяется продавать по цене умеренной с околичною оптом и рознично вино, водку, мед, топливо, пиво и всякие напитки хорошей доброты без всяких вредных примесей на меру казенную. Жит. г. Ямполя євреи могут иметь свои шинки, но платят в аренду акцыз от казенного ведра водки—арока 75 коп. сер., бочки пива 35 коп. сер. и с казенн. ведра вина 18 коп. сер. Шинкари должны покупать водку не в другом месте, только у арендатора и на стороне могут покупать не иначе если-бы арендарь не имел в своем магазейне, и получают на то разрешение по внесении акцыза. Купленная на стороне водка без разрешения конфискуется в пользу арендатора». Далі той же контракт зазначає, що заборонено продавати вино «без уплаты акцыза» і виноградарям: «Никто из занимающихся виноградарством не может продавать вина ведрами, гарнцами и оками без ведома арендаря, и обязан предварить его без утайки, сколько имеет на продаж и вносить от буты 5 руб. сер.». Від цього звільнялися лише Греки, що користувалися пільгами на підставі прав наданих їм ще Протом Потоцьким.

Той же контракт зазначає: «ежели в админ. пивоварне делаться будет пиво, то арендатор не в другом месте как в сей пивоварне покупать должен по цене, какая будет в окрестности, а шинкари от продажи закупленного пива уплачивают арендарю акцыз» [3]).

Оренда міська й пропінаційна за право продажу горілки й пива приносила—1796 року—8000 злот., 1798 р.—4000 злот., 1799—5660 злот.,

[1]) *Марчинський*, Statystyka gub. Podol. II, st. 272.

[2]) Фонд. под. каз. Палати, справа № 53 за опис. 1923 р., що перех. в В. бібл. УАН, л. 1434.

[3]) Арх. ямп. пов. Суду, справа № 52, л. 353, за опис. 1923 р., що перех. в Вс. бібл. УАН.

1800—5800 зл., 1801 р.—5800 зл., 1802 р.—5800 зл., 1803 р.—7550 зл., 1804—11766 зл., 1805 р.—12146 зл. 20 р., а 1826 р. ця стаття приносила 3000 крб. сер.

Крім того обкладалися ще й окремі види діяльности населення. Напр. за рабинство, за торгівлю, за продаж сала, худоби, откуп з виноградної десятини, з лавок єврейських, та за ремісникування. Прибуток з ремісників складав в кінці XVIII ст. 100 зл., в 20—30-ті роки—50 крб. сер. на рік. Прибуток з торгового мита давав 1800 р.—675 зл., 1801 р.—550 зл., 1802 р.—400 зл., 1803 р.—800 злотих.

Прибуток з крамарів 1798 р. складав 1143 зл., 1802 р.—752 зл., 1804 р.—757 зл., 1805 р.—1067 зл.

Підсумувавши окремі статті прибутків, ми прийдемо до висновку, що в першу чверть XIX ст. підносяться статті прибутків, які звязані були з сільським панським хазяйством, млини, гуральня, бровар, виноградник, сукнярня, а це не могло не вплинути на дальший розвиток панського хазяйства. Оренда уступила місце власно-панській діяльності.

Закінчивши дослід над економікою та організацією панського хазяйства м. Ямполя, перейдемо до студіювання руху населення, його економічного стану та відношення до поміщика. Почнемо з повинностей.

III.

ПОВИННОСТІ ТА РУХ НАСЕЛЕННЯ.

Повинності.

Особливістю повинностей в Ямпільському маєтку наприкінці XVIII ст. для всього населення був чинш. Чинш на Правобережній Україні й особливо на Поділлі був заведений не тільки по містах, а й по селах і накладався не тільки як плата за оброблювану землю, а й падав на иншу господарчу діяльність населення. В маєтках Прота Потоцького накладався чинш не тільки в місті Ямполі, а й по селах як-то: Дзиговому Броді, Гажбієвці, Качковці, й Вербці-Волоській. Це була тенденція для панського хазяйства, яке в той час занепаду збіжжевої торгівлі замість панщизняного тимчасово переходило на чиншове хазяйство.

Так і в ямпільському маєтку при занепаді торгівлі, поганих комерційних зносинах і відсутности грошей, а особливо це позначилося в перші роки після прилучення Поділля до Росії. Хазяйство тут так організується, щоб воно витягувало з населення як можна більше прибутків у формі чинша та оренди.

Розглянемо, як оподатковувалися окремі верстви населення м. Ямполя.

Міщани-Євреї платили лише чинш за власні будинки. Зі всіх інвентарів [1]) видно, що розмір чиншу з міщан увесь час не змінявся, а був такий: за заїздні кам'яні будинки платили в кінці XVIII ст. по 18 зл. 18 гр., дерев'яні—12 зл. 12 гр., 10 зл. 10 гр. і 8 зл. 8 гр., за незаїздні кам'яні 8 зл. 8 гр., дерев'яні 6 зл. 6 гр., 5 зл. 5 гр.

За крамниці платили по 6 зл. 6 гр.

Сума чинша з міщан складалась:

Роки	Зл.	Гр.	Роки	Зл.	Гр.
1795	620	19	1803	725	23
1797	593	—	1804	741	23
1798	675	9	1805	828	17
1799	693	28	1806	811	17
1801	589	—			

[1]) За джерело для досліду повинностей були інвентарі з 1795 до 1806 р. та розсліди судових комісій,—всі ці документи знаход. в арх. справ. ямп. пов. Суду № 53.

Що року сума чинша з Євреїв збільшується. Недобору на Євреях не накопичувалось і майже не було за виключенням неврожайних років 1798 і 1799, коли недобору всього було лише 88 зл. 28 гр., що складало незначний відсоток.

Чиншова система для міщан залишилась і в 20—30-тих роках XIX ст. і розмір її був незмінний.

Що до оподаткування ремісників, то вони незмінно платили по 18 зл. 18 гр. на рік з хазяйства.

Відносини чиншової шляхти до пана полягали в тому, що вони платили лише чинш за оренду землі, та за користування будинками. Розмір оплати чинша за користування будинками той самий, що й для міщан. Чинш за землю платився за умовою. Так, інвентарі з 1795 до 1806 р. зазначають, що халупний платив 10 зл. 10 гр., піший 23 зл. 7 гр., поєдинковий 35 зл. 1 гр., паровий 43 зл. 19 гр., почварний 73 зл. 7 гр. Були й орендарі, що платили й більше. Так Окипко р. 1796 платив за оренду грунта 139 зл. 19 грош.

Крім того шляхта, що одбувала шляхетську повинність, цеб-то вживалася для посилки верхом на конях з поштою й зверх того давала десятину від бджіл, овечок і виноградного саду.

Відносини селянства до пана в Ямпільському маєтку визначалися чиншем, «данинами» і панщиною [1]).

Розмір чинша був різний і залежав від розміру користування землею. За інвентарем 1795 р. нараховано чинша від пішого—19 зл. 4 гр., поєдинкового—23 зл. 7 гр., парового—29 зл. 25 грош., потрійного—41 зл. 19 гр., почварного—53 зл. 13 гр.

Данин на рік від бджіл за 10-ту колодку—10 зл., очкового—1 зл. за колодку, гостинця з овечок—15 гр. з овци, вина з виноградного городу за 10 відро—2 злот. з відра, данини курами—2 курки з піших, поєдинкових, парових і потрійних і 4 курки від почварних (або 15 гр. за курку), за «осип», замість натуральних внесків збіжжям, вносили грішми від пішого—1 злот, парового—4 зл., потрійного—6 зл., почварного—8 зл. «Косове» замість праці на панських ланах від піших—4 зл., а з решти—5 зл. Всі статті господарчої діяльности селянина переводились на гроші.

Що до панщини, то тут ми спостерігаємо цікаве явище. Селяни відбувають за інвентарем лише 2 дні панщини на рік з пішого «пішом», а з тяглого «тяглом», або, перевівши на гроші, за піший день платили 16 грош., а за тяглий—24 гр. в той час, коли панщина в инших сусідніх маєтках була 3—4 дні на тиждень звичайним явищем.

Очиншовувати та переводити на гроші навіть панщину було в цей час вигідним ніж вести панщизняне хазяйство. Тут ми бачимо замість панщизняного хазяйства аж до початку XIX ст. було фільваркове хазяйство, збудоване на чиншовій основі, а з цього часу, як зміняє своє обличчя маєток, поступово міняють свою форму і повинності.

З 1803 року повинності ці збільшуються. Правда збільшення офіційно не фіксується інвентарем і розглядається, як зловживання адміністрації маєтку. При загальному підйомі збіжжевої торгівлі з'являється тут 1803 р. новий податок: так звана «подорожчизна». Можливо цей податок був і раніше, але в інвентарях його не було зазначено; з'являються й инші податки, що не значаться в інвентарях. Так, 1813 р. селяни скаржаться земському суду, що Ржепкова встановила подорожчизни 1 злот. для громадських урядників—1 зл., рекрутського—5 зл., пахолкового—1 зл. і орендарного—1 зл. з господарства. Ця скарга була ствердженa й судовим слідством.

[1]) Ті-ж самі повинності що і в Ямполі ми зустрічаємо й в селах—Пирогах, Дзигов, Броді, Вербці-Волоській.

Склавши всі повинності докупи, будемо мати таку різницю в повинностях 1803 р., порівнюючи з 1795 р.

	Р. 1795.	Р. 1803.
Піший платив:	27 зл. 27 гр., або, перев. на робочі дні [1]), 52 піших.	41 зл. 28 гр., або перев. на робочі дні—78 піших.
Поєдинковий:	35 зл. 1 гр., або, перев. на робочі дні—43 тяглих.	52 зл. 1 гр., або, перев. на робочі дні—65 тяглих.
Паровий:	43 зл. 19 гр., або, перев. на робочі дні—54½ тяглих.	60 зл. 19 гр., або, перев. на робочі дні—75 тяглих.
Потрійний:	55 зл. 13 гр., або, перев. на робочі дні—72 тяглих.	72 зл. 13 гр., або, перев. на робочі дні—90 тяглих.
Почварний:	73 зл. 07 гр., або, перев. на робочі дні—91½ тяглих.	90 зл. 7 гр., або, перев. на робочі дні—113 тяглих.

Тягар повинностей що року збільшувався. Маємо силу скарг селян на тяжкі умови, що утворилися для селянства. 1804 року селяни скаржаться суду, що Ржепкова збільшує панщину, «под видом толок отбывали все отработки, орали, сеяли, боронили при своей пашне, косили, громаздили, вязали, возили, складали при своем корме, молотили, пряли, чесали, расчесывали волну». А в другій скарзі вони показують, що Ржепкова «овечью десятину показывала неправильно и если хоть-чего и не имел хозяин, должен был платить деньгами или овцами. Самые лучшие пчелы получали в десятину с наилучшими ульями, отвергая оплату стоимости согласно решения Махновецкой комиссии (дивись оцінку повин. з бджіл по інвентарю 1795 р. *І. К.)* на то, что хозяева предлагали и больше». Це все стверджує «Домостроительная експедиція»; в своїй доповіді казенній Палаті, вона пише: «без ведома Казенной Палаты Ржепкова увеличивает данин от каждого подданного, причиняет крестьянам разные обиды отнятием обрабатываемой ими земли и употреблением в свою пользу излишними денежными, вещественными поборами и работами противу инвентаря» [2]).

Повинності селян були надто тяжкі й не відповідали в ті часи дійсній прибутковості селянського господарства. Це видно з того, що селянство не спроможньо було заплатити їх. 1797 р. було недобору 3.000 злот., 1798 і 1799 р.р. було 3682 зл. 4 гр., 1801 р.—1094 зл. 28 гр.; 1802 р.—1411 зл. 21 гр., 1803 р.—8470 зл. 25 гр., а за час 1797 до 1806 р. недобір дійшов до 15.527 зл. 4½ гр. Таким чином, як бачимо, недобір що-року невгаванно зростав, тягар його був надзвичайно тяжкий і він ще збільшувався через те, що селянам доводилося платити не тільки за себе, а й за вмерлих і втікачів. На сплату недобору та данин селянин мусив продавати робочу худобу. Інвентар 1799 р. подає 24 випадки продажу худоби для того, щоб покрити борги й прохарчувати свою родину.

Засоби стягання повинностей і недоїмок були не із легких. Ржепкова ставила екзекуцію, забирала худобу й продавала її. Ми маємо, наприклад, такий факт: адміністраторка Ржепкова забрала у селян Грицька й Івана Лупушки пару волів за несплату чиншу 49 злот., а воли коштували 144 зл.; воли ці були продані в сусіднє село Гаршковку, і коли селяни хотіли внести чинш, то волів вже не було.

В одній із скарг селяни скаржаться, що Ржепкова для стягання повинностей і власного накопичення віддає до найму з селянських родин дітей.

Тих, хто не міг сплатити повинностей, гнали на панщину відробити. В реєстрі недоїмок, що його складено повітовим судом на 30/III 1803 року, не могло заплатити й відробило 68 господарів.

[1]) Перевод на панщизняні дні ми робили, виходячи з оцінки робочого дня за інвентар, піший по 16 гр., а тяглий по 24 гр. за день; вона була незмінна.

[2]) Рук. відділ Всен. бібл. УАН, Спр. ямп. пов. Суду № 53, л. 1633.

Таких днів панщизняної праці, що зараховано за роботу в виноградному саді, замість чинша й данин було 1800 р.—950½ днів, 1801 р.—1490 днів, 1802 р.—579½ днів і 1803 р.—357½ днів. Найбільше відробляли піші. Але й цей відробіток був тяжкою формою сплати повинностей. За один день селянам зараховувалось 15 грош., тоді як ціна на робочі руки пішому була по 1½ зл. в день весною й 1 злот в-осени. Так оплачував кріпаків на роботі купець-орендар виноградного садка.

Крім відробітків ріжних повинностей і данин існував ще один вид експлоатації селянської праці це «пропінація». З постанови ямпільського пов. Суду видно, що Ржепкова дозволила орендарю «взимать платеж несообразный с контрактом, а также кредитовать подданных с немалою обидою для них же, ибо арендатор принуждал сих крестьян екзекуциею и к пополнению и удовлетворению сих кредитных долгов». 1803 року откупщик скаржиться, що накопичилось недобору за горілку, що її дано селянам в борг, біля 5000 злот.

До цього гніту треба ще віднести й існуючий звичай в маєтку примушувати селян купувати тільки в орендаря, «щоб горілку, пиво, сіль нігде не брали крім свого орендаря» пише в одному з контрактів ямпільська адміністрація.

Вишукувалися всякі засоби експлоатації селян. До таких можна ще віднести й продаж селян без землі. Так 1803 р. перед ямпільським повітовим Судом селяни показали, що «Ржепкова продавала крестьян, а оставшиеся крестьяне обязаны были ежегодно уплачивать за них подушные и другие казенные подати... Продан был Жолкевскому и увезен на Полесье в 1802 г. Иван Васильев Паламарчук, а в 1801 г. Ржепкова увезла Василия Орынянского, а Миколу Гуменика отдала бывшему заседателю Охоцкому. Она также увезла для себя ямпольских подданных и Собкового войтка, которые записаны в общем подданом инвентаре и за которых общество ежегодно принуждено оплачивать все повинности».

Селянин Яков Оринянський скаржився судовій комісії, що «Ржепкова при поездке в м. Збриж за лозами взяла его брата отколь и ныне (1804 р.) еще не возвратился и где находится не знает, за которого своего брата он Орынянский платит подушные деньги». Оринянський, як виявилось з справи, служив козаком при економії й, бувши посланим 1802 р. до Кам'янець-Подільського, дорогою підмовив візника й вдвох втікли до Австрії.

Нарешті слід ще пригадати відданя селян в рекрути. «Выбирая рекрутов Ржепкова делает разные неимоверные притеснения, через что многие хозяева принужденны оставить хозяйство, жен и детей и среди жестокой зимы с потерей здоровья искать убежища» заявляє земському суду громада: «Насильно схватила Иосифа Винарчина (почварного) и Василия Бондарчука (парового), заковала в кандалы и отдала в солдаты», скаржились селяне. В рекрути набирала наперед синів заможніших господарів з таким розрахунком, щоб ті їх викупляли: «происходила перемена рекрутов,—пише громада—по подкупу, кто мог дать более разного рода вещей или денег, тот освобождался Ржепковой или установленными от нее факторами».

Зрозуміло, що при таких обставинах господарче життя селянства набирало особливо тяжкі форми, зловживання адміністрації ямпільського маєтку за для збільшення панщини й податків зневолювало селянство до масових втеч.

Ці причини ясно виявляються й в самих джерелах. «Вымогательства—писав в своїй доповіді радник казенної Палати Уваров—ненадлежащих податков принуждают одних к бегству за границу, а других поставляют в невозможность содержать как своих фамилий, так и уплачивать в казну и самим владельцам».

Це стверджується й свідченням селян: «Онуфрий зять Луки Бондаря с братом Наумом и Иван Балднев перешли за Днестр в 1804 г., изгнало их увеличение податков и жестокая екзекуция».

А селянська громада перед земським судом показала: «в 1804 г. несколько душ бежало вследствие увеличения чинша и других податей Ржепковой в несообразности с инвентарем и состоянием подданных, которые на оплату чинша принуждены были продавать последнюю скотину».

В цифрах на протязі 1796—1806 р. про втечі селян було розповсюджено так: за адміністратора Ульницького втікло 11 господарів, або 8,4% загального числа селянських господарств 1795 року; за адміністратора Ужевського—26 господарів, або 23,42%, заг. числа госп. 1798 р.; за адміністраторки Ржепкової 1801—1806 р.—30 госп., або 25,86% заг. числа сел. госп. 1806 р. Отже, як бачимо, найбільше втікачів припадає за адміністраторки Ржепкової, і це цілком зрозуміло: за неї експлоатація селян була найтяжча, бо в цей час зароджувалась панська економія, яка утворювалась тут не ослабленням кріпацтва, а навпаки його підсиленням.

Нові економічні відносини в першу чверть XIX ст. породили й нові відношення між поміщиком і селянством. Тенденція до заміни грошових повинностей одробітком і підсиленням панщини яскраво виступає вже й на початку XIX ст., а особливий тягар панщини дав себе відчути в 20—30 роках XIX ст. В цей період панщину відробляють від сім'ї 3 дні влітку й 2 дні взимку, а на рік тяглий працював 150 днів, а піший—104 дні. Крім того ще й платять грішми—тяглий замість одроблення 3 мотків пряжі платить $22^1/_2$ коп. сер., дає два каплуна, або грішми по 6 коп. сер. за каплун, 12 штук яєць, або по 1 грошу за яйце, а піший приготовлював мотків 2 та давав одного каплуна и 6 шт. яєць.

Крім того платили ще за бджоли по 1 злот. з колодки, за вівці по 15 грош. за штуку та з виноградної десятини. Але найтяжча була панщина при низьких цінах на збіжжя, коли зернове господарство давало мало грошей, а це примушувало поміщика ще більше натискувати на панщину. В цей час:

Панщизняних днів.

Роки	Полагалось			Більше витрачено ніж полагалось		
	Тяглої	Пішої	Разом	Тяглої	Пішої	Разом
1827	4680	4832	9512	—	1819	1819
1828	5504	2288	7592	967	581	1548
1836 [1])	3444	4305	7749	141	109	250

Панщизняних днів недостачало. Невелика кількість селян (113 госп.) обробляла порівнюючи велику площу панської землі.

Економія починає слідкувати й за раціональним використанням панщини. З наступом часу засіву, або уборки збіжжя панщина займала перші дні тижня. Селянин зранку до пізньої ночи працює на поміщика, а в вільні від сільсько-госп. робіт дні працює на инших роботах (праця в садку та біля двору).

З'ясувавши повинності, перейдемо до руху населення та його економічного стану.

---

[1]) Арх. под. окр. суд. Палати № 3041, л. 184.

Населення [1]).

В м. Ямполі наприкінці XVIII ст. та в першій полов. XIX ст. були такі вулиці: міська, броварня й Подгурська Слобода. На всіх цих вулицях мешкала людність м. Ямполя, як-то поміщицькі селяни, чиншова шляхта й міщани. Євреї-міщани сиділи в осередку міста, решта людности на околиці. За інвентарями трудно виділити окремо по стану кількість населення, що мешкала на окремих цих вулицях і тому що-до загальної кількости, то подаємо відомості для цілого міста. Інвентарі також не подають нам відомостей про кількість душ населення й як воно змінялося по роках. Є лише відомості про кількість селян та міщан. Так 1795 р. пом. селян було 432 чол., а 1806 р.—393 чол. і 360 жін., що до Євреїв, то є лише відомості за 1806 р.: їх було 163 чол. і 242 жіночої стати. Роки 20—30-ті XIX ст. ми розглянемо окремо. Отже виходячи з цього, ми й подаємо тут відомості про рух населення лише в загальних рисах за кількістю осад—дворів.

Кількість населення по числу дворів по роках змінялася так:

Осад-дворів	1795	1797	1798	1799	1801	1802	1803	1804	1805	1804
Мали грунта . . .	—	—	—	—	95	—	—	—	—	—
Пом. селян . .	131	129	111	90	—	96	110	105	118	116
Чинш. шляхти не мали грунтів . .	13	13	13	13	13	13	13	13	13	12
Халупн. і ремісн. .	70	53	95	83	82	68	104	106	107	93
Міщан-Євреїв. . .	78	99	106	116	106	104	—	120	118	108
Разом . .	292	294	325	302	296	281	—	344	356	329

Була ще тут група неосідлих так званих коморників, але вона була незначна і осад не мала, а жила в «сусідах».

Порівнюючи з кінцем XVIII ст. населення на початку XIX ст. зростає. 1806 року проти 1795 р. воно зросло більше як на 12,6%. Але коли взяти окремі соціяльні групи, то ми побачимо, що помітна тенденція до підупаду селянського-хліборобського елементу, та підсилення єврейського населення. Коли ми виділимо ремісників окремо, то також буде помітно їх зменшення. Отже ми рахуємо, що треба розглянути рух окремих соціяльних груп населення, характеризуючи їх економічний стан і взаємовідношення. Почнемо з міщан.

До міщан переважно належали євреї. Вони становили 86% міщанського населення, решта—14% належала иншим національностям, тут були Українці, Німці, Греки та инші [2]). Заселяючи місто Євреями, Прот Потоцький надав їм різні пільги, допомагав коштами, будівельним матеріялом, звільняв на два роки від податків тих, хто своїм коштом будував будинки. Вся економічна політика магната що-до Євреїв, як і значної частини поміщиків Правобережжя того часу, що в широкому розмірі будували міста й містечки на своїх маєтках, зводилась до того, аби як можна більше привабити торговельного населення—Євреїв. Цю політику продовжують і адміністратори ямпільського маєтку, надаючи Євреям різні торговельні пільги. Так, із постанови ямпільського повітового суду від 5 листопада 1800 р. ми довідуємось про такі пільги: «Прот Потоцкий при заведении м. Ямполя назначал для строящихся своим коштом льготи на два года, когда брали материялы господские, тем менее

[1]) Для досліду цього розділу джерелом були інвентарі, які знаходяться в архівні справі ямп. пов. Суду № 53.

[2]) Вони в нас в загальній таблиці увійшли під рубрикою ремісників і халупників; їх було біля 15 дворів.

льготы были назначены яко во всех местечках Побережских таковое обыкновение, что все строющиеся увольняются от всех господских податей и повинностей». Далі за адміністратора Ужевського надаються ще торговельні пільги «после постройки домов разрешается 2 года право шинковать, продавать водку, пиво и вино без всякого за оных платежа по 50 ведер ежегодно», тоді, як для инших за право шинкування був встановлений акциз на користь володільца міста по 4 злот. за відро.

Далі Євреям-купцям і орендарям надавалось право монопольної торгівлі в місті. Умови ці сприяли розвитку цього стану населення.

Про економічний стан точних відомостей ми не маємо. Для визначення заможности можуть бути дані про забезпеченість будівлями. Ці-ж дані дають нам до деякої міри уяву і про рух цієї групи людности.

Роки	1795	1797	1798	1799	1801	1802	1804	1805	1806
Мали будівлі: кам'яні . .	23	19	19	20	24	25	25	23	22
Дерев.	27	15	16	30	27	27	26	25	29
Халуп	28	65	71	66	55	52	69	70	57
Разом . . .	78	99	106	116	106	104	120	118	108
Не мали будів.	15	15	30	17	10	15	14	47	49
А всього. .	93	114	136	133	116	119	134	165	157

Серед єврейського населення, як бачимо, іде зріст забезпечених будинками, причому цей зріст припадає на халупників, що свідчить за те, що в місто прибуває незаможня верства єврейства, яка неспроможна будувати кам'яні будинки. Від 1795 до 1806 р. кількість володільців будинками зросла на 38,4%, кількість халупних збільшилась в 2 рази. Зменшується, починаючи з 1797 і до 1802, кількість господарств, що не мали будівель, вони за інвентарем зазначалися «коморниками», жили в чужих будівлях «в сусідах». Це найменш тривка група, в неврожайні роки 1798—1799 вона покидає місто. Так реєстр недоїмок зазначає, що в ці роки 13 госп. єврейських вийшли з міста за «подаянием», 2 родини вимерли, а з 1804 р. вона раптово збільшується: більше як в 3 рази 1806 р. проти 1795 р. Володіння кам'яними будівлями не сталі. Сама ж наявність кам'яних будинків в м. Ямполі свідчить про те, що тут була значна торговельна група єврейського населення.

В цьому нас переконують також і дані про володіння заїзними будинками.

З загального числа будинків, що належали єврейській людности було заїздних:

Роки	1795	1797	1798	1799	1801	1802	1804	1805	1806
Кам'яних	4	5	3	3	2	2	2	4	4
Дерев'ян.	15	14	14	15	15	15	14	14	15
Разом . . .	19	19	17	18	17	17	16	18	19

Що складало майже 25% загального числа будинків, які належали єврейській людності. Далі дані про кількість крамниць і збільшення їх з 1795 до

1806 р. мало не двічі говорить нам за те, що єврейська торговельна буржуазія росте. Ось таблиця, що стверджує це.

Роки	Було крамниць	Роки	Було крамниць
1795	15	1803	20
1801	19	1804	24
1802	20	1806	27

Крім того що року здавалось в оренду ще 7 крамниць панських.

На жаль не зазначено грошовий обіг кожної крамниці. Джерела нам подають лише, кому ці крамниці належали і яким товаром проваджено торгівлю за рік 1795. Про це ми довідуємось з списку, що його зробив Ямпільський городничий з наказу губерніяльного начальства на 23 грудня 1795 р. За цим описом належало різного краму: сукна, холста, камлота, платків, панчох, поясів, шкір, сирцю та инш. [1]):

	Штук	Локот		Штук	Локот
Бенціону Ароновичу . .	146	2555	Мошкові Гершковичу . .	30	410
Іосю Рабиновичу	316	2360	Мальці Зельмановічовій .	71	338
Арону Айзиковичу . . .	349	2338	Буресі Ленеровічевій . .	102	325
Ейзрілу Волковичу . . .	221	1475	Янкелю Іосовичеві . . .	122	180
Колді Мортковні	247	1465	Мошці Іосовичеві	363	291
Шевелю Кельмановичу і Мошці Іосовичу . . .	311	1351	Шліомі Берніковичеві . .	268	—
Арону Ізиковичу	58	1018	Абрамкові Гершовичеві .	81	178
Бухемі Сомовичу	233	456	Гершку Берковичеві . .	280	90

Серед торговельної буржуазії ми зустрічаємо орендарів, що всі головні статті прибутків ямпільського маєтку, як то шинкову, акцизну пляцову оренду і оренду млинів, бровара, та виноградного саду тримали в своїх руках. З книги контрактів ми довідуємось, що орендарі ці були постійні. Всього таких, що орендували, було біля 15 господарів. Серед них виділяються розмірами капіталів, такі: Сухар Мануїлович, Гершко Кельманович платили за шинкову і міську від 8.000 зл. до 12.000 злот. на рік, Гершко Сербянський за оренду боргів і ведрового платив 5.850 зл., Герцик платив за оренду виноградного саду—3.000 злот., Ейзик Абрамович і Ушер Борухович—орендар млинів—платив 1.100 злот. Були й менші орендарі. Це група монополістів, що тримала в своїх руках всю монопольну панську торгівлю.

До дрібної буржуазії ми зараховуємо шинкарів і дрібних перекупщиків їх тут, як видно з реєстру акциза і мита за 1798, було біля 35 госп., що складало 33% заг. кількости єврейського населення і нарешті тут була єврейська незаможня верства—ремісників, цеб то продукційного населення, вони по інвентарях значаться як халупники.

За інвентарем 1806 року кравецьке ремество мало 7 госп., шевське—3 госп., кушнірське—2 госп., столярське—1 госп., шклярське—1 госп., різник—1 госп., голярник—1 госп. і булочник—1 госп., а разом—19 господарів, що складає 12% з загальної кількости єврейської людности.

Другу групу населення складала чиншова шляхта. Ця шляхта поселилась тут в різні часи на землі дідича і платила чинш. Про кількість душ її є лише відомості за 1795 р., всього було 79 чол. стати й 72 жіночої стати; дворів всього було 13. Всі вони мали власні будинки й садиби.

Економічний стан їх року 1806 був такий: халупників — 5, піших — 1, поєдинків—1, почварних—1, халупники й піший з майна не мали нічого, поєдинок мав 2 коня, 8 овечок, почварний—4 вола, 22 овечки й 83 пня бджіл.

[1]) Рукоп. відд. Всен. бібл. УАН, збірка Под. справ № 100, л. 88—93.

Крім того, ми тут ще зустрічаємо майорів, бувш. офіцерів польської армії, що після війни оселялися в маєтку й стали брати в оренду землю та вести орендарське господарство, використовуючи для цього робочу силу безземельних коморників і халупників. Таких орендарів було 4, один орендує 15 шнурів землі, другий—20 шн., третій і четвертий—30 шнурів. Ці майори ще за Пр. Потоцького придбали собі хутори й мали свої власні садиби та виноградники. Не маючи грошей вести скільки-небудь раціональне господарство, вони хижацьким засобом експлоатують орендовану землю. Дехто з них був звязан з торговими колами єврейської буржуазії. Так, контракти подають нам відомості, що майор Окіпко орендував в 1803 р. з Хаїмом Іосевичем міський откуп за 8600 злот. Той же Окіпко орендував р. 1802 виноградний садок.

Третю групу населення складали ремісники. Вони мали свою цехову організацію; поселилися за привілеєм Прота Потоцького. В своїй заяві цехмістр шевського цеху Пау пише: «Все цеховые ремесленные люди привилегиею Пр. Потоцкого 1792 г. увольняются от всех личных и инвентарских работ, кроме оплаты денежной, от сторожи дворской и месной, а равно и услуг дворских». Місцеві ремісники, очевидно не були записані в цехи—про це інвентарі нічого не заховали. Кількість і зміна ремісників була така:

Роки	Було ремісників	Роки	Було ремісників
1795	70	1801	5
1796	43	1802	9
1797	53	1803	23
1798	40	1804	36
1799	31	1805	33
1800	31	1806	—

Ця таблиця показує, що ремісники кількосно, з роками, зменшуються. За період з 1795 до 1806 ремісники кількосно зменшилися на 47%, а р. 1806 вони зовсім ніби-то зникають. З'ясуємо, як було розподілено ремество по окремих спеціяльностях. Візьмімо роки, за які джерела нам подають повніші вказівки.

		1795 рік	1799 рік	1806 рік
Шевське	ремество	9	12	3
Кушнірське	„	6	6	2
Коновальське	„	—	2	4
Ткацьке	„	—	3	—
Слюсарське	„	—	1	2
Грабарське	„	—	1	—
Римарське	„	—	—	1
Малярське	„	3	—	3
Бондарське	„	1	1	—
Різників	було	2	4	—
Мирошників	„	1	1	—
Инших	„	48	—	—
Разом		70	31	15

Найбільше було розповсюджено шевське, кушнірське й ткацьке ремество. Шевці навіть складали свій окремий цех. Про внутрішнє життя ремісництва, його організацію з архівних джерел нічого не видно. Ремісники землі не мали, а мали лише садиби та халупи, і жили виключно з свого ремества. Це була нетривка група населення й підчас неврожаю страшенно занепадала. За реєстром, недобору за 1798 та 1799 р. значиться 13 госп., що не можуть заплатити чинша, 2 померло з голоду «с целым домом», а 2 господарі втікли на Слободу.

Причини занепаду ремісництва в цей період були різні. В. Антонович з'ясовує занепад ремісництва на Правобережжі головне тим, що в цей період на ринку з'являються закордонні вироби ремісника [1]).

Це твердження певно вірне й для Ямполя. В крамницях ямпільських ми знаходимо вироби закордонних і польських мануфактур. Крім причин загальних, ще можна вважати причини місцеві. Ремісництво підупадає з причин фіскальних. Ремісник, неспроможній заплатити повинностей, впадає в борги, недоплата що року накопичувалась і це призводило до руйнації. Ремісники руйнувалися, поповнюючи ряди халупників, коморників і піших селян. Панська господарка не дуже опікувалась ремісництвом і зважала на його, тому й не записувала їх ретельно в інвентарі.

Селянське кріпацьке населення складало найчисленішу верству населення Ямполя. Не зважаючи на те, що Ямпіль, при приєднанні до Росії, був повітовим містом, селяни-кріпаки в Ямполі так і залишились підданими й в міщанство не були записані так, як це було й по инших повітових містах Поділля [1]). Селянство тут було головною базою панського хазяйства, за його рахунок жив пан і решта людности, а це не могло не відбитися на його економічному стані й змінливості.

Розглянемо спочатку загальний стан селянських хазяйств. Всього селянських хазяйств було:

Роки	Користув. грунтом	Без грунту
1795	131	16
1796	131	27
1797	129	19
1798	111	75
1799	90	72
1800	97	76
1801	95	83
1802	96	68
1803	110	90
1804	105	84
1805	118	94
1806	116	102

З цієї таблиці ми бачимо, що кріпацьке населення, що користувалося ґрунтом, що-року зменшується, а безґрунтові збільшуються. Про кількість цього населення ми маємо відомості лише за 1795 і 1806 роки. Року 1795 було поміщ. селян 432 чол. стати, а в 1806 р.—393 чол. стати, 360 жінок, а разом 753.

На двір припадало 1795 р. 3,3 чол. стати й 1806 р.—3,3 ч. ст.

Загальна численність пом. селян за 12 років з 1795 до 1806 р. зменшилась на 39 д. чол. стати, або на 9%.

Економічний стан кріпацького населення був такий. Селянським дворам, що фактично користувалися землею, здавалось паном рільничої і сінокосної землі за виключенням садибної 1795 р. 73 вл. 27 мор. (2217 мор.), або 39% з загальної кількости всієї (5850 моргів) землі. Таким чином пересічно припадало на двір 17 моргів, а на кріпацьку душу—5,1 мор. землі.

Ці дані не дадуть нам ще певного уявлення про забезпеченність землею, коли ми не розглянемо, як земля розподілялась між окремими групами селянських хліборобських господарств. По кількості робочого скоту визначався участок землі: так, почварний отримував 48 морг., потрійний—36 морг., паровий—24 морга, поєдинковий—12 морг., і піший—9 морг. Сюди входила вся земля сінокосна, рільнича та инша. Самі селяни так характеризували забез-

[1]) *В. Антонович,* О промышленности Юго-Зап. Края XVIII ст. Зап. юго-зап. рус. Георг. О-ва, т. I сс. 190—191.

[1]) Дело под. губ. Правления за 1800 г. № 712.

печенність землею перед слідчою комісією 1804 р. «одни терпят недостаток, другие пользуются с избытком, сие происходит от того, что между нами по экономическому правилу надлежащим образом земля выделена неравномерно».

Далі для більш яскравого уявлення про стан окремих селянських груп, візьмемо дані 1806 р. й порівняємо їх з даними 1795 р. у відсотках до загальної кількости селянських господарств і землезабезпеченности.

	1795 р. % %		1806 р. % %	
	Число господарств	Належало землі	Число господарств	Належало землі
Піших	59,2	31,2	27,8	12,4
Поєдинкових	4,6	3,2	14,8	8,8
Парових	23,9	33.6	42,6	50,7
Потрійних	3,9	8,1	8,7	15,5
Почварних	8,4	23,9	5,2	12,4

Домінує середня група, як по кількості господарств, так і по забезпеченості землею. Всього господарств цієї групи поєдинкових і парових нараховувалось 57,4%, належало їм землі 59,5% всієї селянської земельної площі. Ясно, що цей зріст йшов за рахунок крайніх груп піших, почварних і потрійних, що обтяжені повинностями (дивись розмір повинностей) значно в більшій мірі, як поєдинкові та парові й через це занепадали. Господарство середньої групи міцніше трималося через те, що господарство його в той час носило менше товаровий характер.

Подивимось тепер, як селянські хліборобські господарства були забезпечені худобою. Повні відомості ми маємо лише що-до забезпечення робочою худобою. Вони такі:

Роки	Коней	Волів	Разом	Пересічно на 1 хлібн. госпд.
1795	7	124	131	1
1796	3	139	142	1
1797	—	143	143	1,1
1798	—	100	110	1,1
1799	1	100	101	1
1800	1	103	104	1,07
1801	5	58	63	0,66
1802	1	88	89	0,92
1803	3	119	122	1,1
1804	1	127	128	1,19
1805	1	137	138	1,17
1806	22	162	184	1,58

Кінь, як робоча худоба, ще мало вживається. Очевидно його вживали для візного промислу. Переважною робочою силою є віл. В цій таблиці нам кидається в очі занадто мала забезпеченість робочою худобою.

Щоб дати повну картину забезпеченості худобою в тому числі й робочою, ми візьмемо дані інвентаря за 1806 рік, які подають нам що-до цього повні відомості.

Всього худоби за інвентарем 1806 р. було 1011 голів. З робочої худоби 184 голови (18 кон.+158 волів). Крім того було 165 корів, всього великої худоби—349 голів. З молодої й дрібної було бичків—45 і овечок—625 шт.

На 1 господарство пересічно припадало:

Робочої худоби . . . . . 1,58 голови
Великої „ . . . . . 3 „
Дрібної „ . . . . . 5,99 „

Ці пересічні цифри кажуть нам за те, що так робочої як і великої худоби було мало. Відношення різних груп господарств за кількістю худоби буде таке:

I. З робочою худобою:

	Без роб. худоби	Зі всяк. дріб. худобою	з 1 гол.	з 2 гол.	з 3 гол.	з 4 гол.	з 5—6 й більш	Разом
	31	3	11	58	4	7	2	116
у %	26,7	2,6	9,5	50	3,4	6,1	1,7	100

II. З великою худобою:

	Загальна кільк. госп.	з 1 гол.	з 2 гол.	з 3 гол.	з 4 гол.	з 5-10 г.	з 11 й більше
	116	11	22	21	25	19	2
у %	100	9,4	19	18,1	21,6	16,4	1,8

Перша таблиця подає нам такі дані: зовсім не забезпечені робочою худобою—26,1%, слабо забезпечених (з 1—2 гол.) і дрібн.—62,1%, середньо забезпечених—9,5% (3—4 гол.) і добре забезпечен.—1,7% (5 і більше гол.). Забезпеченістю робочою худобою домінує група слабо забезпечених. Цікаві дані подає нам друга таблиця про забезпеченість великою худобою. Вона трохи змягшує тяжкий економічний стан селянства. Розподіл господарств за забезпеченістю великою худобою такий: слабо забезпечених—28,8%, середньо забезпечених—40%, добре забезпечен.—18,2%. Домінує середня група забезпеченістю великою худобою.

Нарешті, на закінчення економічного стану селянства розглянемо його розшарованість з 1795 до 1806 р. Для цього візьмемо дані інвентаря 1795 р. й зробимо порівняння з інвентарями наступних років по окремих групах селянських господарств, причому плюс + зазначає збільшення, а минус — зменшення відповідної групи на кількість господарств проти 1795 року.

	Р	о	к	и								
	1795	1796	1797	1798	1799	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806
Халупники	55	—	—	—	— 3	— 1	+22	+ 4	+26	+14	+19	+23
Коморники	16	+14	+ 3	+ 4	+ 4	+ 6	+10	+ 7	+ 7	+ 5	+ 4	+ 8
Піші	77	+ 4	— 9	—14	—20	—34	—20	—35	—26	—28	—26	—47
Поєдинкові . . .	7	+ 1	+ 3	+ 6	+ 8	+ 5	+ 9	+ 6	+ 5	+ 5	+ 7	+14
Парові	29	+ 5	+ 5	— 4	— 9	— 7	—14	+ 1	+ 7	+ 7	+10	+20
Потрійні	7	— 4	— 5	— 7	— 5	— 5	— 6	— 1	— 7	0	— 2	+ 3
Почварні	11	+ 4	+ 4	— 1	— 3	— 3	— 5	— 4	—	— 1	— 2	— 5

Аналізуючи ці дані ми приходимо до висновків, що на протязі 12-х років занепадають потрійні, почварні й піші, перші дві групи з причин фіскальних, зубожіють і переходять в розряд подвійних і поєдинків, а другі, що не мають робочої худоби, як маломощні господарства, не можуть втримати ґрунта,— переходять в розряд халупників, коморників, поповнюючи ряди безґрунтових і лише незначна частина підноситься до поєдинків.

Коморники, починаючи з 1796 до 1800 р. збільшуються, а з 1801 до 1803 р. іде зменшення, далі знов збільшення. Збільшення 1796—1800 р. іде

за рахунок зменшення селян, що посідали ґрунта. Контингент халупників росте за рахунок підупаду ґрунтових селянських господарств.

Дальнішого руху населення й його економічного стану нам не вдалося прослідкувати за відсутністю в нашому розпорядженні даних. Є лише випадкові дані про число дворів і душ населення за 1826 й 1836 р. з 2-х частин м. Ямполя, що належали Матвію Добржанському. За інвентарями 1826 й 1836 р. рух населення можна уявити так:

	1826 р.			1836 р.		
	Дворів	В них душ:		Дворів	В них душ:	
		Чоловік.	Жінок		Чоловік.	Жінок
Селян-кріпаків	113	303	277	111	291	260
Селян в дух. сказк. записан.	2	3	8	—	—	—
Селян вільних	8	21	19	5	—	—
Шляхти й чинови.	78	—	—	59	—	—
Євреїв	132	—	—	146	—	—
Фабрикантів [1])	10	18	21	—	—	—
Був. салдат	55	—	—	70	—	—

В ямпільському маєтку підупали заможніші верстви селянства та ремісництво, як продукційні сили, а натомісць підсилилась єврейська й взагалі торговельно-капіталістична група населення та зросла кількість пролетаризованої селянської людности. Причини цього були економічні, але разом з тим знесилити продукційні сили заможнього селянства й ремісництва входило в політику панської верстви на протязі всієї першої чверти XIX ст. за для власного накопичення та зародження пансько-власницького господарства в формі агрорно- й почасти навіть індустріяльно-промисловій.

[1]) Це будуть ремесники-панчішники. Крепацька політекономія в рубрику фабрикантів записувала і ремесників.

МИХАЙЛО КАРАЧКІВСЬКИЙ.

ОПИС ПОДІЛЛЯ З 1819 РОКУ В. РУДЛИЦЬКОГО.

(До історії Поділля поч. XIX в.).

В рукописному відділі Всенародньої Бібліотеки України переховується група цікавих матеріялів, у свій час вивезена з Поділля, з архіву кол. подільської «губернской чертежной». Є це так звані «топографические и камеральные описания» окремих повітів Поділля. Збереглися описи таких повітів: Ушицького, Брацлавського, Проскурівського, Кам'янецького, Летичівського, Винницького, Литинського, Могилівського, Ольгопільського, Балтського. Кожний з цих описів являє грубу справу від 100 до 300 листів, писаних з обох боків, формату in 4°, не оправлену. Заголовки описів по всіх повітах однакові: «камеральное и топографическое описание Подольской губернии повета...» Деякі описи збереглися погано. Роблено описи за одним зразком, а саме: кожний лист поділено вздовж по шість граф; у першій подається назва населення, досить докладно—духовенство («исповеданія греческого, уніятского...») шляхта («шляхты правной дедичной вечной, шляхты правной доживотной, шляхты служащей, чиншевой...») міщани («еврейского закона, христианского закона...») селяни (з зазначенням часом національности: «русских, волохов, цыган...»); відповідно цим групам населення у дальших чотирьох графах подаються відомості про кількість у них «дворов: каменных, деревянных» та про «обитателей: мужеска пола, женска пола»; в останній, найбільшій графі подано опис самого поселення—географічне положення, топографія місцевости, визначні будівлі і т. п.; коли є в поселенні фільварок, млини, заводи, пасіки—то вони докладно описуються. В описах міст і містечок до цього додаються ще нариси з історії тих поселень. В кінці опису подано загальну характеристику повіту—географічні умови, ґрунти, заняття населення, селянські повинності і т. п. За таким планом описи складено по всіх повітах, варіюючись лише в повноті поданих відомостей. Напр. опис с. Думанова з «Камерального и топографического описания местечкам и деревням уезда Каменецкого»:

Село Думанов помещика Рацибуровского	Дворов		Обитателей		Положение имеет по обе стороны реки Смотрича и безым. прот.; с правой окружена полями. На горе на правом берегу дом старинный деревянный ощекатуренный и на дворе фолварк где живет економ; ворота каменные на коих и онбар. Село разположено по долине и река Смотричь протекая разделяет оную попалам. Строения в оном церко(в) деревянная, праздник в Покрова Богородицы, корчма деревянная же с коей аренды 1460 злот.
	Каменных	Деревянных	Мужеск. пола	Женск. пола	
Шляхты	—	12	43	33	
Подданных	—	76	281	290	

або опис села Дубової з «Камерального и топографического описания Подольской губернии Балтского повета»:

Село Дубовое состоит в казенном ведомстве в нем находится	Дворов		Обитателей	
	Каменных	Деревянных	Мужеск. пола	Женск. пола
Духовных греческого исповедания . .	—	2	4	5
Казенных крестьян:				
Россиян	—	8	8	10
Волохов	—	22	56	71
Шляхты чиншевой .	—	1	2	2
Евреев	—	1	2	2

Положение имеет частью по скосогорью, частью на ровном раздольном месте на правой стороне речки Ягорлика; окружается с одной стороны рекою Ягорликом, за которою принадлежащие к Новороссийской губернии село Дубовое ж, а с протчих с двух сторон Ягорликом... і т. д.

Находится деревянная, такая как и в предидущих селениях построенная, в 788 году обращенная из униятской во имя Архистратига Михаила, церковь в коей иконостас старый, при ней священник ползуется одними только доходами, поля же либо сенокоса церковного при сей церкве не имеется. Корчма деревянная старая жидовская, при ней погреб. Впрочем крестьянские избы росположены так как и в предидущих селениях без дворов и огородов кроме небольших окладанных каменьем для поз. авления хлеба огорож.

Описи міст та містечок мають такий вигляд, як оцей опис містечка Крутих з того ж Балтського повіту:

Местечко Крутые или Крути состоит в казенно(м) ведомстве и распоряжении: в нем находится:	Дворов		Обитателей	
	Каменных	Деревянных	Мужеск. пола	Женск. пола
Духовных греческо(го) исповедания . . .	—	4	16	9
Духовных униятского исповедания . . .	—	1	2	3
Шляхты правной дичной вечной . .	—	2	3	4
Шляхты правной доживотной . . .	—	4	15	11
Шляхты служащей .	—	4	9	5
Шляхты чиншевой .	—	91	81	79
Гусаров вольно живущих, служивших прежде при дворе у князя Любомирско(го)	—	8	17	18
Мещан еврейского закона	—	70	97	122
Венгров	—	1	2	
Казенных поселян:				
Русских	—	37	228	235
Волохов	—	28		
Цыган	—	2		
	—	192		
На предместьи местечка Крутых, состоящем у господина Метельского за 16 000 злотых на три года с 794 года				
Казенных поселян . .	—	13	89	79
посесоров.	—	1	5	4

Положение имеет на отлоговистой возвышенности с косогорью по правой стороне речки, выше сего местечка из родника начинающаяся (назв. Крутянкою). Предместья же сего местечка по обе стороны по скосогорью в верх и в низ сего раздолья... і т. д.

...в нем находится:

казенная большая каменная, продолговато зделанная корчма, называемая по здешнему австериею, в средине ново(й) большой заезжой, продолговатой, гонтою накрытой двор, а по обоим концам оной по две на каждом углу в два етажа горницы, под коими по двум концам два казенные каменные довольной величины погреба.

Ниже сей австерии находится особо питейный погреб, ниже еще немного, казенное большое каменное в один етаж строение в коем по одной стороне находится две для кузнецов горницы, прочее ж пространство занимаемо было кузницею от чего и ныне называется казенная кузница. В самом низу над протекающем здесь вышеупомянутым малым называемым Крутянским ручейком казенной каменной небольшой домик при коем особых никаких строений не имеется і т. д.

Як вже було згадано до описів міст і містечок додаються нариси з історії їх. Так у кінці опису м. Крутих є: «о сем местечке повествуют, что в начале еще сего 17-го (очевидно 17... років) столетія был на сем месте только один степ и по горам очень возвышенным отлоговистым, в иных же, местом и круты(м), были дубовые большие леса кои сие местечко окружают где ныне один степ. Сего же столетия около третьего десятка начала осаждаться по (нерозібрано) Андрея Любомирского небольшая слобода называемая от крутоств некоторых окружающих сие место крутых гор Крутою. Немного после того спустя, собравшись на сем месте мещани еврейского закона начали производить торги, ярмонки и по позволению помещика свое рукоделие, чем приумножение числа помалу составило подобие нынишнему местечко, которое и существовало до воспоследовавшой в 767 году татарщины, в которую так как и за нею последовавшую в 768 году уманскою революциею называемою было и разорено до основания. После чего на сем месте была пустыня, жилища же никакого не было, а оного 772 года начало опять под прежним названием собираться местечко от которого времени прибавляясь мало по малу существует. Привилегии мещанство сего местечка никакой не имеют которая бы была основательною сего местечка, а имеют они только два права от князя Любомирского как дававшие одна в 786 году месяца июня 16, а другая в 794 году июня 29 месяца, которыми запрещается ничего ни в аренду ни в другие подати не прибавлять сверх установленных им для онаго местечка пунктов, которых однакож они не имеют».

На жаль на підставі того матеріялу, що зберігся, не можна встановити ані техніки самого опису, ані мети, з якою його було переведено. Як відомо 1793 р. Поділля увійшло до складу Російської імперії. Отже можливо, що цей опис було переведено для докладнішого ознайомлення з новопридбаними землями. Є проте це цінний матеріял, що малює стан Поділля часів приєднання до Росії, матеріял, що й досі ще жде свого дослідника.

Але певні спроби дати суцільний, економічно-географічний нарис Поділля на підставі цього матеріялу знаходимо ще в XIX в. [1]). Маємо на увазі цікавий рукопис, вишуканий по-між цими камеральними описами. Повна назва рукопису така: «Топографическое и статистическое описание Подольской губерніи, сочиненное 1819 года подольским губернским землемером Викентием Рудлицким». Є це зшиток на 31 лист гарного синьоватого паперу з золотим обрізом формату in 4°. Заповнено всього 14 листів, писаних з обох боків. І от на цих 14 листах подано невеличкий географічно-економічний нарис цілого Поділля тих часів. Нижче ми подаємо цей оригінальний твір цілком. Тут скажемо ще кілька слів про звязок поміж згаданими камеральними описами та цією роботою.

Автор рукопису В. Рудлицький ніде не посилається на ті джерела, якими він користався. Проте заголовок, подібний до заголовків камеральних описів, а також посада автора, яко губерського землеміра, свідчить, що автор про ті описи знав, і можливо вони і дали йому думку написати свою розвідку. Але поза тим деякі місця рукопису свідчать і про певне використання матеріялів камеральних описів. Наведемо для прикладу описи пасіки з камерального опису і з рукопису Рудлицького:

[1]) Не згадуємо тут про відому працю Марчинського „Statystyczne, topograficzne i historiczne opisanie gubernii Podolskiey", що вийшло у Вільні 1820 р. оскільки лише після докладного вивчення наведеного матеріялу можна говорити про його використання в цій роботі.

У камер. опису Балтського повіту читаємо при описі пасіки фільварка с. Мошняг Юзефгродського ключа:

«Каждый улей в сем заводе в хорошие годы может дать три и больше роев или приплодов новых, иногда же сей новый приплод или рой одного и того же лета дает еще от себя рой или приплод, так называемый парой; и так в хорошое ройовое лето от одного лета может получить от одного улья три или четыре молодых приплодов; однакож как таких ройных пчел так и столь хорошего ройного для них лета случается очень редко. Обыкновенно же считается иногда хорошим для пчел лето, когда из одного роя получается в двое молодых против старых. В сем заводе случается что иногда в хорошее так называемое медное лето, как ульи суть весьма малые и соты помещаться иногда не могут, то и выкапывают под некоторыми ульями глубины на поларшина, а ширины равной улью но немного поменше иногда ямки, дабы пчелы могли соты свои распространять в низ ямки и не было б им душно...

У Рудлицького:

...в обильное лето выходят по три и четыре роя из улья от одних сильных пчел, однакож столько плодных мало. Почитается же весьма выгодным летом то, естли получается три части молодых роев противу старых... Когда ж по малости и тесноте ульей в плодоносный год наполнится сотами, то выкапывают под ульями в земле ямы, дабы пчелы могли распространять свои соты, и не было бы им душно і т. д.

Звичайно, автор користався не одними лише камеральними описами. Цілий ряд статистичних відомостей наведених в рукопису не можна було добути з тих описів; їх довелося, очевидно, брати з инших джерел, але з яких саме, автор на жаль не зазначає. В цілому рукопис являє собою цікаву спробу ще з початку XIX в. дати наукову розвідку з економіки Поділля та разом з тим є це матеріял першорядної ваги для історика, що досліджує ті часи тепер. Ось цей рукопис:

Статистическое и топографическое описание Подольской губернии [1]).

О границах, долготе, широте и пространстве Подольской губернии. Подольская губерния ныне граничит к северу с Волынскою и Киевскою губерниями, к востоку с Херсонскою губерниею, к полудню с Бессарабскою Областиею, отделяясь рекою Днестром, а к западу с Австрийскою Галициею—рекою ж Збручем отделяясь. В длину от запада прамою линиею, начав от Австрийского Владения на восток к Херсонской губернии простирается до 304 верст, а в ширину от 97 до 150 верст. Все же пространство сие Подольской губернии и площади своей заключает количество земли, исчисленное порозн: (див. таблицю на стор. 100).

О населении, наречии народа и многолюдстве. Народ, населяющий Подольскую губернию, состоит из древних племен славянских Рунов, Сарматов и Поляк, между коими особо по городам и всем местечкам имеется множество Евреев. при реке ж Днестре в Селениях Побережских много поселилось Волохов и Молдаван, а в городах Каменце, Могилеве, Балте и местечке Рашкове несколько Армян и Греков, находится тоже не малое количество по всем почти поветам так называемых Цыган, происходящих от Сарацинского племени—рассеянных по местечкам и селениям. Дворяне говорят по польски, у простого народа в поветах Балтском, Ольгопольском, Ямпольском, Гайсинском, Брацлавском, Винницком и Литинском произношение речи украинское

[1]) Повний заголовок рукопису написаний на окремому листі такий: Топографическое и статистическое описание Подольской Губернии сочиненное 1819 года Подольским Губернским землемером Викентием Рудлицким.

В поветах.

Поветы	В квадратных саженях	В десятинах		В верстах		В 7-ми верстных милях	
		Десятины	Сажени	Версты	Сажени	Мили	Сажени
Каменецкий	629790531	262412	1731	2519	40531	51	5040531
Проскуровский	581629687	242345	1687	2326	129687	47	5879687
Летичевский	670966874	279569	1274	2683	216874	54	9466874
Ушицкий	483007500	201253	300	1932	7500	39	5257500
Могилевский	460586875	191911	475	1842	86875	37	7336875
Литинский	709664375	295693	1175	2838	164375	57	11414375
Винницкий	627860937	261608	1737	2511	110937	51	3110937
Ямпольский	943292500	393038	1300	3773	42500	77	42500
Брацлавский	661392187	275580	187	2645	142187	53	12142187
Гайсинский	627284375	261368	1175	2509	34375	51	2534375
Ольгопольский	751742187	313225	2187	3006	242187	61	4492187
Балтский	1902445000	792685	1000	7609	195000	155	3695000
А всего	9049663028	3770692	2228	36198	163028	738	9163028

малороссийское, в прочихже поветах смешанное с польским и мазурским. Евреи говорат испорченным немецким языком, а Молдоване молдавским. Есть также несколько деревень российских староверов или Раскольников, поселившихся в здешнем краю во времена бывшего им за вероисповедание притиснения.

Владичиствеющая религия в Подольской губернии есть православная, грекороссийская, но дворянство польского происхождения римско-католического исповедания—весьма малая часть простолюдинов придерживается унии. Евреи же все держатся старого Мойсеевого Закона и раввинских Талмудовых преданий. Многолюдство по поветам, с показанием по городам, местечкам и селениям домов, ниже сего в табели изяснено.

Поветы	Поселения				В них домов			Жительей		
	Города	Местечка	Селения	Деревни	В городах	В местечках	В селах и деревн.	Мужск. пола	Женск. пола	Ребят
Каменецкий	1	13	128	67	885	1832	10513	37449	27275	52464
Проскуровский	1	8	121	63	507	1776	12808	42054	33254	19513
Летичевский	1	6	113	62	338	1140	9869	35364	26601	27740
Ушицкий	2	13	164	29	487	1999	11739	30106	45090	1711
Могилевский	2	6	107	—	1984	1199	10820	30891	35440	35160
Литинский	3	6	129	46	1256	1002	10132	37487	34330	12452
Винницкий	1	8	129	—	799	1849	8973	34354	25958	14182
Ямпольский	2	12	126	20	448	2997	14692	41875	36299	6711
Брацлавский	1	2	110	56	324	2135	12555	38773	29114	23415
Гайсинский	1	11	109	11	404	2486	11544	48027	35970	25953
Ольгопольский	1	3	92	—	195	1465	12902	39614	38575	8519
Балтский	1	15	197	6	718	2609	13303	44917	34207	15974
Итого	17	107	1525	360	8345	22489	139850	460911	403252	234280

О дворанстве. Дворанство в Подольской губернии состоит на таковом же основании и пользуется теми же правами как и во всей Российской Империи. Чиншевая шляхта или по переводу на российский язык оброчные дворяне — происхождение сей шляхты есть действительно пришедшего в нищету дворанства, поселившегося равномерно в помещичих и казенных старостин-

ских имениях на чужой земли, за каковую та шляхта платит чинш или оброк; но паньщины или по российски боярщины, не работает, а отбывает шляхетскую повинность, то-есть употребляется на посылки верхом, и сверх того дает десятину от пчел и овец.

О купцах и мещанах. Купцы и мещане большею частью Евреи живут во множестве по всем городам и местечкам, в руках их вся торговля заграничными товарами. Некоторые из них суть ремесленники, а прочие шинкуют горячими напитками. В хлебопашестве Евреи вовсе не упразняются, и в земледельную работу к християнам не нанимаются. Христианского же закона купцов и мещан немного в городе Каменце Армяне, а в Могилеве Армяне и Греки, в протчих же казенных городах поступили в мещане большею частию из хлебопашцев после присоединения сего края, кои и ныне еще упражняются в земледелии, а некоторые в ремеслах. Есть несколько из других российских городов, кои, поселяясь для промыслов, записались и записываются в здешнее купечество и мещанство. Но во всей губернии купцов-капиталистов мало, потому что торговля едва прияла свое начало, и что знатнейшим торгом, то-есть здешними продуктами занимаются самые помещики.

О крестьянах или подданных. Крестьяне или подданные по селениям упражняются в хлебопашестве и скотоводстве, а многие и в разных ремеслах для своего пропитания, сверх сего обрабатывают господские пашенные обширные ланы своим скотом, тож и сенные пажити собственноручно и на своем содержанию. Обыкновенно определяется помещиками в зимнее время в неделю два дня, а в летние три дня на работу пешему пешую, а имеющему тягло, то есть скот, скотом, как то: поединок одным, паровый двумя, потройный тремя, четверной четырьема, а плуговой шести волами, для паханья земли, либо перевозки, которым крестьянам соответственно их имуществу выделяют помещики пахатную и сенокосную землю к хлебопашеству для их пропитания. Кроме ж рабочих дней определенных отработать еженедельно—летом должны крестьяне работать каждой по 12 дней летних от дома. А для починки греблей и плотин 12 дней в год, по здешнему называемых шарварков. Сверх изясненных рабочих дней дают десятину от пчел десятой пень, а в некоторых местах от приплода овец десятую овцу. В добавок дают по 2 и 3 курицы, по несколько яиц и прядут пенки по два и три мотка—тоже платят деньгами так называемую подорожчину. Равно и от скота, по несколько копеек серебром в год. Состояние крестьян могло бы быть лучшим, если б они были деятельнее и трудолюбивее.

А. По предмету земледелия.

1-е. О пошве земли. Пошва земли в Подольской губернии весьма плодоносна, коей в том немало способствует климат теплый, приятной и здоровой. Кряж земли на равнинах есть тучной чернозем и только в некоторых местах косогористых смешан с серым песком, мелким камнем, глеем, илом и глиною. Под верхним же слоем земли, который толщиною местами до $2^1/_2$ аршин, находится либо плитник, именуемый шифер, либо беловатый известный в некоторых же местах твердый камень, либо желтая и белая глина, способная для кирпича и сосудов.

О горизонтальном положении паралельных слоев земли, течению рек и речек и произведения скал. Горизонтальное положение паралельных слоев земли и найденные в недрах оных окаменелости рыбих костей и морских раковин, ясно доказывают, что сия страна была некогда покрыта морем, весьма вероятно, что большое склонение горизонта от северо-запада к юго-востоку и косвенное оному, под острым углом, меншее склонение от севера к югу, по удалении оного моря дала направление нынешнему течению рек и речек, про-

исходящих из источников вод, которые, протекая соразмерно оным склонениям и обилию их в продолжении может нескольких тысяч лет, вырили себе столь глубокие корита, и произвели перпендикулярные разрезы горизонтальных слоев, претворившиеся со временем в скалы или белые известные или сероватого плытника, именуемого шифер, или твердого камня, на подобие гранита.

2-е. О поверхности земли. Поверхность земли довольно ровна, а хотя местами есть и горы, но оные не очень высоки и состоят в некоторых местах из каменистых утесистых оврагов видимых на косогорах при берегах реки Бога, Днестра и других в них впадающих речек, во множестве Подольскую губернию пересекающих. Общее, главное и весьма приметное склонение горизонта земли есть от северо-запада к юго-востоку, которое разделяется на большое и меньшее. Большее склонение горизонта земли есть от северо-запада к юго-востоку, что заметить можно по течении рек Бога и Днестра. Другое же склонение горизонта гораздо менше есть от севера к югу таковое что земля по обе стороны реки Бога, взяв от устья речек в нее впадающих в вертикальном или наклонном от северо-запада к юго-востоку оной положении представляют пространную равнину, от чего и речки и ручьи по оной протекающие, не имея большого спада, разливаются и теряются между весьма отлогими берегами, и составляют болотистые места, зарастаемые тростником, а самая приметная часть сего склонения земли начинается от вершин речек впадающих в Днестр, которые, по мере спада, протекают весьма быстро между утесистыми скалистыми берегами, так что сие склонение, начинающееся между южными вершинами речек, впадающих в Бог и северными вершинами речек, впадающих в Днестр, составляет не столько гребет гор, как в обширном изображении большой косогор реки Днестра.

3-е. О реках, речках и ручьях. Главнейшие реки в сей губернии есть Бог и Днестр. Первая река Бог берет свое начало в Волынской губернии в смежном с Подольскою губерниею Староконстантиновском повете близ местечек Купеля от куда войдя в Подольскую губернию, близ села Глядок, протекает в дол целой губернии от северо-запада к юго-востоку чрез Проскуровский, Летичевский, Литинский, Винницкий, Брацлавский, Гайсинский между Гайсинским и Ольгопольским и чрез Балтский поветы. Впадающие в Бог речки суть следующие: Плоская, Божок, Волк, Иква, Снивода, Постыл, Згар, Ровец, Ров, Потуха, Краснонегоры, Счтетимская (?), Сальница, Соб, Нетека, Удич, Рохна, Саврань, Синица и Кодима, текущая по границе Подольской с Херсонскою губерниями, а пониже сего места, между селениями Подольской губернии местечка Богополя и Херсонской города Ольвиополя с левой стороны впадает не малая река Синюха, составляющая Херсонскую губернскую границу, с начала с Киевскою, а потом с Подольскою губерниями. Тут вступает уже Бог в Херсонскую губернию. Все сии речки имеют вершины некоторые в Подольской, а другие в Киевской и Волынской губерниях. Река Бог имеет довольно широко течение, но почти по всех местах непокрываемые в обыкновенное ее течение водою каменные пороги, глубиною же она в некоторых местах не более двух футов, а потому самому по ней судоходства и сплавки лесу не было. Сверх того, оная река заграждена множеством мельничих плотин. Вторая река Днестр, вытекающая из Тарнопольской Области, приемлет в себя реку Збруч, имеющую вершину Волынской губернии, Кременецкого повета близ местечка Белозорки и составляющую Подольской губернии с Тарнопольскою областию губернскую границу. От устья Збруча река Днестр начинает отделять Молдавию или Бессарабскую область от Подольской губернии. Течение оной от северо-запада к юго-востоку. Воды сей реки орошают с правой стороны границу Бессарабской области, а с левой границу Подольской губернии, поветов Каменецкого, Ушицкого, Могилевского, Ям-

польского, Ольгопольского и Балтского. Впадающие в Днестр с левой стороны из Подольской губернии речки суть следующие: Жванчик, Смотрич, Мукша, Тарнава, Рогозна, Студеница, Теремка, Ушица, Хрептиевка, Калюсь, Жван, Караець, Лядава, Юрковець, Немия, Дерля, Волковица, Яруга, Мурафа, Русава, Владинка, Рашковка, Соколовка, Строиница, Белоч, Чорна, Рыбница и Ягорлик. Сия последняя речка, мелководна и застроена мельничными плотинами, и взяв свое начало близ города Балты, составляет губернскую границу между Подольскою и Херсонскою губерниями; на правом берегу устья ее и на левой стороне реки Днестра находится местечко Ягорлик, а на Бессарабской стороне противу онаго лежит село Мурица. Тут река Днестр оставляет Подольскую губернию. Днестр имеет множество бродов, которые покрываются, даже в самое жаркое время, не менее $1^1/_2$ сажени. Дерево как и с областей Тарнопольской и Бессарабской, так и с Подольской губернии сплавливается беспрепятственно, и когда не бывает в Молдавии заразы, то плоты сии наиболее пристают в Жванце, Могилеве, Рашкове, Ямполе, а некоторые плывут в Херсонскую губернию, где жители, неимеющие своих лесов, покупают надобное для них дерево и гонт. По реке Днестру хотя бы и могло быть плоскоходными судами, с небольшим грузом плавание—но для сего потребно устроить на впадающих реках для бечевого хода мосты, и исправить в некоторых местах каменные горы. К тому же как прежде сего здешние жители не имели к Черному мору никакой торговли, то и не сделали к тому привычки. Нынешнее судоходство по Днестру производится с 1801-го года быстроенными из елового дерева поромами, обшитыми досками и полубарками к Одессам до Акерманского залива. В реке Днестре есть очень много отмелей и бродов, которые по быстроте оной всякой год переменяются. Касательно же прибавления воды весною в марте, долго ли полноводие продолжается? совершенно сказать не можно, по тому, что в один месяц бывают прибавления раз по пяти и более, так как и упадок ее. В дождливое же время, никакого примечания по беспрерывной перемене воды сделать неудобно, а по случаю прежде бывших плаваний, как в низ, так и в верх по Днестру небольшими и не тяжело нагруженными лодками и поромами, способнейшим временем почитается: первое, по вскрытии и совершенном очищении реки, с половины марта месяца, второе в исходе юния и продолжается удобное такое время месяца по два; берегом же для тягу лошадьми или прежде здешним, а где не позволяло место, молдавским берегом. В самое ж осенное время и далее при закрытии реки льдом, ежели таковое случится, во время наводнения, то с оным и замерзает; должно быть весьма жестокой зиме, чтоб поверхность реки Днестра замерзла, чему причиною великое оной падение, чрез что вода течет с такою быстротою, что не смотря на обилие впадающих в нее речек, она мелководна и часто подвергается переменам, то скорому возвышению, то скорому упадку воды.

4-е. О лесах. В оной губернии местами есть израдные леса, годные весьма малою частию даже и на корабельное строение, а именно в поветах Ушицком, Каменецком, Летичевском, Литинском, Брацлавском, Гайсинском и Ольгопольском, в поветах же Проскуровском, Могилевском, Ямпольском, Винницком, а особливо в Балтском в лесе крайний недостаток, в рассуждении степного их местоположения. Леса все вообще состоят из дубу, грабу, клену, илиму, ясену, березки, явору, буку, вязу, липы, ивы, осики, ольхи, березы, береста, вербы, тополи, дереня, калины, терновника, глогу, орешника, диких яблонь, груш и черешень. В северной же части Литинского повета растет но весьма в малом количестве и сосна. Но все сии леса ежегодно приметно уменшаются по мере употребления оных, и по самой нужде в пахатной земли по числу умножающегося народа. Некоторые помещики разделяют леса на ежегодные лесосеки от 30 до 50 частей, смотра по пространстве и удобности

онаго. Казенные леса в селениях старостинских и купленных в казну у князя Любомирского, состоять в ведомстве лесного штата чиновников. Ведомость лесам по поветам находящимся в следующей табели показана. в коей корабельные дубовые дерева, в малой части между строевыми лесами произрастающие, в графах строевого леса помещены:

В поветах	Леса				
	Мачтовый	Корабельный	Строевой	Дровяный	Итого
	Деся тин				
Каменецком	—	1000	2145	4186	7331
Проскуровском	—	—	3251	5153	8404
Летичевском	—	—	6371	18732	25103
Ушицком	—	100	5224	10081	15405
Могилевском	—	—	2357	3427	5784
Литинском	—	—	5946	19141	25087
Винницком	—	—	4515	11381	15896
Ямпольском	—	—	6716	13801	20517
Брацлавском	—	—	12814½	22026	34840½
Гайсинском	—	—	11307	24812	39119
Ольгопольском	—	—	15233	31568	46801
Балтском	—	—	6086	16379	22465
А всего	—	1100	81965½	180687	263752

5-е(а). О сенокосах. Сенокосов в Подольской губернии довольно находится в поветах Проскуровском, Летичевском, Литинском, Винницком, Гайсинском, Ольгопольском и Балтинском, по причине первых 5-ти равного и низменнего их положения, а последних двух степного. Большая ж часть лугового, меншая степного сена. В поветах же Каменецком, Ушицком, Могилевском, Ямпольском и Брацлавском, за гористым и каменистым по большей части положением, хотя и находятся степные и дубровные сенокосы, однакоже не в таком изобильном количестве. Скашиваемого и собираемого по поветам сена, собранное сведение, в нижеследующей табели показано:

В поветах	Луга	
	Сколько под оными земли	Сколько собирается сена
	Десятины	Пуды
Каменецком	4202	51696
Проскуровском	18750	444937
Летичевском	28840	493652
Ушицком	9684	56663
Могилевском	3140	37278
Литинском	14738	445525
Винницком	14730	730344
Ямпольском	33128	514594
Брацлавском	30023	671999
Гайсинском	31385	500565
Ольгопольском	15228	995600
Балтском	76611	1059071
А всего	280459	6001921

(b). О пастбищах. Пастьбищ, достойных замечания в сей губернии, не имеется. Для домашнего ж хозяйственного скота помещики свои пахотные земли при экономических размерах разделяют на три или четыре смены, из коих ежегодно одну оставляют, летом на пастбище, одну ж пашут в юлие месяце, в первой раз, а второй в конце сентября. и засевают озимым хлебом. На будущее ж лето вторую змену, и так далее зменяют. По над рекою Днестром и

в близь оной текущими речками по косогорам и оврагам к паханию неспособным, хотя и есть пастбища, но оные не так выгодны, для корму рогатого скота, как более для овец и коз. В поветах же Ольгопольском, Балтском, Ямпольском, а в малой части и Проскуровском по причине малого населения оных противу пространства земли и степного положения, излишняя от посеву земля употребляется на вскормление закупаемого промышленниками в хурты рогатого скота, по вскормлению онаго для продажи за границу, а овец и коз на варение салганов.

6-е (a). О пашенных землях. Пахатные земли довольно плодоносные. Хлебопашество есть главный промысел жителей Подольской губернии. Пашут плугами на двух колесах с одним железным сошником, называемым лемеш; к нему приставляется острое железо, называемое чересло, которое прорезывает перпендикулярно землю, и горизонтально подрезанную лемешом выворачивает ее из борозды. В сии плуга запрягают в три пары волов или лошадей, определяется к ним два человека, один с них управляет плугом, а второй скотом. На озимой хлеб пашут в два раза. Первой в конце юния, а второй в конце августа или в сентябре месяце и по выпаханию сеють семена ржи и пшеницы, для ярового же хлеба, по обсеве озимого, пашут в октябре месяце, и доколь земля не замерзнет, а весною, сколь скоро очистятся поля от снега и земля расстает, что бывает в марте месяце, выпаханную осенью землю в другой раз переоривают оную ралом, или прямо на выпаханной осенью сеют яровую рож и пшеницу, овес, ячмень, чечевичу, горох,—а в половине апреля—фасоль, молдавскую кокорузу, конопли в мае просо и лен, но весьма в малом количестве, единственно для домашного обихода в юне ж месяце сеют гречигу. Пахатную землю в некоторых местах, и почти только на помещичих ланах удобряют навозом. Хлебопашество в Подольской губернии весьма выгодно, из коего не только знатное число разного хлеба вывозится за границу, варится много пива, и высаживается довольно горячего вина, излишество коего, равномерно отвозится за границу, но еще помещики, на случай недорода, по гумнам и в скирдах оставляют для себя всегда большое количество. Собранная же ведомость по поветам о посеве и урожаях разных родов хлеба на обороте сего порознь во всяком повете показана (див. таблицю на стор. 106—107).

(b). О табаке. Табак в здешней губернии в величайшем уптреблении. Дворанство, купечество, мещанство и поселяне все вообще исключая старообрядцов или так называемых здесь пилипонов, курят его, а некоторые нюхают. В достаточнейших домах курят турецкой табак, привозимой с за границы из Турции. Протчии же жители из домашного произрастания, с коего и нюхательной табак делают своеручно. Посев табаку не может быть изображен в мере, по притчине мелких семен, и в малом количесте к посеву потребных, который сеют в парниках, по выростанию его до 4-х листков рассажают его из парников в хорошо приготовленную унавоженную землю, расстоянием один от другого в пол аршина, как уже примет ся, землю между стеблами поворачивают, дабы не обрастал какою-либо травою; когда начинает цвесть, то посторонные отприски от стебла и верх зривають. Когда ж листы начинают желтеть в сентябре месяце, то таковые листы обламливают и собравши оные, кладут в покритом месте на соломе, а с верха сии листа накрывают ячменною соломою и скоро только согреется, и листья не много потолстеют, то нанизывают его на бичевки или шнурки и сушат под шопами и кришами. Как уже высохнет, то складывают его в папужы, из каковых папуж, составляя сотни, между четыре прутики укладают крепко сотню, стягнувши, который уже к курению употребляется. Такового табаку две породы находится. Первой называемый гладкий Виргинский и Амерфортский, который не так крепкий и приятного в кусу, второй именуемый Бакон в употреблении у про-

В поветах	Посеев четвертей								
	Ржи	Пшеницы	Ячменя	Овса	Гречихи	Проса	Кукурузы	Льну	Пеньки
Каменецком	10028	4975	10112	8454	8419	818	358½	248	685½
Проскуревском	20672	7300	15701	16849	8116	867	90¾	97¾	840¼
Летичевском	15902	6277½	10975½	11299	11372	743½	3½	61	1293½
Ушицком	25495	9934	13183	12505	2714	1000	333	42	536
Могилевском	6667½	10213½	5989½	11505	4824	370	15	¾	234½
Литинском	17862	7962	11046	13632	10612	713	86	229	1824
Винницком	14467	7261	8673	13307	8624	1246	27	278	1045
Ямпольском	17114½	11701	10291	12722½	4857	1480	458½	104	607
Брацлавском	18742	6822	8072	10557	6199	2841	—	213¾	1095
Гайсинском	21676	12216	9400	14737	6936	2874	—	27	3655
Ольгопольском	11888	9526	5553	6510	5950	1898	621	238½	1045
Балтском	13023	13576	8719	10285	1155	998	642	466¼	489½
Итого	193537	107734	117715	142362	79778	15848½	2635¼	2006½	13350½

У р о ж а й								
е р т е й								
Ржи	Пшеницы	Ячменя	Овса	Гречихи	Проса	Кукурузы	Льну пуд.	Пеньки пудов
35640	11919½	16116¾	25299¼	19129½	1304	1451½	495	2030½
65694	26805	43936	56064	25916	2138	317	198½	1944½
67706	24229½	29288	35102	27489	2683	36	404	5168
41805	25464	32672	30408	7590	3131	1080	512	5273
25225	27058	16742	25781	10758½	3420	84	5	2539
50000	17201	27616	31266	22685	2084	156	716	3340
53356	26783	22376	44724	18756	4738	55	742	4418
63656	28575	33423	37735	11812½	7015½	1989½	238	1250
71279	34966	21775	31717	17273	8372	—	3593	21067
100683	46667	29983	56827	38103	43951	—	329	9020
44258	40975	14345	19934	12433	7966	2081	857	8132
29401	34009	21368	25936	2190	1931	1351	910	948
648703	344652	309648¾	420793½	214135½	94736	9501	8999½	65130½

стого народа, крепкий, отвратительного вкусу и запаху. Из собранных ведомостей с поветов, в прошлом 1814-м году собрано табаку во всей Подольской губернии до . . . . . пудов [1]).

(с). О произрастениях от земледелия. Огородные растения,овощи и цветы родятся с довольным изобилием. Сеют и садят в поле на баштанах огурцы, тыквы, дыни, арбузы, из огородных растений свеклу, капусту, лук, чеснок, картофель, морковь, петрушку, пастарнак, редку, репу, брукву, галярепу, каляфиоры, селеры, ярмут, поры, горох, фасоль, бобы, мак. Из пахущих злаков и цветов исоп, васильки, кануфор, зорю, шолфей, аглинскую и ординарную мяту, жеруху, чернушку, клин или аныш, патлизан, крокос, горчицу, гвоздички, нарцызы, тулипаны, лилеи, левкои, гиацинты, розету, розмарины, фиалки, туберозы, ясмины и розы. В полях же самы собою без посадки и посева везде произрастают шпараги в довольном количестве.

7-е (а). О скотоводстве. Скот дворовой крупен и росту вышесреднего, как то: лошади, волы, коровы, овцы, козы и свини, малою частию ослы и лошаки, а из птиц куры, гуси, утки, голуби, индейки и цесарки, довольное количество выкармливается помещиками, шляхтою чиншовою и крестьянами разного скота от домашнего приплода, особливо Молдаванами в Ямпольском, Ольгопольском и Балтском поветах овец, из коего излишек продают на торгах или по селах промышленникам для згону за границу в Австрию, Пруссию и Варшавское княжество. Волов и свиней ежегодно выходит из губернии несколько десятков тысяч. Крестьяне редкие держат лошадей для езды, а более пекутся о рогатом скоте и овцах, по елику обыкновение из древле здешних крестьян в полевые работы около хлебопашества, в переезды и для возки тягостей употребляют всегда волов. Скот ходит в поле с половины марта по декабрь месяц, а в теплые зимы и далее, однакоже в холодные зимы в степных поветах по неимению леса следовательно для скота конюшен и огорожы, много оного гибнет от стужи, а особливо овец и свиней. За всем сим скотоводство выгодно, ибо пошва земли большею частию тучный чернозем, плодоносный и обилующий лучшими пожитьями из сочных трав и злаков способных к прокармливанию изнеженных природою тварей, чему доказательством разведение некоторыми помещиками испанских овец с довольным успехом. Мясо от выкармливаемого убиваемого скота солится в домах для пропитания только, а сало свинное и зрезанное кусками солят в требушине и часто в городах и

Поветы	Скота				
	Лошадей		Рогатого		
	Упряжных	Жеребят	Быков	Коров	Овец
Каменецкий . . .	6275	888	13252	15594	20139
Проскуровский . . .	10505	1787	5408	9256	22266
Ушицкий	3427	926	9250	5530	22297
Летичевский	4522	784	9304	9316	19247
Могилевский	2590	624	12094	8073	29453
Литинский	5784	1353	12103	9820	22233
Ямпольский	4244	1189	11491	10596	28868
Винницкий	2712	580	6911	5536	13763
Ольгопольский . . .	2214	1128	11238	9936	25048
Брацлавский	2293	469	7178	6173	18557
Гайсинский	2983	586	15305	10469	30857
Балтский	2944	2346	13515	18176	28591
Итого	50492	12660	127049	118475	281319

[1]) Кількість пудів зібраного тютюну в рукопису не проставлена. *М. К.*

местечках продается промышленникам, а равно говьяжье и овече для доставления к портам или за границу. А сколько оного скота, как то лошадей, жеребят, волов, коров и овец находится по поветам, с собранных в 1812-м году сведений в следующей на обороте сего листа табели явствует.

(b). О садоводстве. Деревья в садах растут яблони, груши, дули, бергамоты, вишни, черешни, сливы, крижовник, малина, барбарис и смородина в городах же Могилеве, Ямполе и в местечках Чечельнике, Яруге, Цекиновке, Рашкове и в окрестных селениях разведено в садах знатное количество венгерских, но более волоских виноградных лоз, греческих орехов, персик и морвовых или шелковичных деревьев коих листьями в Могилеве Греки и Армяне кормят шелковичных червей. Из винограда разведенного в прошлом 1814-м году выгнетено до 1000 и более ведер подобнаго волоскому белого вина, которое там на месте и расходится.

(c). О рыболовстве. В описанных реках по Подольской губернии во изобилии находятся рыбы, в кусом довольно приятные, из коих в Днестре суть следующие: осетры, чечуги или стерляди, севурги, сомы, вырезубы, коропы, налимы, марена, салакуша, хваты и раки, малою частию щуки. В Боге нет осетров, севрюг и стерлядей, а в протчих малых речках и на оных загражденных плотинами прудах ловлятся коропы, щуки, окуни, лины, лещи, плотва, караси, вюны, ерши и раки. В некоторых же речках водятся форели, называемые по здешнему истронги. По реке Боге и другим, где устроены мельницы и плотины в прудах не ловят рыб два года, а в третьей осеню делают спуск воды из пруда и тогда в друг выловливают всю рыбу, оставляя для росплоду несколько из всякого рода больших и самую мелкую. Пойманную же рыбу продают откупщикам оптом, а иногда и сами помещики посылают в города и местечки людей с рыбою для продажи на торге. Из сей губернии в другие вывозу рыбы не бывают, а вся раскупается здешними обывателями, а более всего Евреями.

(d). О зверах, птицах и охоте. В здешних лесах и по полях находится довольно зверей и диких птиц, в числе первых: волки, зайцы, лисицы, тхоры, борсуки, выдры, куницы, белки, суслики, хомяки и кроты, весьма малою частью серны или дикие козы. Из птиц: орлы, ястребы, филины, аисты, дрофы, тетеревы, дикие гуси, утки, кулики, чапли, журавли, рыболовы, бугаи, пиголицы, деркачи, соломки, коропатки, стрепеты, разных родов бекасы, каменки, дикие голубы, скворцы, дрозды, соловьи, перепелы, жаворонки, снигиры, чижи, костогризы, звоньцы, щегли, синицы, маколонгвы, подорожники, овсянки, ласточки, зяблицы, удоды, кукушки, сороки, дятлы, вороны, галки, воробьи, желтобрушки и летушия мыши или нетоперы. Изясненные животные суть предметом удовольствия доставляемого здешнему дворанству занятьем охотничею ловлею на звери ружейною с гончими борзыми собаками, а в обширнейших лесах с употреблением тенетов. Пернатые же одних, как дикие гуси, утки, дрофы, дикие голубы и т. п., подходя застреливают, других как куропатки, перепелы, бекасы, тетеревы, с помощию уложенных собак, называемых легавыми, накривают более сетками, по здешнему званными розяздами.

(e). О пчеловодстве. Пчеловодство в Подольской губернии весьма выгодно наипаче в обильное и тихое лето, и тем более занимает жителей, что сама природа теплотою воздуха доставляет им способные к тому плодовитые сады, и приятные рощи, окруженные со всех сторон величайшим обильем всякого хлеба, сочных злаков, трав и цветов. Обыкновенно употребляются здесь не большие однодонные ульи вышиною $1^1/_4$ аршина, а шириною в $^1/_2$ аршина, и несколько шире, выдолбленные из дерева. В обильное лето выходят по три и четыре роя из улья от одних сильных пчел, однакож столько плодных мало. Почитается же весьма выгодным летом то, естли получается три

части молодых роев противу старых. Осенью хозяева истребляют третью часть, так старых ослабевших, как и молодых слабых, а оставляют на плод из них самые сильные пчелы. Меду и с воском получается из одного улья от 15 до 30 фунтов. Когда ж по малости и тесноте ульей в плодоносный год наполнится сотами, то выкапывают под ульями в земли ямы, дабы пчелы могли распространить свои соты, и не было бы им душно. Ульи сии на зиму в последних числах сентября ставятся в нарочно зделанные темники, а весною примечая по теплоте выставляются из темников, и кормятся несколько раз медом, пока могут сами уже в тихие дни из растений пищу себе носить. В таковом пчельнике или пасеке бывает от 50-ти до 100-а ульев и таковых пасек по несколько у достаточных помещиков имеется. Некоторие ж крестьяне и чиншовая шляхта от 10-ти до 50-ти и более ульев имеют, от которых осенью помещикам дают десятину, или от всякого десятка десятой ульей с пчелами. Мед и воск остальный от домашних расходов покупают промышленники и оной вывозят австрийского владения в город Броды.

В. По предмету мануфактур.

1-е. Высаживание горячего вина почты по всем местечкам, селениям и деревням Подольской губернии находятся кроме менших имеющих по 1-му и 2-а котла, считается достопримечательнейших винокурен 541, в них котлов 1931, на коих делают из ржи, ячменю, гречихи, а в некоторых местах из проса знатное количество горячего вина, которого высаживается по поветам в год до 480.000 ведер, а которое употребляют в части на сытинки по местечкам и селениям. а часть оного продают промышленникам и оное отправляют в Бессарабию, Молдавию и княжество Варшавское.

Пива же ординарного варят из ячменю до 53.000-х бочок. 32-х гарцовых, которое по городам и местечкам на сытинки употребляют.

2-е. Рудокоп и соляных источников не имеется, а вместо того во множестве находяться разного рода каменные горы, которых утесы состоят или из слоев сероватого плытника, именуемого шифер, или из слоев твердого камня, ломаемого на подобие кубов продолговатых, удобных на обделевание колон и других архитектурных строений, так же жерновов для мучных мельниц, или из мелового или из слоев известкового беловатого камня. На берегу реки Днестра при городе Ямполе, селе Флеменде, городе Цекиновке и других селениях утесы или скалы состоят из больших слоев простого или прозрачного алебастра, который жители без уважения употребляют при всяких случаях вместо извести, сверх оного в Каменецком повете над рекою Збручем, около сел Чернокозинец и Заваля имеется алябастр или гипс белого прозрачного цвета, каковой подходит под лучший итальянский мрамор, которого во множестве вывозят в Подольскую, Волынскую и Киевскую губернии на архитектурные штукатерии.

3-е. О ремеслах, рукоделиях и других промышленностях жительей—мещанские упражнения суть в следующих ремеслах и рукодельях: портные, сапожники, кузнецы, слюсары, серебренных и золотых дел магистеры, котельники, мясники, стекольщики, скорняки, овчинники, рещики, гончары, печники, кожевники, седельники, столяры, колесники, бондары, пильщики, часовые магистера, ткачи, хлебники и маслодойники. Все сии ремесла и рукоделья находяться в довольном совершенстве, но некоторых ремесленников малое количество, и в губернском городе, а в уездных и вовсе нет. Многие поселяне сверх хлебопашества упражняются в рукоделиях, ткут холст, серомяжное толстое сукно, вычинивают овчины, выделывают кожы воловые и лошадиные, из овчины шьют шубы, а из кож крестьянскую обувь и лошадиную упраж, делают также деревянную и глиняную посуду и повозки, ло-

мают каменные горы на каменные стены к строениям, выжигают известь, делают кирпич, и нанимаются под извоз разных тяжестей, а особливо в города Одессу и Броды, а живущие при реке Днестре Молдоване ткут израдные из крашенной овечей шерсти разноцветные ковры, поясы и валяют войлоки.

4-е. Суконные фаврики находятся по поветам Подольской губернии в разных местах, как-то в местечках Ярмолинцах, Николаеве, Деражне, Меижиборже, Байбузовке, городе Ямполе, селении Молчанах, в местечках Лучинце, Минковицах, в городе Виннице и селении Седлищах, местечке Ладижине, на которых выделывают разных цветов, ординарные сукна и баи в небольшом количестве, из ординарной овечей шерсти, которые продают на месте соседственным жителям, а иногда торгующим по местечкам Евреям от пяти даже до десяти ассигнацийных рублей аршин, ординарное сукно некогда при наборе рекрут покупают на мондировку оных.

5-е. Чулочная фабрика из овчиной шерсти в городе Ямполе тамошнего владельца, в которой выделывают до 600 пар ординарных чулок.

6-е. Шляпных фабрик пять в городах Каменце, Ямполе, в местечках Вонковцах, Менжиборже и Черном Острове. Материал на шляпы употребляют на лучший сорт пух из заячих шкур, а на ординарной овчую шерсть, которые выделывают в весьма малом количестве и продают только в окружностях жителям.

7-е. Сафиянных заводов в городе Могилеве три тамошных мещан, в которых выделывается козловых и овечих кож сафиянных, черных до 1000, зеленого цвету до 1500, красных до тысячи и желтых до 1200; всего около 4700, которые продают—черные и зеленые по 5-ти, красные по 6-ти, а желтые по 4-ре рубли ассигнацийных.

8-е. Кожаные заводы во всех поветах и почты во всяком местечке, помещичие и партикулярных лиц находятся, в которых выделывают в некоторых юхтовые, а в других ординарные на упраж и обувь простого народа воловые и лошадиные кожы.

9-е. Потаженные заводы в местечке Черном Острове Проскуровского повета, Летичевского в Голенищеве и Калиновке, селениях Литинского в селе Рашковцах, Гайсинского в селе Михайловке—которого вываривают из деревянного и соломенного пепла до 5700 пудов, который покупают промышленники для отправления за границу.

10-е. Стекляных заводов простой работы белого и зеленого цвету Летичевского повета в селениях Войтовцах и Буцневцах и Ушицкого в селении Жванчику, с которых доходу помещики получают до 4000-х (рублей ассиг.). Все сии стекла как то битылки, шклянки, штаканы, тафли и протчие употребляются единственно внутри губернии покупаемые для подробной продажи, Евреями и другими промышленниками.

Подольский губернский землемер Рудлицкий.

ОКСАНА СТЕПАНИШИНА.

СТОРІНКА З ІСТОРІЇ 1861 РОКУ В ШЕВЧЕНКІВСЬКИХ СЕЛАХ.

В Центральному Історичному Архіві імени Антоновича (фонд київського, подільського і волинського військового ген.-губ.) переховуються справи викупної операції 1860—70 рр. сіл Кирилівки і Моринець на Звенигородщині—місць, де народився і провів дитячі роки Тарас Григорович Шевченко.

В 1860 роках Кирилівка належала поміщикові Валерію Фліорковському, Моринці—графові Володиславу Браницькому. Але це були нові власники. За попередніх є певні відомості лише що-до XIX століття—за XVIII ст. зустрічаються досить побіжні вказівки. Так, у викупних справах зазначено: два брати Демченки, селяни кирилівські заявили мировому з'їздові у 1865 році, що їх прадід Іванченко придбав у князя Любомирського шматок землі, ставок і збудував млина. Демченки мали на це документа за підписом і печаткою князя. На жаль мировий з'їзд за давністю літ детально цієї справи не розглядав. Отже, з цього не можна встановити, коли саме і які села належали тут Любомирським, що разом з Потоцькими організовували свої господарства на Правобережжі ще в XVII столітті. *О. Коніський* в статті «Дитинний вік Т. Г. Шевченка» [1]) зазначає, що на початку XVIII ст. Кирилівка і Моринці входили у Вільшанський ключ величезних маєтків хорунжини коронної княгині Яблоновської. В приватному архіві графів Браницьких мені пощастило знайти інвентар с. Кирилівки за 90-ті рр. XVIII ст. Що тут іде мова за село Шевченка, видно з запису на першій сторінці інвентаря: »селение Кириловка заседлася над речкою Олшаною. Церковь в том селении под названием святого апостола Иоана Богослова» Можна припустити, що с. Кирилівка в 1790 рр. належало Ксаверію Браницькому, великому гетьманові коронному. Останній польський король щедро роздавав панам великі простори—так утворились маєтки Браницьких, Понятовських, Ржевуських, представників пануючої класи Правобережжя, що історично стали тут посідачами великих латифундій.

Ксаверій Браницький одержав від короля в 1774 р. староство Білоцерківське. Учасник Торговецької конференції, він впливав в інтересах російського уряду, а після розділу Польщі склав своє гетманування і оселився в Білій Церкві. Ще в 1781 році він одружився з Олександрою Василівною Енгельгардт—небогою Потьомкіна і фрейліною Катерини II. Енгельгардти відомі, як мілкопомісні дворяни зі Смоленщини. Брат О. В. Браницької міг одержати села Кирилівку і Моринці після розділу Польщі, маючи протекцію в особах всесильного дядька і впливової сестри при дворі. Отже десь на початку XIX ст. Моринці і Кирилівка належали вже Енгельгардтові—представникові військової російської буржуазії, що відтоді конкурувала з польськими панами, опираючись на уряд і збагачуючись конфіскатами. Була ще якась судова справа між Браницькими і Енгельгардтами (початку немає). Може в наслідок її і опинились ці села у володінні Енгельгардта.

[1]) Записки Наукового Тов-ва ім. Шевченка т. I.

Згодом, після смерти Павла Васильовича Енгельгардта маєток кирилівський в 1852 році було поділено між удовою Софією Енгельгардт і синами Василем, Миколою і Петром, причому Микола Павлович одержав Кирилівку, а Василь Павлович Моринці. Але вже в червні 1855 року село Кирилівку з хуторами купив поміщик штаб-ротмістр «в отставке» Валерій Еразмович Фліорковський по «купчей крепости київської палати гражданского суда». Йому належало ще село Жаботин на Черкащині. Десь в 70 рр. землі Фліорковського купив князь Воронцов, бо в 71 році остаточне розмежування селянських земель провадив його уповноважений. В 1903 році мировий посередник нарізував землю трьом селянам Решетилам із володінь тайного советника Миколи Артемовича Терещенка. Очевидно, до Терещенка перейшли рештки колишньої землі Енгельгардтів.

Село Моринці купив 22 вересня 1853 року граф камер-юнкер двора Володислав Володиславович Браницький—найстарший з трьох братів Браницьких—власників 228-х сіл на Київщині в колишніх повітах Васильківському, Таращанському, Канівському, Звенигородському, Черкаському і Радомишельському. На Звенигородщині Браницьким належало 28 сіл (12,2% всіх володінь). В 1903—1908 рр. селяни моринські обмінювали садки у спадкоємців графа В. В. Браницького—його дружини і дочок—княгині Марії Радзивил і Софії Строцці.

З інвентарного випису 1847 року видно, що весь кирилівський маєток складався з 8 сіл і 2-х хуторів: села—Кирилівка, Моринці, Майданівка, Верещаки, Будища, Сегединці, Журавка, Пединівка і хутори села Кирилівки—Кумпанів і Боровиків. В 60-тих рр. утворилось біля Кирилівки ще 3 хутори—Демків, Івасів і Калеників. С. Моринці тоді належало до вільшанського маєтку, Моринецького ключа, куди входили ще Майданівка і Верещаки.

За людність в цих селах Коницький у вищезазначеній праці пише, що в Моринцях в 1730 році було 50 дворів, в Кирилівці в 1741 р.—130 хат з 900 душами, але невідомо, звідки взято ці числа. В інвентарі с. Кирилівки за 1790-ті рр. записано 288 дворів (1951 душа чоловіків і жінок), що так розподіляються за розрядами:

Двори у % %			
Тяглі	Піші	Сусіди	Без означ.
54,8	27,43	7,6	10,06

Отже, кількість дворів, порівнюючи з уставною грамотою 1865 р. (таблиця № 1) за якихось років 70 збільшилась в $1^1/_2$ рази, в $2^1/_2$ рази зменшилось тяглих, але у 4 рази збільшилось піших. Група, що не мала свого господарства, залишилась майже без зміни.

Вражає сила жінок-удовиць: серед піших—13,9%, серед тяглих—11,4% і серед инших—33,3%. Після останньої ревізії в Кирилівці зменшилось населення на 5 душ, а в Моринцях збільшилось на 6—здається оселились відпускні салдати.

З цього ж інвентаря видно, що кількість волів у тяглих була така:

По скільки волів	Двори у %
1	15, 8
2	43, 6
3	10, 7
4	25, 3
6	2.53

Між тяглими 22,78% мали пасіки, здебільшого невеликі (найбільша 116 пнів); серед піших пасіки були у 2,5%. 11,3% тяглих і 1,2% піших мали ставки.

Чиншу тяглі платили рублями старими срібними по $2^1/_2$ від вола, осипу давали від вола—житнього борошна—1 корець, ячменю і вівса по 16 гарців, дров по 2 фури, по 5 пудів сіна, по 1 колоді; косового відбували 1 день (тяглі і піші). Піші чиншу платили по 2 рублі—відбували 1 день косовий, 12 піших. Ще давали прибуток стави і пасіки (таблиця № V). Крім селян, було в Кирилівці три шляхтичі піших, що платили чиншу по три рублі, крамар давав $5^1/_4$ рубля, а піп 5 колод. Коло 31% складав прибуток від корчмової оренди.

Такіж повинності і данини бачимо в ті часи і в инших селах гр. Браницьких; наприклад, в Городиському ключі на Черкащині.

За законом 19 лютого 1861 року власник насамперед мав скласти уставну грамоту з участю селян. Кирилівські селяни з великим недовір'ям поставились до цього першого акту їх визволення.

Багато спричинилась тут відсутність самого Фліорковського. У «верующем письме» 1862 року Валерія Фліорковського до своєї дружини Цецілії Федорівни зазначено, що через виїзд «на неопределенное время» він залишає все своє рухоме й нерухоме майно в с.с. Кирилівці і Жаботині в її «полное без отчетное» розпорядження. Отже всі викупні операції в с. Кирилівці в 60-ті рр. провадила Цецілія Фліорковська через свого уповноваженого. Уповноважений передаючи уставну грамоту 62-го року мировому посереднику, зазначив, що селяни рішуче відмовились взяти участь в її складанні і в розвязанні будьяких справ. Мировий посередник, розглянувши уст. грамоту, викинув з неї додаткові статті (що йшли в супереч Положенню 19 лютого 1861 року) і, приїхавши 23 червня в с. Кирилівку, скликав сход, уповноважених від селян, пана, начальника повітової поліції й 3-х свідків з Вільшаної, щоб в їх присутності остаточно перевірити уставну грамоту. Уповноваженим від селян він «внушил», що вони на все мають відповідати «по чистой совести», нічого не додаючи і не ховаючись. Селяни заявили, що в уставну грамоту неправильно записані садиби у 35-х хазяїв (між ними Трохим Шевченко, Микола Шевченко й Тетяна Шевченко). А селянин Василь Олійник подав скаргу на економію, що забрала з його города деревляну огорожу. Крім цього, уповноважені селяни рішуче заявили—вони на уст. грамоту своєї згоди не давали, бо власник Фліорковський, перебуваючи раніше в маєткові, обіцяв зробити їм де-які вигідні для них уступки. Через те, що землеміра не було, мировий посередник узяв з уповноваженого Дунаєвського підписку, що той після перемірки виправить неправильности в садибах, а селянам дозволив просити повірки і виміру всього наділу протягом 6-ьох років, бо немає окремого інвентаря на с. Кирилівку. Підписати цього протокола уповноважені селяни знов рішуче відмовились; не підписали його й сторонні свідки селяни, бо, як пише мировий посередник, кирилівські селяни їм це заборонили. Але не дивлячись на такий опір, мировий посередник вважав уст. грамоту остаточно перевіреною і передав її на розгляд мировому звенигородському з'їздові. Останній викликав в «Присутствие» з'їзду уповноважених, щоб вони все ж цей акт підписали за «вразумлением и убеждением» членів з'їзду. Але селяни знов рішуче відмовились від підпису, а один з них Яків Гайдамака навіть навмисне не з'явився. Мировий з'їзд за це зробив напис на уст. грамоті, а уповноважених покарав штрафом по 5 карб. сріблом; Гайдамаку, крім того, ще заарештовано на 3 дні «как оказавшего ослушность».

В с. Моринцях громада поставилась до складання уст. грамоти досить пасивно і уповноважені без особливих заперечень підписали протоколи.

Досить цікаві в цих уст. грамотах 1862 року додаткові статті, що їх скасував мировий посередник; вони вносились за ініціятивою панів і відбивали

взаємовідносини доінвентарних часів. Так в § 27 уст. грамоти с. Кирилівки зазначено, що через це село йде транзитний і військовий шлях з м.м. Звенигорода, Вільшаної і Лисянки—отже, селяни мусять доглядати за мостами і греблями, а пан даватиме дерево, щоб рух ніколи не припинявся. В § 30-му підкреслюється заборона улаштувати шинки, заводи тощо, щоб не постраждали часом панські прибутки. В § 31 подається селянам суворий наказ давати панові негайну допомогу в разі раптового громадського лиха, або коли його майну загрожуватиме всяке «насильственное действие». Далі, в § 33 обачно згадується, що в с. Кирилівці ніколи не було спадкового користування орною землею, а її завжди роздавала місцева економія під посіви за інвентарними правилами; лісу нікому не давалося. В уст. грамоті села Мошнець є лише одна додаткова стаття—«по весьма ограниченному количеству леса» селянам палива не відпускалось. Обидва села за уст. грамотою 1862 р. зараховано до 1-ї місцевости; земельні наділи досить малі—піший 3 дес., тяглий 4 дес. За 1 дес. орного поля селяни мусіли платити по 3 руб. 30 коп., або відробляти 20 день; отже за піший наділ в 3 дес. одробляли 60 день (літом 10 тижнів по 2 дні і 16 тижнів по 1 дню, а зимою 24 тижні по 1 дню).

Ще є в уст. грамоті 1862 р. с. Кирилівки цікава відомість за родичів Тараса Григоровича Шевченка: в 1860 році Фліорковський відпустив на волю 11 душ селян чоловіків і між ними Микиту Григоровича Шевченка, Осипа Григоровича Шевченка і Лаврентія Федоровича Бойка. Це брати Тараса Григоровича і чоловік його сестри Ярини.

Далі, польське повстання 1863 року, загроза нових соціяльних зворушень примусили уряд поставитись уважніш до переведення реформи. І ось замість вводити в життя ці уставні грамоти 1862 року, бачимо їх нову детальну перевірку в 1865 році мировими посередниками і мировими з'їздами in corpore на місцях.

6-го серпня 1865 року на сході с. Кирилівки було обрано уповноважених селян на засідання мирового з'їзду; між иншим обрали одного з Шевченків—Гаврила Шевченка.

Під час цієї другої перевірки селяни піднесли чимало скарг мировому з'їздові: 1) зазначили, що хоч Кирилівку і віднесено до 1-ої місцевости, проте там є і неродючі місця, що їх треба зовсім виключити, а землю взагалі оцінити справедливіш. Мировий з'їзд, оглянувши поля, переконався у правдивості цієї заяви; 2) виявилось, що в розрядах селян з 1862 року трапились деякі зміни, а саме: а) селяни Микита Григорович Шевченко, Осип Григорович Шевченко і Лаврентій Федорович Бойко виявили бажання залишити за собою садиби і польові наділи—2 піших і 1 тяглий; b) 35 хазяїв-городників і салдатів зовсім не вписано в подвірний опис (серед них Федосій Шевченко, Пантелеймон Шевченко і Петро Григорович Шевченко); с) крім цього 14 хазяїв неправильно записані, бо деякі з них не мають окремого господарства, а живуть з родичами; 3) селяни прохали перемірити їх садиби—виявилось чимало помилок.

Далі перейшли до повірки орної землі. Тут зустрілись труднощі, бо окремого інвентаря на с. Кирилівку не було, а уповноважений Фліорковської подав свій інвентар приватний 1852—3 рр. В загальному інвентарі 47 року лише зазначалась вся земля на цілий кирилівський маєток—19793 дес. І селяни рішуче заперечували—землі у них було значно більше, аніж записано в уст. грамоті 1862 року та в інвентарях Фліорковської. Тоді мир. з'їзд викликав на засідання осіб, що служили в конторі кирилівського маєтку в 1847 році, і запропонував селянам разом із ними скласти список хазяїв 1847 року. Цей список було складено і по ньому вирахували кількість інвентарної землі 1847 року за розрахунком: піший 3 десятини, а тяглий 6 дес.

Вийшло всього 1699 дес., себ-то на 279 дес. більше, ніж доводив уповноважений Фліорковської і на 179 більше, ніж було записано в уст. грамоті 1862 року. Після того почали визначати границі дійсного користування 1847 року і тут виявилось, як пошматкували кирилівський маєток Енгельгардти під-час поділу. Одна частина кирилівських інвентарних земель відійшла в 1852 році до пединівської економії Софії Енгельгардт, другу часину відрізали до с. Будищ поручикові Енгельгардтові, а третя частина відійшла від Кирилівки підчас поділу кирилівського маєтку між братами Фліорковськими. Уповноважений Фліорковської дуже довго сперечався і заперечував, базуючись на економічних інвентарях 1852—3 рр. і числах церковного проєкту. Але мировий з'їзд відхилив його інвентарі, як документи приватні і складені після 1847 року, тим більш, що в других селах колишнього кирилівського маєтку, як в Моринцях, Майданівці, Верещаках, Пединівці, Будищах, Сегединцях і Журавці, під-час порівняння лише інвентарних списків з інвентарями 1852—53 рр. було знайдено великі помилки; крім цього в с.с. Моринцях, Пединівці, Верещаках і Майданівці власники подали інвентарні списки, як пояснення до інвентаря на ввесь кирилівський маєток. Але в цих списках після уважної перевірки на підставі свідчень місцевих людей і селян виявлено чимало хиб. Взагалі мировий з'їзд вважав, на підставі досвіду, що навіть загальний інвентар 47 року на ввесь кирилівський маєток складався по «предвзятому плану». Нарешті після довгих заперечень, уповноважений Фліорковської згодився з цією кількістю землі, і навіть визнав, що між селянськими землями є і неродючі шматки.

Ще поступила колективна заява селян, що вони до поділу колишнього кирилівського маєтку в 1852 році користувались лісовим матеріялом у досить значній кількості, як на будівлі так і на паливо. Уповноважений Фліорковської заперечував це, кажучи, що селяни не могли користуватися лісом, бо с. Кирилівка є маєток степовий, і власник його навіть для своїх потреб купляє ліс на дніпрових пристанях. Але у виписці з загального інвентаря на весь кирилівський маєток було зазначено користування селян лісовим матеріялом на будівлі, паливо і господарські знаряддя. Сторонні свідки це ствердили. Ще виявилось з дізнань, що всі ці села колишнього кирилівського маєтку вважаються «изобилующими» лісом, що граф Браницький, продаючи ліс в 3-х селах (Моринцях, Майданівці і Верещаках) на протязі 3-х років повернув витрачені на купівлю цих сіл гроші, що в самому селі Кирилівці Енгельгардт нещодавно продав 200 десятин лісу. Мировий з'їзд взявши на увагу таку важливу втрату і все більше подорожчання лісу, визнав за необхідне змеиншити всю викупну плату на 10%.

Далі йдуть персональні заяви селян покривджених попередньою повіркою.

В першу чергу скаржились, що Енгельгардти систематично відбирали садки. Так Гнатенко заявив, що в його відібрав в 1853 р. 1 д. 200 саж. фруктового саду,—в 6 верствах від Кирилівки в лісі власника с. Будищ Петра Енгельгардта. Зізнання це ствердило і мировий з'їзд вирішив прирізати Гнатенкові стільки ж землі з панського поля і заплатити йому 100 карб. нагороди. Селянин Кумпаненко скаржився, що тоді ж і його садок в 4 верствах від села без нагороди відібрала Софія Енгельгардт. Садок цей давав прибутку 60 карб. Отже визнано нарізати і йому стільки ж (1840 саж.) і заплатити 600 карб. (за 10 років). Аналогічні заяви поступили від 2-х братів Лоскучерявих і Жернового; їх садки поділили в 1852 році Петро Енгельгардт і мати. Теж визнано нарізати їм 5 д. 2068 саж. і видати нагороди 2000 карб. Гірше трапилось з садком Демченковим; його теж в 1852 р. відібрав Петро Енгельгардт і зараз же вирубав. Ще 2 заяви селян за садок було відхилено—одну за браком певних відомостей, другу за давністю. Крім того 14 селян скаржились, що їх садки і левади зовсім не вписані в уст. грамоту. Мировий з'їзд постановив знести з

уст. грамоту ще 10 дес. 2068 саж. садків і левад з нагородою за вирубані дерева.

Далі йдуть заяви Шевченків. Досить цікава заява перша. Селяни Андрій і Гаврило Власови, Михайло Григорович, Микита, Корній, Трохим і Микола Яковичі, міщанин Варфоломей Григорович, салдати Василь і Яким Якович Шевченки заявили, що 78 років назад (десь в 1787 р.) їх дід Євстратій Шевченко придбав від мешканця с. Козацького Масла урочище «Маслово» зі ставом і частиною ліса на межі сіл Кирилівки і Козацького —всього до 170 десятин. На це дана була дідові їх купча кріпость. Цею землею дід володів до смерти і залишив її в спадщину синам своїм, а їх батькам: Власові, Григорію і Якову Шевченкам; від них цю землю відібрала років через 20 управа вільшанської економії за пана Василя Васильовича Енгельгардта. Раніш економія взяла їх документ, наче-б то на те, щоб «явить в актах узаконенным порядком», але замість цього його знищила, а тоді землю відібрала частинами, залишаючи їм все менше і менше. Нарешті, відібрала останні шматки, а їх залякала суворою відповідальністю в разі позову. На жаль мировий з'їзд цеї справи в подробицях не розглядав за давністю. Можливо, що це той Євстратій Шевченко, що за його згадує академик Мих. Сер. Грушевський в замітці [1]) про «доношение» селян с. Кирилівки єпископові переяславському Гервасію від 20 липня 1767 року де між підписами є підписи Євстратія Шевченка й Грицька Грушевського. Може це був далекий родич Тараса Григоровича Шевченка? Ще в одній скарзі Володимира Демченка згадується знов Варфоломей Шевченко (очевидно, приятель Тараса Григоровича—управитель корсунського маєтку). В. Демченко заявив, що десь біля 1848 року головний управитель кирилівського маєтку Бесядовський умовився з його батьком, щоб той віддав селянинові Варфоломею Шевченкові свій город (біля 2-х д.) за сіножать на березі. Цею сіножаттю Демченко користувався 12 років, а тепер її відібрав пан і на садибі його батька Варфоломей Шевченко збудував хату, де й жив до відпуску його на волю. Згодом ця хата теж перейшла до пана і тепер в ній живе «арендный содержатель земель» Щерба. Отже Демченко просить повернути йому сіножать і садибу, як його спадкові. Уповноважений Фліорковський зеперечував, кажучи, що ця садиба є економічна, одведена для офіціялістів, а сіножать ніколи в користуванні Демченка не була. Зізнання виявило, що батько Демченків ніколи офіціялістом не був, а таке значення дістала садиба, коли тут оселився конторщик Варфоломей Шевченко; цю садибу справді було замінено на сіножать. Отже вимогу Демченка визнано за справедливу і вирішено нарізати йому 2 дес. панської землі без плати, як нагороду за збитки, що він зазнав.

Ще скаржився один з онуків Євстрата Шевченка—Трохим Якович, що в 1857 році від його відібрано частину садиби для причта с. Кирилівки. Визнано і його домагання та вирішено повернути йому землю без плати, як нагороду.

Дві заяви мировий з'їзд не задовольнив: першу за давністю—другу за браком певних відомостей. Першу з них наведу, як характерну для хазяйнування Енгельгардтів. У двох братів Демченків був папір з підписом і печаткою князя Любомирського на шматок землі і ставок, що їх придбав прадід. (Про це ми згадували вище). З цієї землі їм залишилась лише невелика частина, більшу пан Енгельгардт відібрав, а млин знесла велика повідь десь біля 1838 року, і з того часу їм заборонено гатити греблю і будувати новий млин. Свідки ствердили, що дійсно Енгельгардт відібрав млина ще в 1829 році, а поле десь у 1810—12 рр.

Після цих заяв мировий з'їзд з уповноваженими оглядав кирилівські поля на місцях і прийшов до таких висновків: ґрунт—глибокий шар глеюватого

[1]) Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. V.

чорнозему, що не вимагає ніякого угноєння, підґрунтя—глина, середній урожай біля 15 кіп на десятині; ще вищої якости землі відрізані від Кирилівки підчас поділу в 1852 році; найгірша земля—180 десятин, дано її взамін відрізаної тут—родить від 6—10 кіп. Отже зважаючи на малу родючість цього шматка, мировий з'їзд вирішив ще зменшити викупну плату на 10%.

Так було переведено перевірку земель удруге і на підставі цих поправок складено нову уст. грамоту 1865 р., новий подвірний опис і викупний акт. Головне икупне «Учреждение при С.-Петербургской сохранной казне» затвердило ці документи, лише зауваживши, що немає плану, а у викупному акті неточно зазначено межі.

Остаточну нарізку земель було вирішено перевести в травні 1868 р. Для цього 10-го травня прибув в с. Кирилівку мировий посередник. З боку пана з'явився уповноважений якогось опікуна штаб-ротмістр Тарнавський. Між уповноваженими селянами бачимо Микиту Григоровича Шевченка. Виявилось, що вже всі землі кирилівських селян цілком розмежовано з панськими. Підчас нарізки земель поступило 3 заяви селян на невиконання постанов мирового з'їзду 1865 року: не занесено на план 4-х садиб, Демченкові досі не повернено відібрану садибу, 4-м селянам ще не нарізано землю за садки. Уповноважений пана зазначив, що в бухгалтерському розрахункові дано право селянам користуватись толокою, але це помилка, бо Кирилівку вже остаточно розмежовано. Мировий посередник з цим погодився, тим більше, що кирилівські економічні землі поділено на кілька окремих ферм і кожна з них має свій сівозмін. На цьому закінчилась нарізка земель. За неписьменних уповноважених селян розписався селянин Михайло Погреба. Очевидно, брат поетів Микита Григорович був теж неписьменний. В справі всіх відомостей немає, але мабуть селяни були дуже незадоволені: не всі їх заяви приймались на увагу мировим з'їздом, і через те головне викупне «Учреждение» не визнало цієї нарізки 1868 року. Остаточного акта було складено лише 14 серпня 1871 року. Землі Фліорковського вже купив князь Воронцов, і кінчав справу визволення селян вже його уповноважений. Підчас цієї нарізки мировий посередник розвязував ще 6 заяв: 1 — селян, 2 — попа с. Кирилівки Олексія Кошиця й 3—уповноваженого князя. Селяни хутора Демкова, 2 брати Демченки, скаржились, що підчас першої нарізки 1868 року від їх садиби неправильно відтято шматок землі. З'ясувалось справді—по новій уст. грамоті їм записано на 644 саж. менше. Але мировий посередник цю заяву незадовольнив, бо було пропущено законних 30 день для оскарження. Уповноважений Воронцова прохав записати за паном зайвих 5 д. 1200 саж. випусків. Крім цього заявив, що троє селян самоправно захопили на панському полі місця для садиб і вже навіть там і забудувались. Зізнання виявило, що один з них, Іщенко, держить цю землю в орендному користуванні за контрактом; строк контракту кінчається 1-го вересня цього ж року. Мировий посередник запропонував цим селянам увійти у добровільну згоду з паном, а як згоди не буде, то мусять негайно розібрати всі свої будівлі. І третя скарга на селянина Конона Решетила, що начебто він володіє більшим шматком садку в панському лісі, аніж йому належить. Мировий посередник з'ясував закон 4-го квітня 1865 року—лісові дерева і земля під ними в таких садках є в безпосередньому розпорядженні пана.

Ще три скарги подав піп Кошиць. По-перше він заявив, що садиба Трохима Шевченка розташована на церковній землі, а селянин Микола Шевченко хоч і переселився на нове місце з церковної землі, та на його колишній садибі будується його брат Василь Шевченко, «бессрочно» відпускний рядовий. По-друге, Кошиць вимагав, щоб громада дала йому якийсь писаний документ в ознаку обміненої в 1866 році церковної землі. Розслідування виявило, що у Трохима Шевченка в 1857 році було відібрано частину садиби для пришта і

мировий з'їзд присудив був цю землю йому повернути. За переселення ж його і Миколи Шевченка в протоколі 1865 року нічого не згадується, та й не може згадуватись, бо, мовляв, і вони і предки їх живуть на цьому місці вже дуже довгий час. Ця ж справа ще з'ясувала, що в користуванні причта більш землі на 2030 саж. аніж йому належить за церковним проєктом. Крім цього 2 садиби—на плані вони зазначені як громадські—з давнього часу у володінню: одна—дяка, а друга—безробітнього дяка. Отже за церквою виявилось навіть більше землі, аніж слід, і заява Кошиця була цілком безпідставна. Що-до обміну землі то уповноважені селяни з'ясували, що вони справді обміняли в 1866 році 27 десятин землі і на ній вже оселилось 15 садиб. Ця земля безпосередньо біля села і ще до обміну два роки була під селянськими посівами, а за неї повернена церкві давня церковна земля. Мировий посередник визнав цей обмін законним, хоч він і не оформлений, бо землі однакової якости і обмін зроблено добровільно. Але Кошиць на цьому не заспокоївся. 13-го серпня він подав ще писану заяву, що між селянськими садибами, поблизу церкви, є його власні садиби; і просить записати їх за ним. Мировий посередник відповів йому, що це справа суду, а не мирових установ.

Далі виявилось, що постанови 1868 року досі не переведено в життя, не нарізано землі замість садків і т. и.

Ще в 1884 році 13 селян кирилівських скаржились у сенат на неправильні наділи, але чим це скінчилось—невідомо.

В 1903 році мировий посередник нарізував селянам Олексієві й Трохимові Кононовим-Решетилам і недолітнім дітям Якова Решетила 12 десятин орної землі і сіножаті по добровільній обмінній угоді із володінь тайного радника Терещенка. Цю угоду було оформлено в 1902 році 4 березня в київському губ. «по крестьянским делам присутствию».

Отже лише через 10 років після закону 19/II 1861 року кирилівські селяни остаточно одержали частину панської землі.

Перевірка уставної грамоти і нарізка землі в с. Моринцях пройшли спокійніше, з меншою кількістю скарг і непорозумінь.

В 1865 році уповноважені селяни с. Моринець заявили мировому з'їздові: по-перше, серед їх земель є чимало шматків з поганим ґрунтом; по-друге, зазначено неправильну кількість дворів і по-третє, що в 1847 році у них було землі більше, аніж показано в уставній грамоті 1862 року. Перше і друге ствердилось, що-ж до третього питання, то було з'ясовано, що спадкоємці Василя Енгельгардта підчас поділу кирилівського маєтку, щоб уникнути «черезполосности», ділили між собою землі, не звертаючи уваги, до якого села вони належать. Через це майже в усіх селах цього колишнього кирилівського маєтку значно змінились межі селянських наділів 1847 року, і настільки змінились, що зараз немає ніякої змоги їх поновити. Мировому з'їздові пощастило розшукати лише три межі інвентарні села Моринець, а четвертої межі поновити не можна, бо в період з 1842 року по 1852 рік землі селян перемінювались що-року і зараз селяни показували то на поля с. Пединівки (вдови Софії Енгельгардт), то на землі с. Будищ (поручика Енгельгардта), як на свої колишні інвентарні володіння. Так само заплутано говорили й свідки—селяни сіл Пединівки і Будищ. В інвентарних списках економії всього землі позначено 999 дес., але селяни це число відкинули і склали свій список хазяїв 1847 року за таким розрахунком: 1 тяглий 18 десятин, 5 тяглих по 12 десятин, 41 тяглий по 6 десятин і 236 піших по 3 десятини. Отже, всеї землі вийшло 1032 десятини. Уповноважений графа Браницького, Жабоклицький, заперечував на підставі інвентарних списків і справи за розмежування 1854 року. Але мировий з'їзд відхилив доводи Жабоклицького, бо вважав, що інвентарні виписки всі умовні, особливо що-до кирилівського маєтку, а в акті розмежування 1854 року відомості подано невірні—вже доведено, що за шість

років до інвентарів у селян було змінено розряди—замість 3 десятин, 6-ти і 12-ти економія завела лише 3 десятини і 6 дес., причому в деяких селах це було зроблено до 1847 року, а в инших в 1852 році. Крім цього в економічних списках біля 10% всього населення рахувалось в «бегах». Мировий з'їзд цілком слушно поставив запитання—невже ж ні один втікач не користувався наділом?

Мировому з'їздові теж було вже відомо, що в селі Майданівці після 1847 року побільшало економічної землі за рахунок селянської, а в селі Верещаках утворились окремі економії на селянських землях. Нарешті, і сам Жабоклицький сказав, що з 1847 року через розвиток вільшанської цукроварні, селяни йдучи на заробітки кидали свої землі. Отже мировий з'їзд вважав за доведене зменшення інвентарної землі, визнав цілком неможливим точно визначити інвентарний наділ 1847 року й ствердив список, що склали селяни, бо він не викликав ніяких заперечень у свідків. Ще селяни заявили, всупереч уст. грамоті 1862 року, що лісом користувались на будівлі. як в 1847 році, так і після, доки купив село гр. Браницький: отже всі їхні будівлі в селі виключно з панського лісу. А щоб одержати лісу на паливо існувало таке правило: на тиждень було призначено два дні, коли всі, кому було треба, приходили до економії й одержували квитки на фуру дров, причому на тиждень дозволялось брати лише 1 фуру на двір. Таке користування лісом ствердили і свідки-селяни. За це ж згадувалось і у виписці з загального інвентаря на був. кирилівський маєток.

Крім цих колективних заяв ще мировий з'їзд розглядав 6 персональних, причому 4 залишились без наслідків,—одна за давністю (відібрано леваду у селянина 25 років тому назад), другу розбиралось в судовому порядкові (піп Березницький відібрав у селянина Тютюнника садок в 1853 році, що його було куплено ще у батька Березницького), а дві були неясно обґрунтовані. Два селянина Федосій Вадименко і Омелян Макаренко скаржились, що в 1851 році Енгельгардт відібрав у них леваду і става з млином, а Браницький не повернув. Свідки-селяни ствердили це на письмі, причому ще виявилось і надужиття, бо Вадименка пан примушував давати третю міру тоді, як млин він утримував виключно за свій рахунок. Всього їм належало 19 десятин.

Друга заява теж двох селян—Шульги і Цяпи—їх садки в пединівському лісі відібрала Софія Енгельгардт. Обидві ці вимоги мировий з'їзд вирішив задовольнити.

Оглянувши інвентарні землі мировий з'їзд побачив, що дійсно не вся земля родюча; лише частина уявляє глибокий чорнозем (в аршин) з врожаєм без угноєння від 12 до 15 кіп і умолотом від 4—6 четвериків. Решту землі можна поділити на шматків з 10 що-до їх родючости. Найменший врожай на деяких—це 5-7 кіп з умолотом 3-4 четверти. Проти цього заперечував уповноважений гр. Браницького, кажучи, що вся земля однаково родюча, що скрізь родить 15-18 кіп. Остаточно мировий з'їзд визнав за доцільне зробити таку-ж знижку, як і в с. Кирилівці—10% за позбавлення лісу й 10% за наявність неродючих частин землі.

В дальшому вийшло непорозуміння: мировий посередник забув включити у викупний акт землі, присуджені мировим з'їздом Макаренкові і Вадименкові (леваду і ставок з млином). Цим недоглядом скористувався уповноважений графа Браницького і подав скаргу на цю постанову до київського губ. «по крестьянским делам присутствия», доводячи, що млини власне давно згоріли, а Енгельгардт збудував на свої кошти нові і здавав їх в оренду євреям с. Шендерівки. 13-го липня того ж року спеціяльно в цій справі знову зібрався мировий з'їзд у село Моринці й ствердив своє попереднє рішення. Але ця справа затяглась, аж до 1876 року, коли ще не було її остаточно вирішено. В 1871 році київ. губ. «присутствие» відмовило нарізати Вадименкові і Макаренкові їх

«угодья», бо загубився інвентарний список. Але селяни подали скаргу до міністра внутрішніх справ, обурюючись на таке безпідставне перерішення і зазначаючи, що вони після 1865 року фактично вступили вже в володіння цими «угодьями»,—лише в 1868 році економія пред'явила знову свої права і на скаргу Жабоклицького губерн. «присутствие» відмінило свою попередню ухвалу. Отже міністр внутрішніх справ в 1873 році пропонує губернаторові знову розглянути цю справу. В 1874 році губерн. «присутствие» за пропозицією губернатора вирішило цю справу на користь селян, але знову це оскаржив повірений Браницького. Ще є папір в цій справі з міністерства внутрішніх справ за 1876 рік з пропозицією розвязати це питання на користь селян. Чим нарешті скінчилась ця тяганина—невідомо.

Остаточна нарізка земель в селі Моринцях переводилась в серпні 1871 року, а в 1874 році за це було складено акт, причому ніяких більш непорозумінь не виникало і всі уповноважені підписали протоколи. В примітці до «отводного» акту зазначено, що серед селянського поля є 20 десятин церковної землі. Тут очевидно цієї землі не було обмінено, як в селі Кирилівці.

В період з 1903 року до 1908 року 5 садків селянських розташованих в панському лісі, добровільно селяни обміняли на орну землю у спадкоємців гр. Володислава Браницького—у його дружини і дочок—княгинь Марії Радзивил і Софії Строцці. На це піти примусило селян мабуть безземелля і незручність користування садками за кілька верстов від села в чужому лісі.

Отже, через 10—11 років після закону 19/II—1861 року, кирилівські і моринецькі селяни одержали нарешті землю; на жаль, невідомо, скільки ще залишилось цієї землі за колишніми власниками.

З протоколів мирового з'їзду видно, що Енгельгардти, володіючи кирилівським маєтком десь років з 50 добре тут похазяїнували й дались у знаки селянам. Так, відбирали землю куплену, обмінювали непридатну на родючу, взагалі часто міняли селянські наділи майже що-року, захоплювали і нищили садки, брали незаконні побори (наприклад за млин Вадименка і Макаренка), використовували селянські гроші [1]) на інші потреби, за кілька років до інвентаря скасували в Моринцях великі наділи в 18 і 12 десятин, а складаючи загальний інвентар 1847 року подали не зовсім правдиві відомості. Нарешті підчас родинного поділу в 1852 році пошматували маєток, не рахуючись з інтересами селянського господарства.

Чи хижацьке ведення господарства, чи особисті надмірні потреби, а може те й друге разом призвели в 1847 році до заборгування: село Кирилівку було закладено на 78463 карб. сріблом в «Сохранной казне петербургского Опекунского Двора», а Моринці тоді ж на 95460 карб. Крім цього на Кирилівці ще був приватний борг в 22117 карб.

Не краще поводились і нові власники, бажаючи за всяку ціну урвати хоч будь-який шматок селянської землі підчас переведення реформи. Лише під тиском зворушень 1863 року селянам трохи вдалося округлити свої володіння—так в Кирилівці в 1865 році повернуто селянам щось біля 11% всеї землі, а в Моринцях біля 8%. Зокрема садибної землі в Кирилівці збільшилося на 5,76% та ще 0,82% садів і левад, що їх зовсім не було в уст. грамоті 1862 року. Орної землі вдалося селянам збільшити на 16.5%, не рахуючи вигону, випусків і непридатної землі.

В Моринцях менш змін трапилось в 1865 році—садибна земля залишилась зовсім без зміни, поля було збільшено на 12,6%, трохи збільшилась площа садків, але зменшили випуск й не дали вигону (таблиця № II).

На 1 дес. придатної землі приходилось викупної плати після всіх знижок (знижка на 20% при порівнянню з інвентарними повинностями і знижка за протоколами мирового з'їзду 65 року) 2 карбованці 64 коп.; отже за весь

[1]) О. Гермайзе. „З минулого Шевченкового села" Записки ІНО, 1926.

піший наділ припадало 7 карб. 92 коп. і за тяглий 18 карб. 48 коп. не рахуючи садибної землі. На двір в середньому припадало викупної плати 9—11 карбованців. Наділи на двір були досить малі: піший 3 дес. і тяглий 4 дес.

Що-до забезпечення садибною землею (таблиця № I), то тяглі в Кирилівці мали більші шматки, бо найбільший їх % мав від 1-ої до 2-х десятин, а серед піших найбільший % одержав менш 1 дес.; городники теж кепсько були забезпечені—найбільший % їх теж мав менш 1 дес. В Моринцях садибні наділи трохи більші, краще забезпечені тяглі ніж в Кирилівці, бо коло 67% їх мали від 2 до 4 десятин; досить великий відсоток — 13,3 — мав наділи від 5—6 дес. і 13,2% навіть від 6 до 10 дес. Серед піших найбільший відсоток одержав від 1—2 дес. Теж саме серед городників—тут було менш, ніж в Кирилівці з малим наділом і більший відсоток їх мав 1—2 дес. Це краще забезпечення садибною землею селян с. Моринець з'ясовується наявністю тут великої кількості садків і левад.

Порівнюючи Кирилівку і Моринці з иншими сумежними селами Звенигородщини в 1860 рр. можна сказати, що тут відчувалась більша земельна тіснота—городники були менш забезпечені землею, аніж в инших селах й % їх був значно більший.

Велику втрату понесли селяни від позбавлення їх лісу, бо ці 10% знижки з викупної платні, звичайно, не могли винагородити постійну потребу в лісовому матеріялі, тим більше, що як видно зі справ ліс навкруги скупляла Вільшанська цукроварня і дуже він дорожчав (до 15 карб., сажень в 1860 рр.). Остаточне розмежування з панськими землями позбавляло сервітутів й не могло не відбитись на зменшенні худоби, а своїх пасовиськ було дуже мало.

Отже малий земельний наділ, що призводив до обезземелення, щорічна викупна плата при инших податках, відсутність лісу—все це руйнувало далі селянське господарство, примушувало йти на заробітки (на Вільшанську цукроварню), аби заплатити за землю, а то й прогодуватись.

Що-до родичів Тараса Григоровича Шевченка, то в інвентарі за 1790-і роки зазначено лише троє Шевченків—Іван, Павло і Осип. Є також троє Бойків. Родинний стан їх і тягло такі:

	Родина		Тягло
	Чоловіки	Жінки	Воли
Іван Шевченко.	4	4	2
Павло Шевченко . . .	2	2	2
Осип Шевченко	5	2	—

	Родина		Тягло
	Чоловіки	Жінки	Воли
Федір Бойко . .	7	4	4
Олекса Бойко .	6	5	—
Омелян Бойко .	2	2	—

Отже Іван і Павло тяглі, а Осип був піший. Очевидно, Іван це дід Тараса Гриоровича, а Павло—дядько; Федір Бойко—батько чоловіка сестри Ярини.

В 1860 рр. прізвище Шевченків дуже поширилось, хоч цілком певно можна сказати лише за братів поета Микиту і Осипа (таблиця № III), що одержали в 1865 році один піший і один тяглий наділи. В подвірнім списку уставної грамоти 1862 року їх немає зовсім. Мабуть кепське матеріяльне становище «на волі без землі» й надія на кращі умови викупу у 1865 році примусили їх вернути свої наділи. Можливо, що серед селян є ще брат у перших Тараса Григоровича—син дядька Павла і чоловік сестри Ярини—Лаврентій Бойко (таблиця № IV). Коніський [1]) зазначив, що «Шевченки» це прізвище «по вуличному». Тоді воно вже міцно вкорінилось, бо в інвентарі 1790 р., в

[1]) Ibidem.

документах 1860—70 рр. і в метричній книзі сіл Моринець й Кирилівки ніде не зустрічається «Грушівські». Так у цій книзі записано, що в 1810 році в лютому вмерла Євгена Григоровна Шевченкова. Там же під 1823 р. 7 жовтня занотовано, що Григорій Іванів Шевченко. удовець, 45 років, одружився з удовою Каленика Терещенка Оксаною 35 років [2]).

Всіх хазяїв з прізвищем «Шевченко» 30,—29 в с. Кирилівці і 1 в с. Моринцях, між ними 2 жінки. За розрядами вони так розподіляються:

Тяглі		Піші		Городн.	
Двори	%	Двори	%	Двори	%
3	10	20	66,6	7	23,3

Отже, найбільший відсоток піших, малий тяглих і досить значна кількість городників. У одного пішого—Андрія Григоровича Шевченка на хуторі Кумпановім садиби зовсім не було.

Решта хазяїв (29) мали такі садибні наділи:

Тяглі		Піші			Городн.	
До 1 д.	2–3	До 1 д.	1—2	2—3	До 1 д.	1—2
2	1	15	3	1	3	4
66,6	33,4	у % 78,9	% 15,7	5	42,8	57,1

Бачимо, що в усіх розрядах найбільший % забезпечено найменшими наділами.

Ще зустрічаються і в Моринцях і в Кирилівці «Бойки». Це було прізвище діда Тараса Григоровича по матері,—чи немає серед них його родичів? Всіх хазяїв з цим прізвищем 21—з них одна жінка. Лише двоє (9,5%) серед них городники, решта піші. Городники мали наділи садибної землі менші за одну десятину, а серед піших садибна земля так розподілялась:

До 1 дес.	1—2	2—3
42,1 %	26,3 %	31,5 %

Ще є в Моринцях одна садиба—досить велика (3 дес. 381 саж) Харитона Федосіїва Капія (таблиця № IV). Мабуть тут жили батьки Тараса Григоровича десь до 1816 року і тут народився у 1814 році Тарас Григорович.

Ось ті короткі й побіжні відомості за Шевченкові села кінця XVIII-го століття та часів реформи 1860—70 рр., що мені пощастило знайти серед архівних матеріялів.

[2]) З цієї відомости виходить, що батько Тараса Григоровича був на 12 років старший, аніж пише Конiський.

Таблиця № І.

Наділи садиб в подвірних описах 1865 року

Назва сіл	Душі по X рев.	Відомости з Уст. Грамоти 1865 р.					Тяглі								Піші							Городники						
		Ревизькі душі	Двори				Десятини								Десятини							Десятини						
			Всі	Тяглі	Піші	Городники	До 1-ої	1—2	2—3	3—4	4—5	5—6	6—7	9—10	До 1-ої	1	1—2	2—3	3—4	4—5	5—6	До 1-ої	1—2	2—3	3—4	4—5	5—6	8—9
С. Кирилівка з хуторами . .	1195	1190	476	65	326	85	33,8 [2]	43	13,8	6	1,5	—	—	—	71,7	0,6	22,6	3,6	0,3	—	—	76,4	18,8	1,1	3,5	—	—	—
				у % %																								
				13,6	68,5	17,8																						
С. Моринці . .	976	982	395 [1]	15	267	130	—	—	33,3	33,3	6,6	13,3	6,6	6,6	26,9	1,8	44,5	14,6	7,4	2,6	0,74	46,1	34,6	9,3	3,8	0,7	0,7	0,7
				у % %																								
				3,6	64,8	31,1																						

[1]) Фактично всіх дворів було 412.
[2]) Відомості подано у % % до всієї кількости кожного розряду.

Таблиця № II.

Земельні наділи і викупна плата за уставними грамотами і викупними актами.

Назва сіл	Уставна грамота 1862 р.										Уставна грамота 1865 р.												Викупна плата по викупному акту						Остаточна викупна плата перевірена в Гол. В. Уч.			
	Садиба		Орна земля		Садки і левади		Випуски		Оброк		Садиба		Орна земля		Садки і левади		Випуски		Вигін		Всього придатної землі		В рік зі зниж. 20%		Ще зниж. 20%		Всього ссуди		Шо року		Всього	
	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Руб.	Коп.	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Дес.	Саж.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.
С. Кирилівка з хуторами	415	1957	1420	—	—	—	—	—	6806	25	441	1664	1701	—	18	1368	3	515	12	1200 [1]	2176 [1]	2350	5938	41	4750	73	79178	83½	4156	89	69281	50
С. Мориниці . .	616	1730	891	—	61	135	43	520	6305	12	616	1730	1032	—	64	981	4	1800	—	—	1712 [2]	1711	5032	84	4026	28	67104	66	4016	66	66937	33

[1]) Ще непридатної землі—131 дес. 500 с. Всього придатної і непридатної 2308 д. 450 с.
[2]) Всього придатної і непридатної 1716 д. 2111 саж.

Таблиця № III.

Наділи і викупна плата Шевченків.

№ по черзі	Назва сіл і імена хазяїв	Садиба		Поле корінне	Поле додаткове	Викуп за садибу		Викуп за поле		Всього викупу	
		Д.	Сажні	Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.	Д.	С.
	С. Кирилівка										
1	Осип Григорович [1]	1	1362	3	—	6	39	7	92	14	31
2	Микита Якович	—	1804	3	—	1	28	„	„	9	20
3	Павло Григорович	—	1647	3	—	2	79	„	„	10	71
4	Семен Григорович	2	2186	3	—	5	41	„	„	13	33
5	Михайло Омелянович	—	772	3	—	1	31	„	„	9	23
6	Микита Омелянович	—	1560	3	—	2	54	„	„	10	46
7	Сава Маркович	—	675	3	—	1	14	„	„	9	6
8	Антін Маркович	—	1184	3	—	1	—	„	„	8	92
9	Трохим Якович	—	1121	3	—	1	90	„	„	9	82
10	Микола Якович	—	1128	3	—	1	91	„	„	9	83
11	Федосій Омелянович	—	840	3	—	1	42	„	„	10	34
12	Григорій Павлович [2]	—	2016	3	—	3	42	„	„	11	34
13	Федір „	—	756	3	—	—	64	„	„	8	56
14	Петро „	—	756	3	—	—	64	„	„	8	56
15	Гаврило Савович	—	2363	3	—	4	2	„	„	11	94
16	Тетяна Костівна	—	2363	3	—	4	1	„	„	11	93
17	Наум Григорович	—	860	3	4	1	46	18	48	19	94
18	Федосій Омелянович	—	864	—	—	1	46	—	—	1	44
19	Марко Олексіевич	—	676	—	—	1	14	—	—	1	16
	Хутір Кумпанів										
20	Андрій Уласович	—	1264	3	—	2	14	7	92	10	6
21	Андрій Григорович	—	—	3	—	—	—	„	„	7	92
22	Петро Григорович	2	120	3	4	5	41	18	48	23	89
23	Михайло Григорович	1	2255	3	—	5	40	7	92	12	12
24	Семен Іванович	1	2131	—	—	—	—	—	—	7	49
25	Семен Григорович	1	2131								
26	Григорій Кіндратович	1	2040	—	—	5	76	—	—	5	76
	Хутір Боровиків										
27	Микита Григорович [3]	—	2184	3	4	3	71	18	48	22	19
28	Гаврило Уласович	1	633	3	—	4	20	7	92	12	12
29	Пантелеймон	—	150	—	—	—	25	—	—	—	25
	Село Моринці										
	Фросина	1	640	—	—	5	26	—	—	5	26

[1]) Молодший брат Тараса Григоровича.
[2]) Старший брат поета.
Брат у перших?

Таблиця № IV.

Наділи і викупна плата Бойків.

№ по черзі	Назва сіл і імена хазяїв.	Садиба		Поле корінне	Поле додаткове	Викуп за садибу		Викуп за поле		Всього викупу	
		д.	с.	д.	д.	р.	к.	р.	к.	р.	к.
	Село Кирилівка										
1	Лаврентій Федорович [1] . .	1	841	3	—	5	50	7	92	13	42
2	Прокіп Якович	1	369	3	—	3	44	7	92	11	36
3	Яків Микитович	—	1610	3	—	2	73	7	92	10	65
4	Микола Осипович	—	839½	3	—	1	35	7	92	9	27
5	Лука Осипович	—	839½	3	—	1	35	7	92	9	27
6	Іван Микитович	2	1230	3	—	8	50	7	92	16	42
7	Сизон Дмитрович	—	1122	3	—	1	52	7	92	9	44
8	Омелян Іллевич	—	1699	3	—	2	88	7	92	10	10
9	Павло Іллевич	1	2262	3	—	6	77	7	92	14	69
10	Самійло Іллевич	2	93	3	—	6	77	7	92	14	69
	Хутір Кумпанів.										
11	Яків Бойко	2	556	3	—	9	10	7	92	17	2
	Хутір Калеників.										
12	Петро Маркович	2	2251	3	—	7	72	7	92	15	64
13	Оксана Марківна	—	1432	3	—	1	57	7	92	9	49
	Хутір Демків.										
14	Антін Михайлович	—	712	3	—	—	61	7	92	8	53
	Хутір Кононів										
15	Карпо Федорович	1	1268	3	—	4	3	7	92	11	95
	Село Моринці.										
16	Кузьма Савелович	—	1823	3	—	3	9	7	92	11	1
17	Корній Олександрович . .	—	1703	—	—	2	88	—	—	2	88
18	Федір Андрієвич	—	1806	—	—	3	8	—	—	3	8
19	Филон Савович	1	779	3	—	5	40	7	92	13	32
20	Гаврило Семенович	2	489	3	—	8	98	7	92	16	90
21	Лазар Семенович	2	489	3	—	8	98	7	92	16	90
22	Харитін Федосович Капій [2] .	3	381	—	—	5	76	—	—	5	76

[1]) Чоловік сестри Тараса Григоровича Ярини?

[2]) Може це садиба, де жили батьки Тараса Григоровича і де він народився?

Таблиця № V.

Виписка з інвентаря — 1790-і р.р.

„Доход годовои села Кереловки“				Монета сріблом	
	Рублі	Злоти	Гроші	Злоти	Гроші
404 волів. з вола чиншу по	2½	—	—	7070	—
79 піших „ „ . . .	2	—	—	1106	—
3 шляхтичі піших „ „ . . .	3	—	—	63	—
404 корців борошна осипового по .	—	4	—	1616	—
202 „ ячменю „ „ .	—	2	—	404	—
202 „ вівса „ „ .	—	1	—	202	—
2020 пудів сіна „ .	—	—	5	336	20
808 хур дров „ .	—	1	—	808	—
202 колоди „ .	—	1	—	202	—
202 хур транспортних „ .	—	3	—	606	—
948 днів шарваркових „ .	—	—	15	474	—
237 днів косових „ .	—	3	—	711	—
19 ставів без млинів „ .	—	3	15	66	15
2 стави з млинами „ .	—	14	—	28	—
2 камені „ .	—	14	—	28	—
2 кабани „ .	—	14	—	28	—
82 корців з млинів „ .	—	4	—	328	—
684 колоди бджіл „ .	—	—	20	456	—
1 крамар	—	—	—	35	—
Оренда корчмова за контрактом . . .	—	—	—	6492	—
100 сажнів дров додається до оренди	—	2	—	200	—
Разом . .	—	—	—	21260	5

SOMMAIRE:

La chaire de l'histoire d'Ukraine à Kiev:

Compt rendu sur les travaux de la chaire dans l'année 1927—8 V

La science en Ukraine dans les dix année dernières 1917—27:

O. Hermaïse, La science historique ukrainienne dépuis dix ans XII
K. Koperjynsky, La histoire littéraire dépuis dix ans XXI
N. Tkatchenko, Etudes sur l'archéologie de Kiev dépuis dix ans LIII
S. Hlouchko, Le problème de la classe paysanne dans la science ukrainienne dépuis dix ans L

Etudes et materiaux:

P. Fedorenko, L'étude economique des couvents sur ut plan de travail et aperçu des materiaux des archives 1
S. Chamraï, Les boyars messagers dans les propriétés de la Lavra Petchersca au XVIII-e s. 36
P. Netchyporenko, Les „Constructions nationales" de 1748—65 dans le rayon de la rivière Seim et l'activité économique du hetman Rozumovsky 45
I. Kravtchenko, Une propriété à Iampil vers la fin du XVIII-e et le premier quart du XIX-e s. 56
M. Karatchkivsky, La déscription de la Podolie par V. Roudlytsky en 1819 . . . 96
O. Stepanychyna, Une page d'histoire de la réforme de 1861 dans la patrie de Chevtchenko 112

З М І С Т

Науково-дослідча Катедра Історії України в Київі:

Стор.

Звідомлення про діяльність Катедри в 1927—8 році V

Огляди досягнень української науки за десятиліття: 1917—1927:

Осип Гермайзе, Українська історична наука за останнє десятиліття XII

Кость Копержинський, Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття XXI

Микола Ткаченко, Археологічне вивчення Київа та Київщини за останнє десятиліття LIII

Сільвестр Глушко, Селянське питання в українській науковій літературі за останнє десятиліття L

Розвідки та матеріяли:

Павло Федоренко, Завдання вивчення манастирського господарства (робочий план і огляд архівного матеріялу) 1

Сергій Шамрай, Путні бояри в маєтках Київо-Печерської Лаври XVIII ст . . . 30

Прокіп Нечипоренко, „Національні строєнія" 1748—65 р. на Посем'ї та їх відношення до господарства гетьмана Розумовського 45

Іван Кравченко, Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX століття 56

Михайло Карачківський, Опис Поділля з 1819 року В. Рудницького (до історії Поділля поч. XIX в.) 96

Оксана Степанишина, Сторінка з історії реформи 1861 року в Шевченкових селах . 112

НАУКОВО-ДОСЛІДНА КАТЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

історичний відділ

ПРОМОЦІЙНІ ПРАЦІ

(ці дисертації, за котрі аспіранти Катедри одержують степень співробітника, друкуються почасти в „Студіях" Катедри, почасти в инших виданнях і виходять в окремих відбитках).

1. О. БАРАНОВИЧ — Нариси магнатського господарства на півдні Волини в XVIII віці (в I томі „Студій Науково-досл. Катедри Історії України" та окремо, 1926).

2. М. ТКАЧЕНКО—Закріпачення селян на Лівобережжі в XVII—XVIII вв. ч. I (готується до друку).

3. С. ШАМРАЙ—Київська козаччина 1855 року (в XX томі „Записок Істор. Філ. Відділу В.У.А.Н." та окремо, 1928).

4. С. ГЛУШКО—Селянські рухи на Чернигівщині при кінці XIX та поч. XX віку (готується до друку).

5. О. СТЕПАНИШИНА—Маєтки Браницьких на Київщині, їх господарство в середині XIX віку і переведення реформи 1861 року (готується до друку).

ЦИМИ ДНЯМИ ВИХОДИТЬ З ДРУКУ ЗБІРНИК

ЗА СТО ЛІТ,

ТОМ III

за редакцією акад. **М. С. Грушевського.**

Містить матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття.

ВИЙШОВ З ДРУКУ ЗБІРНИК

Науково-Публіцистичні і Полемічні Писання КОСТОМАРОВА

з вступною статтею акад. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО: „З публіцистичних писань Костомарова". Містить по-над 50 статей і заміток, стор. XXI+316.

Ціна 5 крб.

Ціна 2 карб. (Р.)

